श्रीवीरराघवः ।

तदेवंकस्मिन्युगेप्रवृत्तेयमित्यादिप्रश्नानामुत्तरमुक्त मथतस्यपुत्रोमहायोगीत्यादिप्रश्नस्योत्तरं विवक्षिष्यंस्ताव "दभिमन्युसुतंसूतप्राहुर्भाग वतं।त्तममतस्यजन्ममहाश्चर्यं कर्माणिचगृणीहिन" इत्यादिप्रश्नानामुत्तरंसोपोद्घातंवक्तुंप्रतिजानीते परीक्षितइतिपरीक्षितोराजर्षेर्जन्मकर्माणि विलापनंविलयंचतेषांसमाहारः तदुपोद्घातरूपपांडुपुत्राणांसंस्थानंस्थितिवृत्तांतमितियावत् तदेतत्सर्वंकृष्णस्यभगवतः कथायाउदयअनु प्रसक्तिरस्मिस्तद्धक्ष्येसंस्थांचकृष्णकथोदयामितिचपाठांतरं तदाकृष्णकथोदयामितिसंस्थाविशेषणं संस्थाशब्दस्ययथोक्तएवार्थः तत्र पांडुपुत्राणां संस्थामपरीक्षिज्जन्मकर्माद्युपोद्घातरूपांपरीक्षिज्जन्मकर्मादिकंरिवतःप्रभृतिप्रधानप्रतिपाद्यंतदुभयानुप्रसक्ताकृष्णकथा सर्वोऽयं स्कंधः कृष्णप्रबंधोपोद्घातरूपइतिविवेकः ॥ १२ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

अविश्रांतिवशौनकश्चोदयति सवाइति आत्मनिरमतइत्यात्मारामोःमुनिः सर्वज्ञोमौनीवा अतएवसर्वत्रशिष्यसंग्रहणादावुपेक्षकउदा- सीनबुद्धिर्निवृत्तिनिरतः शुकः कस्यफलस्यार्थंबृहतीमहतीमेतांसमभ्यसद्वाइत्यन्वयः चतुर्षुपुरुषार्थेषुकस्यपुरुषार्थस्येतिविकल्पार्थोवाश- ब्दः शुकगताविति धातोः परब्रह्मणयव्याहतबुद्धिगतित्वाच्छुकः ॥ ९ ॥

परिहरतीत्याह आत्मारामाइति चशब्दोऽप्यर्थे आत्मारामाःस्वरूपसुखएवरममाणाअप्यतएवनिर्ग्रंथाः निरुपादेयाःमुनयः उत्तमाधि- कारिणः उरुक्रमेउरवःक्रमाःपादविक्षेपाः यस्यसतथातस्मिन् अहैतुकींप्रयोजनविधुरामानंदरूपांभक्तिंकुर्वंति किंपुनर्बहुजन्मस्वपरोक्षितपर- तत्त्वाः येभक्त्यादिसाधनातिशयेनमुक्तानंदातिशयमाकांक्षमाणाः शुकादयः उरुक्रमेभक्तिंकुर्वंतीतिकिंवर्णनीयमित्येकान्वयः इत्थंभूतगुणः निरपेक्षमुक्तमनोवशीकरणक्षमः किमुतामुक्तमनोवशीकरणक्षमगुणइतिवाच्यमितिभावः ॥ १० ॥

अतःशुकेनभागवताभ्यसनंकृतमित्याह हरेरिति हरेरतिशयज्ञानानंदादिगुणैराक्षिप्ताआकृष्टामतिर्यस्यसतथोक्तः बादरायणसुतो- भगवान् नित्यंभागवतजनहृदयंगमं महदाख्यानं आख्यायतेभगवन्महिमाऽनेनेत्याख्या नं भागवतपुराणमध्यगादध्यैष्टाख्यापयामासचेत्ये- कान्वयः ॥ ११ ॥

कस्मिन्युगइत्यादिशौनकप्रश्नंपरिहरतीत्याह परीक्षितइति अथपरीक्षितोराजर्षेर्जन्म कर्म विलापनंमरणं वक्ष्ये तदर्थंप्रथमतःपांडुपुत्रा णांसंस्थांस्वर्गारोहणं युद्धादुपरितनमहाभिषेकादि महाप्रस्थानांतांसंस्थांस्थितिंचवक्ष्ये कीदृशींसंस्थांकृष्णकथायाउदयोयस्यांसा- तथोक्ताताम् ॥ १२ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

तमेतंश्रीवेदव्यासस्य समाधिजातानुभवंश्रीशौनकप्रश्नोत्तरत्वेन विशदयन्सर्वात्मारामानुभावेन सहेतुकंसंवादयति आत्मारामाश्चेति निर्ग्रंथाःविधिनिषेधातीताः। निर्गताऽहंकारग्रन्थयो वा। अहैतुकींफलाभिसन्धिरहिताम्। इत्थमितिआत्मारामाणामप्याकर्षणस्वभावोगुणो यस्य स इत्यर्थः ॥ १० ॥

तमेवार्थं श्रीशुकस्याप्यनुभवेनसंवादयति हरेरिति। श्रीव्यासादेवयत्किञ्चित् श्रुतेनगुणेनपूर्वमाक्षिप्तामतिर्ब्रह्मानन्दानुभवोयस्य सः पश्चादध्यगात्। महदतिविस्तीर्णमपि ततश्चतत्सत्कथासौहार्देननित्यं विष्णुजनाः प्रियायस्यतथाभूतोवातेषांप्रियो वा स्वयमेवाभवदित्यर्थः। अयम्भावः ब्रह्मवैवर्त्तानुसारेणपूर्वंतावदयं गर्भमारभ्यश्रीकृष्णस्यस्वैरितयामायानि वारकत्वंज्ञातवान्। ततः स्वनियोजनयाश्रीव्यासदेवेना नीतस्यतस्यदर्शनात्तन्निवारणेसति कृतार्थम्मन्यतयास्वयमेकांतमेवगतवान्। तत्रश्रीव्यासदेवस्तुतंवशीकर्त्तुं तदन्यसाधनं श्रीभागवतमेव ज्ञात्वातद्गुणातिशयप्रकाशमयांस्तदीयपद्यविशेषान् कथञ्चिच्छ्रावयित्वातेनाक्षिप्तमतिं कृत्वातदेवपूर्णमध्यापयामासेति श्रीभागवतमहिमा तिशयः प्रोक्तः ॥ ११ ॥

कृष्णकथानामुदयो यत्रतद्यथाभवतीतिमुख्यतयातेनपृष्टानांकृष्णकथनारम्भोऽपिसूचितः ॥ १२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२० ॥

सुबोधिनी ।

कदाचिदपिप्रवृत्तिस्वभावत्वेतद्दोषेणसंबंधात् नभक्तिजनिकास्यात् विषयावेशविप्रतावेशयोर्विरोधात् एतच्चमननादवगतमितिचिन्ता रेणनाया ततःप्रतिपन्नांतदाह। मुनिरिति ॥ ८ ॥

ननुभागवतस्याविषयपरत्वेसतिनाधिकारइतिनिवृत्तिनिरतोयोजितःसचनभागवतार्थंतथाविधःकिंतु ज्ञानार्थमिति तथासतिज्ञानेप्रवृत्त मार्गस्यैवबाधकत्वात् यथालौकिकीप्रवृत्तिस्त्याज्यातथाभक्तिमार्गानुसारिणी भागवतप्रवृत्तिरपितथाच व्यासः स्वकार्यानुरोधेनयद्यपि शुकंयोजयतितथापिसकथं स्वकार्यविरोधेप्रवर्ततेतिपृच्छतिसवैनिवृत्तिनिरत इतिभागवतस्यपाठः प्रवृत्तिरूपः येनोपन यनवेदाध्ययनंनित्य मपि परित्यक्तंनिवृत्तावेवनियततरयात् नचापितुभगवतोवानुरोधात् पठतीतिवाच्यंफलतोवास्वरूपतोवातदुपकारा नपेक्षणात यद्यपिईश्वर गुरूपकाररूपंज्ञानमपेक्षतेतथापिज्ञानबाधकप्रवृत्तिरूपोपकारंनापेक्षते। तदाहासर्वत्रोपेक्षकइतिनचभ्रमादज्ञानसाधनत्वेनभागवतपाठइति तत्राहमुनिरितिमननमेवहिसाक्षात्कारेएकवाक्यतयोक्तम्। अतःसंभावितहेतूनामभावात्कस्यवाहेतोःबृहतीस्वरूपतोऽर्थतश्च भाव सहिता र्थाव बोध पूर्वक स्वाधीनोच्चारणपर्यंतं कथमभ्यसत् नच कौतुका विष्टचित्तः आत्मारामत्वात् ॥ ९ ॥

अत्रोत्तरमाहआत्मारामाश्चेतिकौतुकलाघवतांचियानिवर्त्तकत्वेनअन्यथासिद्धिर्नास्तीतिविशेषणत्रयमच रादन्यैर्नक्रियतइतिनचितुतेपि कुर्वंतीत्यलौकिकत्वम्अपिशब्दात्भक्तिमार्गस्थिताः मार्गांतरस्यस्तुवैकल्याभावात्प्रचारणसमर्थइति सयोजितः ननुमार्गस्याभावात्नि-

सुबोधिनी ।

वृत्तितात्पर्यांश्चउरुक्रमइति अलौकिकसामर्थ्यं अलौकिकींभक्तिंकुर्वंतीत्यनुवादः तत्रोपपत्तिःइत्थंभूतगुणोहरिरिति भगवद्गुणाःप्रवृत्तिरूपा
निवृत्तिस्वभावाः परमानंदरूपाश्चज्ञानरूपाश्चतस्मात् कश्चित्यत्रकुत्रचित् आसक्तोभगवद्गुणेषुस्मतएवसर्वप्रतिष्ठांतरूपत्वात्गुणानां
ज्ञानवशीकरणस्वभावाच्च ॥ १० ॥

नन्वस्तुभगवद्गुणानांतादृशत्वंश्रोत्रोकिमागतमित्यतआहहरेर्गुणाक्षिप्तमतिरिति।गुणानामनुपनिबद्धानांस्वबुद्ध्यास्मरणकल्पनयाक्लेशः
उपनिबंधनेतुसिद्धत्वात्सुलभंस्मरणमिति भगवद्गुणैर्वशीकृतमतिः सन्आक्षेपान्नान्यत्रवृत्तिः मतिरितिफले गृहीतेतेनान्यत्रविषयेंद्रियसं-
योगेऽपिनव्युत्पत्तिरितिभावः एतज्ज्ञानविचारेणोक्तंवस्तुतस्तुशुकोमहादेवः तदाह भगवानितिकृतिप्रवृत्त्यर्थंविष्णुर्महादेवश्चावतीर्णावितितदा
हबादरायणिरिति अतोमहद्दप्याख्यानमधीतवान् नन्वनाहूतःस्वयंगत्वाकथंप्रचारितवान् तत्राह नित्यंविष्णुजनप्रियइति नित्यंविष्णुजनाः
प्रिया यस्य कामः कामिनोमिवभगवद्गुणाः स्वप्रतिष्ठार्थं भक्तंप्रापयंति अतः सर्वदायेभगवद्भक्ताः अकृत्रिमनित्यवैष्णवास्तेप्रिया यस्येति
साहस्नेहः संगहत्वेतरमपेक्षते ॥ ११ ॥

एवं भागवतस्योत्पत्तिं प्रवृत्तिं निरूप्यश्रोतुः सर्वथा भगवदीयत्वाभावे न प्रतिष्ठितं भवेदिति गर्भ संस्कारमारभ्य भगवतैवस्वतेजसा[1]
परिपालितमिति वक्तुं पूर्वं रूपस्य ब्रह्मास्त्रेणदाहं निरूपयितुं तादर्थ्यमपिवैष्णवत्वेति तेषां पांडवानां संतत्यतरस्यदाहं निरूपयन् प्रक्र-
तस्यदाहहेतुमाह परीक्षितोऽथेत्यारभ्ययावदध्यायसमाप्ति अश्वत्थाम्नोमहदपमानंहेतु पुत्रांतरदाहस्तुभयत्रसंरक्षायामपमानेनच
अपृष्टेनोच्यत इति पृष्टमनूद्यप्रतिजानीते परीक्षित इति।अथ भागवतनिरूपणानंतरंतच्छ्रोतुः परीक्षितः बीजसंस्कारार्थं जन्मकर्मधर्मरक्षार्थं
भगवत्कार्यकरणात्विलायनं भागवतश्रवणार्थं पुरुषत्रय शुश्रूषार्थं अप्रतिबंधार्थं च संस्थांपांडुपुत्राणां प्रथमतएव चकारात् धृतराष्ट्रस्यापिश्च
सुक्तत्वाच्चसहोक्तिः प्रतिबंधकत्वं ज्ञातॄणामेकजातानामित्यभिप्रायेण सुक्तावप्यतिदोषाश्चकारेण अहणां अतएव पांडुपुत्राणामित्युक्तंन
पांडवानां कृष्णकथाप्रतिपादकत्वादेतेषांवचनम् अन्यथात्वसंगतिः तदाह कृष्णकथेति कृष्णकथायाउदयो यत्रेतिनहीयंभगवतः स्वतश्चरित्र
रूपांकितुनैमित्तिकीश्रवणहेतुनिमित्तस्वरूपोपकारिहेतुरितितन्निरूप्यतइतिभावः ॥ १२ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

कस्यवाहेतोः ॥ ९ ॥

निर्ग्रन्थाजिज्ञासितग्रन्थेभ्योनिर्गताः । यदुक्तं । "यदातेमोहकलिलंबुद्धिर्व्यतितरिष्यति तदागन्तासिनिर्वेदंश्रोतव्यस्यश्रुतस्य च,, इति ।
यद्वाग्रन्थिरेवग्रन्थः निर्गताहंकारग्रन्थयःयदुक्तं । "भिद्यतेहृदयग्रन्थिरिति,, । यद्वाविधिनिषेधग्रन्थातीताः । यदुक्तंचरेदविधिगोचरइति ।
तथाभूतामपिअहैतुकीं फलाभिसन्धिरहितां । भक्तिंकुर्वंति । भक्त्याज्ञानंज्ञानान्मुक्तिः ततोपिभक्तिरित्युरुःश्रेष्ठः एवंक्रमोयस्मिन् तस्मिन् ।
ननुमुक्तानांकिंभक्त्यानिर्ग्रन्थानांकिंभक्तिग्रन्थेनश्रीभागवतेनानिरभिमानानांकिंपुनः सेव्यसेवकलक्षणेनापि सानेर्लाविधिनिषेधातीतानां किं-
पुनःश्रीभागवतोक्तेन भक्तेर्विधिनेत्यादिसर्वाक्षेप परिहारार्थमाह । इत्थंभूतः आत्मारामाणामप्याकर्षणशीलोगुणो यस्यसः । तेनमूलतएव
भक्तिप्राधान्याभ्यासेन वा भगवद्गुणानुभवएवास्त्वितिसनकादिषु भगवत्कृपैवश्रीकृष्णगुणानुभवोभत्सुतस्यास्त्विति श्रीशुकेव्यासस्यैव
भगवतोभक्तानां वा कृपयायैरात्मारामैस्तद्गुणानुभवयोग्यतालब्धातएवाहैतुकींभक्तिंकुर्वंतिअन्येत्वात्मारामाः सायुज्यार्थांभक्तिंकुर्वंतीत्य-
र्थःअहैतुकीपदव्यावृत्तिरनुसंधेया यदुक्तं । "ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मानशोचति न कांक्षति।समःसर्वेषुभूतेषुमद्भक्तिंलभतेपराम् भक्त्यामामभिजा-
नातियावान्यश्चास्मितत्त्वतः । ततोमांतत्त्वतोज्ञात्वाविशतेतदनंतरमिति,, ॥१०॥

नारद कृपया व्यासस्यैव व्यासकृपया शुकस्यापि तद्गुणमाधुर्यानु भवो विशेषत एवाभूदित्याह हरेरिति हरेर्गुणेन आक्षिप्ता
आक्षेपविषयी कृता मति र्ब्रह्मानुभवो येन सः धिङ्मे मति यत ईदृशो भगवद्गुण माधुर्ये सत्यपि एतावान् कालो ब्रह्मानुभवेन मया
वृथैव यापित इति । ततश्च तत् कथासौहार्देन विष्णुजना एव न तु केवला आत्मारामाः प्रिया यस्य सः षष्ठीसमासो वा । अथ
व्यास एव भगवद्गुणाभिव्यञ्जकान् श्रीभागवतीयान् कांश्चन श्लोकान् लोकद्वारा विविक्तारण्ये सदा समाधिस्थमपि शुकं श्रावया
मास तस्यतच्छ्रवणेव भग्नसमाधि स्तन्माधुर्याकृष्ट चित्त स्तादृशं समाधिमप्याक्षिप्य सर्वज्ञतया तान् श्लोकान् श्रीभागवतीयान्
ज्ञात्वा तत् प्रकाशकञ्च स्वपितरं ज्ञात्वा तदन्तिकमागत्य श्रीभागवतमध्यैष्टेति ब्रह्मवैवर्त्तानुसारेण कथा ज्ञेया । तदेवं व्यास शुकौ
पितापुत्रौ ब्रह्मानुभवि चूडामणी अपि विजित्य भक्तिरेकच्छत्रमिव सर्वंजगतीं चक्रे । तदपि ये तां तथा मन्यन्ते कुपथगामिन श्चौरा
यमेनैव दण्ड्या इति ॥ ११ ॥

एतेनतस्यपुत्रोमहायोगीत्यादिनाशुकस्यव्याख्यानेप्रवृत्तिः कथमितियत्पृष्टंतस्योत्तरमुक्तंयदन्यत् पृष्टं परीक्षितः प्रायोपवेशेनशरणं
कथमिति तस्य जन्ममहाश्चर्यमित्यादिनातस्योत्तरमाहपरीक्षित इति विलापनंमृत्यु यद्वा लपेर्यन्ताल्ल्युट् श्रीभागवतकथावाच
नमित्यर्थः संस्थामहाप्रस्थानं कृष्णकथानामुदयायश्रवणार्थायास्यादिति श्रीभागवतस्यतत्रैव तात्पर्यात् ॥ १२ ॥

---

१ अयंपाठश्चित्यश्छन्दत्वयोरप्राप्तेः

सिद्धांतप्रदीपः

सर्वत्रोपेक्षकः सर्वाध्ययनाध्यापनशून्यः कस्यहेतोः ॥ ९ ॥

आत्मारामाः परमात्मध्याननिष्ठाः ध्यानविरुद्धेभ्योग्रंथेभ्योनिर्गताअपि। उरुक्रमेतुभक्तिध्यानादिरूपांकुर्वंत्येव। भक्तिस्वरूपयाथात्म्ययाथार्थभक्तिबोधिनींसंहितानिवृत्तिनिरतैरवश्यमुपादेयेतिभावः। यस्यांवैश्रूयमाणायां कृष्णेपरमपूरुषे। भक्तिरुत्पद्यते इतिप्रागुक्तः इत्येकः संहिताध्ययनेहेतुरुक्तः। अथैवंभूतभगवत्प्रतिपादकग्रंथनिवृत्तोबाकः शरणाब्जादितिहेत्वंतरमाह। इत्थंभूतगुणोहरिरिति ॥ १० ॥

द्वितीयंहेतुंविवृणोति। हरेर्गुणाक्षिप्तमतिर्महदाख्यानमध्यगादधीतवानिति। हेत्वंतरगर्भंविशेषणमाह। नित्यंविष्णुजनप्रियइति। विष्णुजनसंगतिसिद्ध्यर्थमपिमहदाख्यानमध्यगात् ॥ ११ ॥

तदित्थं "कस्मिन्युगेप्रवृत्तेयंस्थानेवाकेनहेतुनेत्यादि प्रश्नानामुत्तराण्युक्तानिसंप्रति तस्यपुत्रोमहायोगीत्यादिप्रश्नोत्तरंवक्ष्यन् । तावदभिमन्युसुतंसूतप्राहुर्भागवतोत्तमं तस्यजन्ममहाश्चर्यं कर्माणि च गृणीहिनः इतियत्पृष्टंतदुत्तरंवक्तुमाहपरीक्षितइति जन्मकर्माणिचविलापनंभगवत्प्राप्तिश्चतेषांसमाहारस्तत् कथंभूतंकृष्णकथोदयम् कृष्णकथानांभक्तपरित्राणादि रूपाणामुदयोयस्मात्तत् भगवदावेशेन सर्वपरित्यागपूर्वकशरीरविसर्जनरूपांसंस्थांचकारेणभगवत्प्राप्तिं वक्ष्येलिंगव्यत्ययेनकृष्णकथोदयां संस्थामित्येवंयोज्यम् ॥ १२ ॥

भाषाटीका

(शौनकउवाच) शुकदेव मुनि निवृत्तिनिरत और सबकी उपेक्षा रखते थे आत्माराम थे उन्हों ने किस कारण से इतनी बड़ी संहिता को पढ़ा ? ॥ ९ ॥

(सुत उवाच) निर्ग्रंथ और आत्माराम मुनि जन उरुक्रम भगवान में अहेतुकी भक्ति करते हैं। हरि के गुण गण ऐसेही हैं अर्थात आत्माराम गणाकर्षी हैं ॥ १० ॥

भगवान् बादरायण नंदन शुकदेव ने भी हरि के गुणों से आक्षिप्तमति होकर इस महत् आख्यान को पढ़ा था, क्योंकि वे नित्यही विष्णुजन प्रिय हैं ॥ ११ ॥

अथ अनंतर परीक्षित राजर्षि का जन्म कर्म और मुक्ति वर्णन करूँगा पांडु पुत्रों की संस्था वर्णन करूँगा कृष्ण कथा के उदय सहित ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामी

तत्र परीक्षितो जन्म निरूपयिष्यन् आदौतावद्गर्भस्थ एवाश्वत्थाम्नो ब्रह्मास्त्रात् श्रीकृष्णेन परिरक्षित इति वक्तुं कथांप्रस्तौति यदेत्यादिना। यदा द्रौणिरश्वत्थामाकृष्णासुतानां द्रौपदीपुत्राणांशिरांस्युपाहरत्तदातन्माता अरुदत्। ताश्चसांत्वयन् किरीटमाली अर्जुनः आहेतितृतीयेनान्वयः। किमितिबालानां शिरांसि उपाहृतवान् इत्यपेक्षायामाह मृधे युद्धे। यद्यपिपाण्डवाअपि कौरवा एव तथापि सृञ्जयवंशजो धृष्टद्युम्नः पाण्डवानां सेनापतिः इतिसृंजयानामित्युक्तं। वीरगतिं स्वर्गं अथोअनन्तरं वृकोदरेण आविद्धायाः क्षिप्तायाः गदायाः अभिमर्षेण घातेन भग्नावूरुदण्डौ यस्य तथा भूते धृतराष्ट्र पुत्रे दुर्योधने सति ॥ १३ ॥

भर्तुर्दुर्योधनस्य। स्मेति वितर्के। इत्येवं प्रियं स्यादिति पश्यन् तस्यापिअप्रियमेवेति वाक्यान्तरं। विप्रियत्वे हेतुः जुगुप्सितमिति ॥ १४ ॥

घोरंदुःसहं यथा भवति बाष्पस्य कलाभिर्बिन्दुभिः। आकुलेव्याप्ते अक्षिणी यस्याः सा। किरीटस्यैकत्वेपि तस्याप्राणांबाहुल्यात् किरीटमालीत्युक्तम् ॥ १५ ॥

शुचः शोकाश्रूणिप्रमृजामि परिमार्जयामि यत् यदाब्रह्मबन्धोर्ब्राह्मणाधमस्यआततायिन इति। "अग्निदोगरदश्चैवशस्त्रपाणिर्धनापहः। क्षेत्रदारापहारीच षडेतेआततायिन,, इतिस्मरणात्। अत्रतुआततायीशस्त्रपाणित्वंनचपुत्रहन्तृत्वं लक्ष्यतेगाण्डीवाद्धनुषोमुक्तैर्विशिखैर्बाणैरुपाहरेत्वत्समीपमानयामि। यच्छिरः आक्रम्यआसनंविधायदग्धपुत्रास्नातीं ॥ १६ ॥

वल्गाघोरम्याविचित्राजल्पा भाषणानि तैः सः अर्जुनः अच्युतएवमित्रं सूतश्चयस्य। दंशितः बद्धकवचः। उग्रंधनुश्चापोयस्य। कपिर्हनुमान् ध्वजेयस्यगुरोः पुत्रंरथेनअन्वाद्रवत् अन्वधावत् ॥ १७ ॥

दीपिनी।

॥ १३ । १४ । १५ । १६ । १७ ॥

श्रीवीरराघवः।

तावत्परीक्षितोजन्मैककर्मादिकं वक्तुंपांडुपुत्राणांसंस्थानमाहयदेत्यादितायावत्पंचदशाध्यायसमाप्ति तत्रपरीक्षितोजन्मउपोद्घातत्वांतर्भाव्योच्यतेकर्मादिकंतुततउपरितनग्रंथेनेतिविवेकः यदेत्यस्यतदातृतीयेनान्वयः मृधेयुद्धेकौरवाणांसृंजयानांचवीरगतिंवीराणांगतिंगतेषुप्राप्तेषुसत्सुधृतराष्ट्रपुत्रेदुर्योधनेवृकोदरेणभीमेनापविद्धायाः प्रयुक्तायागदायाअभिमर्षेणघातेनभग्नावूरूएवदण्डौयस्यतथाभूतेसति ॥१३॥

यदामृधेकौरवसृंजयानांवीरेष्वथोवीरगतिंगतेषु ।
वृकोदराविद्धगदाभिमर्शभग्नोरुदंडेधृतराष्ट्रपुत्रे ॥ १३ ॥
भर्तुः प्रियंद्रौणिरितिस्मपश्यन्कृष्णासुतानांस्वपतांशिरांसि ।
उपाहरद्विप्रियमेवतस्यजुगुप्सितंकर्मविगर्हयंति ॥ १४ ॥
माताशिशूनांनिधनंसुतानांनिशम्यघोरंपरितप्यमाना ।
तदाऽरुदद्बाष्पकलाकुलाक्षीतांसांत्वयन्नाहकिरीटमाली ॥ १५ ॥
तदाशुचस्तेप्रमृजामिभद्रेयद्ब्रह्मबंधोः शिरआततायिनः ।
गांडीवमुक्तैर्विशिखैरुपाहरेत्वाक्रम्ययत्स्नास्यसिदग्धपुत्रा ॥ १६ ॥
इतिप्रियांवल्गुविचित्रजल्पैः ससांत्वयित्वाऽच्युतमित्रसूतः ।
अन्वाद्रवद्दंशितउग्रधन्वाकपिध्वजोगुरुपुत्रंरथेन ॥ १७ ॥

श्रीवीरराघवः ।

स्वपतांशयानानांकृष्णायाः द्रौपद्याः सुतानां
द्रौणिरश्वत्थामास्वाचिकीर्षितंभर्तुर्धृतराष्ट्रस्यप्रियमपिविप्रियमितिपश्यन्मन्यमानः कर्मविप्रियमेवसर्वलोकस्यापीतिशेषः अतएवजु-
शिरांसिअपाहरत्छित्वानीतवानिदंकर्मतस्यधृतराष्ट्रस्यविप्रियमेवयद्वातस्याश्वत्थाम्नः
गुप्सितंविगर्हयंतेअधुनापिविनिंदयंति ॥ १४ ॥
भूतावभूवेति तदातां
यदैवंतदामाताद्रौपदीशिशूनांसुतानांघोरंनिधनंमरणंनिशम्यदृष्ट्वापरितप्यमानावाष्पैराकुलेअक्षिणीयस्यास्तथा
द्रौपदींसांत्वयन्नुपच्छंदयन्किरीटमालीकिरीटानांराजांतरकिरीटानांमाल्यापंक्तिरेवमालाअस्यास्तीतिकिरीटमालीअर्जुनःशिशोर्द्राक्षितगाशस्त्राद्धी
ज्ञादिभ्यश्चेतिमत्वर्थीयइनिः इदंवक्ष्यमाणमाह ॥ १५ ॥
“अग्निदोगरदश्चैवशस्त्रपाणिर्धनापहः क्षेत्रदारापहर्ताचषडेतेआततायिनः” इतिशस्त्रपा
तदेवाह। हेभद्रेब्रह्मबंधोर्ब्राह्मणाधमस्याततायिनः
णिरततायित्वस्मरणादाततायिनइत्युक्तं शस्त्रपाणिर्नामशस्त्रधारणेननिरपराधप्राणिघातुकःतस्यशिरोगांडीवनमुक्तैर्विशिखैर्बाणैर्यदा
आहरेयंयदावाहृतंशिरः पादेनाक्रम्यदग्धपुत्रात्वंस्थास्यसितदातेतवशुचः विमृजामिमार्जयामि ॥ १७ ॥
इतीत्थंवल्गुभिः सुंदरैः विचित्रैश्चज ल्पैर्भाषणैः प्रियांद्रौपदींसांत्वयित्वाअच्युतः कृष्णोमित्रंसूतः सारथिश्चयस्यसारथीकृता
च्युतइत्यर्थः दंशितः कवचितः उग्रंधनुर्गांडीवंयस्यांकपिध्वजः हनुमच्चिह्नितः ध्वजोयस्यसोऽर्जुनः रथेनसाधनेनगुरोर्द्रोणाचार्यस्यपुत्र
मश्वत्थामानमन्वाद्रवदन्वधावत् ॥ १७ ॥

श्रीविजयध्वजः

धृतराष्ट्रपुत्रे दुर्योधनेवृकोदरेणाविद्धायाभ्रांता
अथांककथांतरंनिरूप्यते यदेति कौरवपांडवानांमृधेयुद्धेभीष्मादिषुवीरेषुवीरगतिस्वर्गंगतेषु
गदाया अभिमर्शनसम्यक्ताडनेनभग्नउरुदंडोयस्यसतथोक्तः तस्मिन्सतिदुर्योधनपातमारभ्य ॥ १३ ॥
भर्तुः स्वस्वामिनोदुर्योधनस्यमयाप्रियंकार्यमितिस्मपश्यन्निरूपयन्द्रौणिर्यदास्वपतांनिद्रांकुर्वतांकृष्णासुतानांद्रौपदीपुत्राणांशिरांस्यपा
हरत्तदा ॥ १३ ॥
शिशूनांसुतानांनिधनंनिशम्यघोरंयथाभवतितथापरितप्यमानानिधनंविश्रंभणंवातस्यद्रौणेर्जुगुप्सितंनिंदितंएतच्छि
सुतानांमाताद्रौपदी
शुनिधनाख्यंकर्मविगर्हयंती अरुदवित्येकान्वयः कीदृशंकर्मद्रौणेरेवविप्रियंनतुदुर्योधनस्य भारतेपांडवाभिषेकादिनाप्रियत्वोक्तेः इदानीं
द्रौणिनाशिश्वादिवधात्पूर्वदृष्टस्वप्नमाह तामिति किरीटमालीअर्जुनः सांत्वयन्दुःखशमयन्तांद्रौपदीमाह ॥ १५ ॥
गांडीवाविनः सृतैर्विशिखैः विविधशिखैः शरीरंखनित्वाविशंतीतिवा शरैराततायिनः हनिष्यन्मरिष्यामीतिक्रूरक्रियाकारिणः ब्रह्मबंधो
ब्राह्मणाधमस्यद्रौणेः पुरतः स्थितंपदाक्रम्यपुत्रवधदुःखनिमित्तनयनजातैर्जलैः स्नास्यसिस्नानंकरिष्यसीतियस्मात्तस्मात्हेभद्रेमाशुचः
शोचनंमाकुरु अश्रुपाणिनानिरुजन् हेभद्रेमारुदेत्यसांत्वयदित्यन्वयः शुचोनैनैतिवा अग्निदोगरदश्चैवशस्त्रपाणिर्धनापहः “क्षेत्रदारहरश्चै
वषडेतेह्याततायिनः” इति “आततायिनमायांतंहन्यादेवाविचारयन्” इतिस्मृतेः ॥ १६ ॥
सकपिध्वजइति वल्गवोमनोहराः विचित्राविविधाश्चर्य भूताजल्पावाग्विशेषायेतेतथोक्ताः तैःप्रियांभार्यांसांत्वयित्वारथेनगुरुपुत्रमभ्य
द्रवदित्यन्वयः अच्युतएवमित्रमनिमित्तबंधुः सूतोयंतायस्यसतथोक्तः दंशितः कवचितः उग्रंभयंकरंधन्वायस्यसतथोक्तः ॥ १७ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

कृष्णा कथानामुदयोयत्र तद्यथाभवतीति मुख्यतयोतनपृथानां कृष्णा कथाना मारम्भोऽपिसूचितः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥
१७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

सुबोधिनी ।

तत्रपुत्रांतराणांमारणांवक्तुंहेतुमाहयदामृधइति । सृंजयवंशोत्पन्नोधृष्टद्युम्नः पांडवानांचमूपतिरितिस्वतः पांडवानांकौरवत्वेपिविरोधनिमित्तंद्रौपदीति पांडवानांधृष्टद्युम्नप्रवेशात् अयुक्तपरिहारायचसृंजयानामित्युक्तंतेषांसंबंधिनांचमुक्तिरितिनिरूपयतिवीरगतिमिति"द्वौसंमताविहमृत्यू"इतिवाक्यात् अनेनपुत्राणामेवअन्यायमरणमितिशोकहेतुः सूचितः अथोइतिमध्येसिद्धप्रक्रमवचनात् "पार्थास्त्रपूताःपदमापुरस्य"तिर्चानिरूपितंदुर्योधनस्या युक्तमरणमाहवृकोदरेतिवृकोदरशाविद्धः प्राणउदरंयस्यतिष्ठतिसवृकोदरइत्युक्तो भगवत्कार्यसाधकइतिवाक्यात् भीमसेनप्रक्षिप्तगदायाअभिमर्षणभग्नेउरूएवदंडौ यस्यदंडइतिताडनेहेतुः द्रौपद्या प्रदर्शनेदुःखजनकत्वात् धृतराष्ट्रपुत्रइतिअंधपुत्रत्वाद्विवेकित्वमुक्तम ॥ १३ ॥

अतएव ततसेवकोप्यविवेकीजातइत्याहभर्तुरिति द्रौणिरितिवैरानुबंधमूलहेतु मातृपुत्रत्वात्स्वापः अनेनैकपुत्रत्वान्मातुश्चहत्या अतएवभगवान्नवेशा...रक्षितः...यद्रौपदीप्रसवमार्गंतस्याः नोच्चारइतिसुतानामितिकृष्णेति पदं"योयच्छ्रद्धःसएवस"इतिवाक्यात् तज्ञावाप्तिसूचयातिप्र...नार्थोशिरसामुपाहरणंतेनार्द्धदाहादतिदुःखंदुर्योधनस्यापितन्मारणमभीष्टंलोकवाच्यतानदुर्योधनोस्थताइदंतुलोकाविगर्हयेतांति तदाह विप्रियमिति ॥ १४ ॥

माताद्रौपदीरोदनेमातृत्वमेवहेतुः शिशूनामितिस्नेहाधिक्यं श्रवणादधिककलेशः घोरमितिरात्रौसौप्तिकपर्वकथा सूचितायदाअरुदत्तांसांत्वयन्निति संबंधः किरीटमालीअर्जुनः एकासिरत्नापिकिरीटाकिरीटबाहुल्यप्रतीतिःबहुपुरुषवत्युद्धकरणाद्वाश्लाघा अपिभक्तामगवतापरिपाल्यन्तइति अर्जुनस्यप्रतिज्ञानमाहअथवातांसांत्वयन्नितिवचनाश्च यथार्थत्वंप्रतिज्ञायाः ॥ १५ ॥

शोकापनोदनेस्त्रियाः भर्त्राकरणीयं तत्तुष्णींप्रोंछनमशक्तविषयं अप्रतीकार्यचतत्रमृतानांजीवनमशक्यंमारकवधस्तुशक्य इति तत्कृत्वा तत्राश्रुप्रोंछनंकर्तव्यमित्याहतदेति क्रूरोहिक्रूरमश्रुप्रोंछ्यतेशुचइतिशोकाश्रूणांपुनरुद्गमायंहेतुभद्रवाच्यतानतुविपरीतोकिमुत्तरंतआह भद्रइति तवेवधव्यलक्षणाभावात्ततथाभविष्यतीतिभावः ब्रह्मबंधोइतिब्रह्मब्राह्मणजातिः बंधुरेवकदाचिदागच्छतिकदाचिन्नेतिनसदातस्यब्राह्मण्यंतिष्ठतिदेवविरोधित्वादसुरावेशाच्च"दैव्यैवैतस्योब्राह्मणः असुर्यः शूद्रइतिश्रुतेः किंच आततायिनः "अग्निदोगरदश्च"तिवाक्यात् "आततायिनमायांतमपिवेदांतपारगम्जिघांसंतंजिघांसीयान्नतेनब्रह्महाभवेदितिस्मृतेश्चनतद्वधेदोषः धार्ष्ट्येश्चछित्वासमानयनंस्पर्शः दुष्टत्वात्तथाकरणेसामर्थ्यमाहगांडीवमुक्तैरितिशिरसआक्रम्यस्नानंक्षत्रियधर्मत्वेनवैरनिर्यातनेउक्तंदग्धपुत्रेतिसौप्तिकशवदाहः संस्कारदाहोवा प्रथमतः शोकाधिक्यहेतुः द्वितीयः स्नानहेतुः यदास्नास्यसितदाशुचः प्रमृजामीतिसंबंधः क्षत्रियत्वाद्वान्यस्वभावतः शोकः काम परायणेवतत्रकोधपरायणाम ॥ १६ ॥

एवंकथनेहेतुः प्रियामितिवल्गुमनोहरंआक्रम्यस्नास्यसीतितिचित्र विशिखैरूपाहरइति जल्पैरितिस्वेणावाक्यंतत्तस्याअपेक्षाश्लथत्वात्सम्यक्सांत्वनम्एतादृशकार्यसिद्धौहेतुः अच्युतमित्रसूतइति अच्युतत्वेनस्वरक्षासूतत्वात्कार्यसिद्धिः अनुपश्चादाद्रवणंपलायनंशंकया पश्चादेवकवचपरिधानंधनुषश्चग्रहणं धनुषउग्रत्वंवधपर्यवसायित्वात्कपिध्वजइत्यतिसामर्थ्यं सूचितम्अथवादंशितइतिस्वरक्षाउग्रत्वाद्धनुषः कपिध्वजत्वाद्ध्यस्यागुरुपुत्रमित्यनर्थपर्यवसायित्वंरथेनेतिनस्वाशक्तिः ॥ १७ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती

तत्र गर्भस्थ एवपरीक्षित् श्रीकृष्णदर्शनं प्रापेति वक्तुं कथां प्रस्तौति । यदा द्रौणिरश्वत्थामा कृष्णासुतानां द्रौपदी पुत्राणांशिरांस्युपाहरत् तदा तन्माता अरुददिति तृतीये नान्वयः । कौरवाः दुर्य्योधनाद्याः सृंजयवंशोद्भवस्यधृष्टद्युम्नस्यपांडवसेनापतित्वात् सृञ्जयपदेन पाण्डवा लक्ष्यन्ते । वीरगतिं भीष्मो क्तयुक्त्या मोक्षं स्वर्गंश्च । वृकोदरेण आविद्धायाः क्षिप्तायाः गदाया अभिमर्षेण घातेन भर्त्तुर्दुर्य्योधनस्यएवं प्रियं स्यादिति पश्यन् यस्तु तस्तु तस्य दुर्य्योधनस्य विप्रियमेव तत् प्रथमं शत्रुवध श्रवणेन हर्षोदयात् पश्चात्स्पर्शेन भीमादीनां स्वशत्रूणामवध ज्ञानात् बालवधा च्च कुरुवंश लोपश्रवणाच्च दिशादोत्पत्तेर्हर्षविषादाभ्यांश्चतन्मृत्युप्राप्तेरितिभावः अतएवाह जुगुप्सितमिति किरीटाग्राणांबहुत्वात् किरी टस्थामाला वा यस्यास्तिस किरीटमाली अर्ज्जुनः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

शुचः शोकान् यत् यदा ब्रह्मबन्धोर्ब्राह्मणाधमस्याततायिनः शास्त्रपाणेः "अग्निदोगरदश्चैवशस्त्रपाणिर्धनापहः क्षेत्रदारापहारीच षडेतेआततायिनः" इतिस्मरणात् ॥ १६ ॥

अच्युतएवमित्रंसूतश्चयस्यसः दंशितोबद्धकवचः ॥ १७ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

तत्रपरीक्षितोजन्मवक्ष्यन् तत्पितामहादीनांकथामाह यदेति यदेत्यस्यतदाकिरीटमाली आहेतितृतीयेनान्वयः । कुरुसृंजयानांकुरूणांभीष्मादीनांसुयोधनपक्षीयानां सृंजयानां धृष्टद्युम्नादीनां युधिष्ठिरपक्षीयाणां । मृधेयुद्धेउभयपक्षीयेषुवीरगतिंगतेषुसत्सुसुयोधनमहारथेष्वशिष्टेषुकृपकृतवर्मद्रौणिष्वन्यत्र विद्रुतेषुसत्सु अवशिष्टेनसैन्येनसहकृष्णेपुपांडवेष्वपवासिस्थतेषुसत्सुभीमसुयोधनयोर्गदायुद्धे अथानंतरम श्रीकृष्णप्रेरितेनवृकोदरेण विद्धायाः क्षिप्तायाः गदायाः अभिमर्षेनघातेन भग्नोउरूएवदंडोयस्यतथाभूतधृतराष्ट्रपुत्रेसुयोधनेसति ॥१३॥

तदनंतरंजितकाशिषुपांडवेषुकृष्णाश्रयाशिबिरंविहायान्यत्रनक्तंविश्राम्यमानेषु कृपकृतवर्मभ्यांसहागत्यद्रौणिः सुयोधनेनसुप्तवधार्थमाज्ञप्तः भर्तुः सुयोधनस्यप्रियंस्यादितिपश्यन् शिबिरंसुप्तानांकृष्णासुतानांद्रौपदीसुतानांशिरांसि छित्वापाहरत् तत् द्रौणिध्वंतस्यसुयोधनस्यविप्रियंजातंतस्यैवाकार्यकारयितृत्वात् यतः शिष्टाः जुगुप्सितंकर्मगर्हयंति ॥ १४ ॥

तमापतंतंसविलक्ष्यदूरात्कुमारहोद्विग्नमनारथेन ।
पराद्रवत्प्राणपरीप्सुरुर्व्यांयावद्गमंरुद्रभयाद्यथार्कः ॥ १८ ॥
यदाऽशरणमात्मानमैक्षतश्रांतवाजिनम् ।
अस्त्रंब्रह्मशिरोमेनेआत्मत्राणंद्विजात्मजः ॥ १९ ॥
अथोपस्पृश्यसलिलं संदधेतत्समाहितः ।
अजानन्नुपसंहारंप्राणकृच्छ्र उपस्थिते ॥ २० ॥
ततः प्रादुष्कृतंतेजः प्रचंडंसर्वतोदिशम् ।
प्राणापदमभिप्रेत्यविष्णुंजिष्णुरुवाच ह ॥ २१ ॥
कृष्णकृष्णमहाबाहोभक्तानामभयंकर ।
त्वमेकोदह्यमानानामपवर्गोऽसिसंसृतेः ॥ २२ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

वाष्पकलाभिराकुलेअक्षिणीयस्याः साकृष्णाऽरुदत् तदाकिरीटमाली इंद्रदत्तस्यकिरीटस्यधारणांबाहुल्यमाश्रित्येदमुच्यते किरीटानां मालाएवमाला अस्यास्तीतिसतथा अर्जुनहदंवक्ष्यमाणमाह ॥ १५ ॥

यदादाऽऽततायिनः शस्त्रपाणेः " अग्निदोगरदश्चैवशस्त्रपाणिर्धनापहः क्षेत्रदारहरश्चैवषडेतेआततायिनः,, इतिस्मृतेः ब्रह्मबंधोर्ब्रह्मणाधमस्यशिरः आहरे आनयामि यदाहृतंशिरः आक्रम्य आसनं विधायदग्धपुत्रास्नास्यसितदाशुचः शोकाश्रूणिप्रमृजामि मार्जयामिअच्युतोमित्रंसूतश्चयस्यसः धन्वी धृतकवचः ॥ १६ ॥ १७ ॥

भाषाटीका

जब कौरव और सृंजयों के संग्राम में वीर सब वीर गति को प्राप्त हो गये. और भीम की आविद्ध गदा से धृतराष्ट्र पुत्र के ऊरु भंग हो गये ॥ १३ ॥

तब द्रोण पुत्र अश्वत्थामा सर्ता दुर्योधन का प्रिय देखकर रात्रि को सोते हुए द्रौपदी के पुत्रों का शिर काट करले आया यह उसका कर्म दुर्योधन को भी अप्रिय हुआ और सब इस कर्म की निंदा करते हैं ॥ १४ ॥

माता द्रौपदी अपने शिशु सुतों का घोर निधन देख कर वाष्पकला कुल नेत्रोंसे रोदनक करने लगी तब उसका सान्त्व करने को किरीट माली अर्जुन ने कहा ॥१५॥

भद्रे ! मैं तब तेरे शोक के आसूओं को पोंछूंगा जब उस ब्रह्म बंधु का शिर गांडी व मुक्त बाणों से काट कर ले आऊंगा. कि तू दग्धपुत्रा उस शिर को आक्रमण कर स्नान करेगी ॥ १६ ॥

ऐसी मनोहर विचित्र बातों से प्रिया को सांत्वन कर अच्युत ही है मित्र और सूत जिस के वह उग्र धन्वा अर्जुन कवच धारण कर रथ से गुरु पुत्र के पीछे दौड़ा ॥ १७ ॥

श्रीधरस्वामी ।

आपतन्तं धावंतं सद्रौणिः कुमारहा बालघातीउद्विग्नमनाःकम्पितहृदयः । प्राणपरीप्सुःप्राणांल्लब्धुमिच्छुः । ननुकीर्ति यावद्गमंयावद्गन्तुंशक्यं । तावदुर्व्यांपराद्रवत्अपलायत । कोब्रह्मा मृगोभूत्वा सुतां जृंभितुमुद्यतः सन् रुद्रस्य भयात् यथा पलायतेस्म । यर्कं इति पाठे वामनपुराणकथासूचिता तथाहि विद्युन्माली नाम कश्चिद्राक्षसो माहेश्वरः तस्मै रुद्रेण सौवर्णं विमानं दत्तं । ततो ऽसावर्कस्य पृष्ठतो भ्रमन् विमानदीप्त्या रात्रिं विलोपितवान् । ततोऽर्केण निजतेजसा द्रावयित्वा तद्विमानं पातितं तच्छ्रुत्वाकुपिते रुद्रे भयादर्कः पराद्रवत् । ततोरुद्रस्य क्रूरया दृष्ट्या दंदह्यमानः पतन् वाराणस्यां पतितो लोलार्कनाम्ना विख्यातइति ॥ १८ ॥

अशरणं रक्षकरहितं ननु पलायनमेव रक्षकमस्ति न तस्यापि कुंठितत्वादित्याह श्रान्तावाजिनो यस्यतं । ब्रह्मशिरोऽस्त्रं ब्रह्मास्त्रं । द्विजात्मज इति अदीर्घदर्शितामाह ॥ १९ ॥

तद्ब्रह्मास्त्रं समाहितः कृतध्यानः उपसंहारमजानतोऽपिसंधानेहेतुः प्राणकृच्छ्र इति ॥ २० ॥

ततोऽस्त्रात् सर्वतोदिशं प्रादुष्कृतं प्रकटीभूतं तेजः अभिप्रेत्य ततः प्राणापदञ्चाभिप्रेत्य ॥ २१ ॥

प्रस्तुतं विज्ञापयितुं प्रथमं स्तौति कृष्ण कृष्णेति चतुर्भिः । संसृतेर्हेतो र्दह्यमानानां तस्या अपवर्गः अपवर्जयिता नाशक इत्यर्थः ॥ २२ ॥

दीपिनी।

सूतः सारथिरित्यर्थः ॥ १८ ॥ २१ ॥
तस्याः संसृतेः संसरणस्येत्यर्थः ॥ २२ ॥ ४७ ॥

श्रीवीरराघवः।

आपतंतमर्जुनंदूरादेव विलक्ष्यप्रत्यभिज्ञायकुमारहाकुमारघाती सोऽश्वत्थामाउद्विग्नंभीतंमनोयस्य तथाभूतः प्राणपरीप्सुः प्राणान्प्राप्तुमिच्छुर्जिजीविषुरित्यर्थः उर्व्यांभूमौयावद्गमनंयावद्गंतुंशक्यंतावद्रथेनसाधनेनपराद्रवत्पलायितवान् कोदक्षः यथा रुद्र भयात्सूर्य ॥ १८ ॥

यदाऽशरणंरक्षकरहितंश्रांतावाजिनोयस्यतमैक्षतपर्यालोचितवान तदास्वद्विजात्मजोद्रौणिरात्मानंत्रायतेऽनेनेत्यात्मत्राणंस्वरक्षणोपायंब्रह्मशिरोनामकमस्त्रमेनंऽध्यबुध्यत ब्रह्मशिरोऽस्त्रेणार्जुनंहत्वात्मानंरक्षिष्यामीत्यध्यवसितवानित्यर्थः ॥ १९ ॥

अथसलिलमुपस्पृश्याचम्यसमाहितः अस्त्रप्रयोगोपयुक्तमनः प्रणिधानयुक्तः संहारमस्त्रोपसंहार मजानन्प्राणकृच्छ्रेप्राणापद्युपस्थितायांतद्ब्रह्मशिरोऽस्त्रंसंदधेप्रयुयोज ॥ २० ॥

ततः सर्वतोदिशंसर्वदिक्षुप्रादुःकृतंप्रादुर्भूतंप्रचंडमुग्रंतेजः प्राणापदमभिप्रेक्ष्यप्राणविपत्तिकारित्वेनउत्प्रेक्ष्यजिष्णुरर्जुनोविष्णुंश्रीकृष्णमुवाच ॥ २१ ॥

तदेवाहकृष्णकृष्णेत्यादिपंचभिः आदौ कृतंतेजोयायाऽस्मात्तदुपसंहारार्थमस्त्रस्तदुपज्ञापनायभगवंतंकृष्णंप्रष्टुकामोनाहमपिवेद्मीति भावोवक्ष्यत्यभिप्रायेणतावद्भगवंतंस्वयामाधिक्येनमेः स्तौतिचतुर्भिः हेकृष्ण "कृषिर्भूवाचकःशब्दोणश्चनिर्वृत्तिवाचक,,इत्युक्तकृष्णशब्दोपस्थापितसर्वलोकसुखावहस्वरूपगुणानुसंधानकृतसंभ्रमाद्द्विरुक्तिः हेमहाबाहो"बाहूराजन्यः कृत"इत्युक्तरीत्याराजन्यकुलप्रभवबाहोभक्तानामभयंकरेतीतिनथाभूतस्तस्यसर्वाधनदह्यमानानांसंसृतेरपवर्गः पारभूतः संसाराद्विमोचकइतियावत् त्वमेकएव कृत्स्नजगत्सुखाय स्यतत्रापि भक्तानामभ येकरस्य संसृतिरूपमहाभयक्षपणक्षमस्यतवाधियानेतदुपस्थितभयापनयने प्रयासइतिभावः ॥ २२ ॥

श्रीविजयध्वजः

कुमारहाकुमारान्हतवान्द्रौणिरुर्व्यांभूमौ यावद्गमंगंतुंशक्यं तावद्रथेनपराद्रवदित्यन्वयः किंकृत्वा आपतंतमर्जुनंदूराद्विलोक्यउद्विग्नमनाः संभ्रांतचेताः प्राणपरीप्सुर्जीवनलाभेप्सुः कइवरुद्रस्यभयात् आर्किरर्कपुत्रः शनैश्चरः पुरायथाकद्रस्यतृतीयनेत्रस्यतेजसोभयाद्यार्कः[१] परिधावतितथेतिवायुपुराणांतरप्रसिद्धमिदं यथाकइतिकेचित्पठंति ब्रह्मपंचमशिरश्छेदनायप्रवृत्तंरुद्रंदृष्ट्वाब्रह्मापरिधावतीत्यंतदसुरजनमोहायेतिज्ञातव्यम् ॥ १८ ॥
अशरणंपालकरहितम्आत्मत्राणं आत्मानंत्रायतइति ब्रह्मशिरोनामास्त्रम् ॥ १९ ॥
ब्रह्मास्त्रप्रयोगइतिकर्तव्यतामाह अथेति अथाईक्षणानंतरमुपस्पृश्य आचम्य संहारमुपसंहारम् अपिशब्देनविद्यया असंकल्पंदर्शयति तर्हिकिमर्थंसंदधइतितत्राह प्राणेति ॥ २० ॥
ततस्तस्मादस्त्रादुत्पन्नंसर्वतोदिशंप्रापतद्व्याप्नुवत्प्रचंड मभिप्रेक्ष्यदृष्ट्वा जिष्णुः अर्जुनः हेत्यनेनमनस्याश्चर्यंकृत्वेतिदर्शयति ॥ २१ ॥
कृष्ण सदानंदात्मक कृष्णदुःखकर्षणशील संसृतेर्जातेनतापाग्निनादह्यमानानां पुंसांत्वमेकएवसंसृतेरपवर्गोऽसि दुःखनाशकरोऽसीत्यन्वयः ॥ २२ ॥

क्रमसन्दर्भः।

सर्वतोदिशमितिसर्वतइत्यस्ययोगेद्वितीयादिशमितिजात्यैकत्वं दिशासर्वत्रेत्यर्थः सार्वविभक्तिकस्तसिल्वा सर्वादिशामित्यर्थः।२१।२२।

सुबोधिनी।

दृष्टेऽपिनिर्गतिर्यदाजातततोवधपर्यवसायित्वं ज्ञातंतदाह आपतंतमिति सापराधत्वात् दूरादेवदर्शनं क्षत्रियधर्माश्रितस्य युद्धोपस्थितौ प्रोत्साहोभवतिबालवधात्तस्यप्रायेनमनसउद्वेगः युद्धसाधनंरथः पलायनसाधनंजातमिति रथेनेत्युक्तं पलायनेहेतुः प्राणपरीप्सुरिति येषांरक्षणार्थं नीचसेवापितृवधः अन्याय्यकरणंचांगीकृतं तेषांरक्षार्थंपलायनं किमाश्चर्यमितिउर्व्यांयावद्गंतुंशक्यते यावद्भयादिकं नव्यवधायियोगमंत्रादिनालोकांतरगमनेऽपिनिस्तारोन भविष्यतीति दृष्टांतमाहरुद्रभयाद्यथार्कइति यथार्कःविद्युन्मालिनिराकरणेकृतस्वभक्तरक्षाद्रुद्रस्यक्रोधोजातः ततः शूलमुद्यम्यअर्कवधार्थंप्रवृत्तः ततोऽर्कः पलायन्भूमौपतितः काश्यांलोलार्कसंज्ञोजातः ॥१८॥

तथायमपिलोकांतरेऽपि परिभ्रमद्पतेत्अतः भूमावेवयावद्गंतुंशक्यते तावत्पलायितवानित्यर्थः तदाभयात्शरणान्वेषणोभगवद्विमुखेन गच्छतीति कोऽपिमहादेवादिर्नशरणमभूत् पलायनं न कर्तुंप्रशक्तः अश्वानांश्रांतत्वात् तदाब्रह्मशिरः ब्रह्मास्त्रंआत्मनः शरणंभविष्यतीति ज्ञातवान्नविद्यतेशरणंयस्यसअशरणःश्रांतावाजिनोयस्य"आध्यात्मिकं चाधिदैवंब्रह्माख्यंद्विविधंस्मृतं निवर्त्यमनिवर्त्यंचसैन्ययोः सुप्रतिष्ठितं

[१] यथार्किरितिविजयध्वजः

सुबोधिनी ।

द्रोणाचार्येणास्मैब्रह्मास्त्रद्वयंदत्तम उपसंहारस्तुनशिक्षितःशरीरेविद्यमानएवसुग्धोःपालयिष्यतीति इदानींमस्यउपसंहारज्ञानाभावेऽपिप्रयोगेच्छाद्विजात्मजत्वेना दीर्घदर्शनाज्जाता ॥ १९ ॥

ततः पलायनंत्यक्त्वाभिचप्रक्रमेणआचमनंविधाय समाहितःसन्देवतासान्निध्यार्थं उपसंहाराज्ञानेसंधानेलोकक्षयान्महत्पापंचभविष्यतीति ज्ञात्वापिप्राणकृच्छ्रउपस्थिते अयुक्तमप्यापदिकर्त्तव्यमितिबुद्ध्यातत संदधे ॥ २० ॥

ततोयज्जातंतदाह ततः प्रादुरभूत्तेजइति प्रचंडमप्रतिक्रियं प्रचंडमित्यादिभिर्वाक्यं सर्वतोदिशंअर्जुनस्य अतएवप्राणापहम[1] ॥ २१ ॥

द्रौणेरिदमस्त्रमित्यज्ञात्वाकिंचिदन्यदेवदेवयोगान्नाशक मुपस्थितमितितदपनोदनार्थं तत्स्वरूपज्ञानार्थं च भगवंतंप्रष्टुं प्रथमंस्तौतीति चतुर्विध पुरुषार्थसिद्ध्यर्थंचतुर्भिः श्लोकैस्तौतिकृष्णकृष्णेत्यादिभिः आदरेवीप्साभयाद्वाद्विरुक्तिः महांतोबाहवोयस्यइंद्रादयो बाहवो यस्यअनेनक्रियाशक्ते राधिक्यमुक्तंपालकत्वंवासामान्यतः सर्वेषांपालकत्वमुक्तंभक्तान् प्रतिविशेषेणपालकत्वमाह भक्तानामभयंकरेति अन्येषामुपस्थितेभये परिपालनंकरोतिभक्तानांतु अभयमेवोपस्थापयतिनभयं किंच त्वत्तोदूरेस्थितादह्यमानाभवंति दाहेष्वपिमहान्संसारदाहः जन्ममरणरूपः तस्यत्वमपवर्गः संसृतेर्हेतोर्दह्यमानानामेकस्त्वमेवापवर्गः "आब्रह्म भुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन मामुपेत्यातुकौंतेयपुनर्जन्मनविद्यते इति" ॥ २२ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

कोब्रह्मामृगोभूत्वासुतांअभितुमुद्यतः सन्रुद्रस्यभयात्यथापलायते स्मअर्कइतिपाठेवामनपुराणकथाज्ञेयातथाहिविद्युन्मालीराक्षसः शैवः शिवदत्तेन सौवर्णेनविमानेनअर्कस्य पृष्ठतोभ्राम्यन् विमानदीप्त्यारात्रिं विलोपितवान्ततः कुपितोऽर्कोनिजतेजोभिर्द्रावयित्वातद्विमानंपातयन् तदैवायातस्य रुद्रस्य भयाततः पलायमानः पतन्वाराणस्यांलोलार्कोबभूवेति ॥ १८ ॥

अशरणं रक्षक रहितम् आत्मत्राणम्आत्मरक्षोपायंद्विजात्मजइत्यदीर्घदर्शित्वंसूचितम् ॥ १९ ॥

समाहितः कृतध्यानः ॥ २० ॥ २१ ॥

अपवर्गो मोक्षरूपोऽसितेनास्माकं संसृतेर्मोक्षमपिदास्यसि किमुतास्मात् अस्त्रात्त्राणमात्रमितिभावः ॥ २२ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

विलक्ष्यप्रत्यभिज्ञायप्राणपरीप्सुः प्राणान्प्राप्तुमिच्छुः यावद्गमंयावद्गंतुंशक्यम् तावद्भूमौपराद्रवत् पलायितवान् यथारुद्रभयादर्कः एवंहिवामनपुराणे कथास्तिविद्युन्मालीराक्षसः शिवभक्तः सहिप्रलब्धाच्छिवात्सौवर्णविमानंप्राप्यार्कवन्मेरोः परितः भ्रमन् रात्रिंविलोपितवान् लोकहितंचिकीर्षुरर्कस्तद्विमानंपातयामास ततोभक्तपक्षपातिनिरुद्रेकुपितेऽर्कः पराद्रवदित्यादि ॥ १८ ॥

पेक्षतपर्यालोचितवान् आत्मात्रायतेऽनेनतदात्मत्राणम् ॥ १९ ॥

तदस्त्रम् ॥ २० ॥

ततोऽस्त्रात् प्रादुःकृतंप्रादुर्भूतम् ॥ २१ ॥

किमिदमिति विज्ञापयितुंतावत्कृष्णेतिचतुर्भिर्भगवंतंस्तौति संभ्रमेद्विरुक्तिः हेकृष्ण "कृषिर्भूवाचकः शब्दोणश्चनिर्वृतिवाचकः विष्णुस्तद्भावयोगाच्चकृष्णोभवतिशाश्वतः" इत्युद्योगोक्तनिरुक्तेः हेपरमसदानंद पुनर्हेकृष्णाकर्षतिस्वानन्यभक्तं स्वसाधर्म्यंप्रापयतीति हेस्वसाधर्म्यप्रदायकः निःसमानातिशयः दह्यमानानांसंसारिणांसंसृतेः संसारस्य अपवर्गोनाशकः ॥ २२ ॥

भाषाटीका

वह कुमार हा अश्वत्थामा दौडे चले आते अर्जुन को देख उद्विग्न मन हो रथ में सवार प्राण बचाने की इच्छा से पृथवी में जहां-उसकी गम दूर भागा । जैसे रुद्र के भय से ब्रह्माजी भागे थे (१) वा जैसे रुद्र के भय से सूर्य भागे थे (२) ॥ १८ ॥

जब उस द्विजात्मज के अश्व श्रांत हो गये हैं तब अपने को अशरण देख उसने ब्रह्म शिर अस्त्रही को अपना परित्राण माना ॥ १९

अथ अनन्तर जल स्पर्श कर समाहितहो यद्यपि उसका संहार नहीं जानता था तथापि प्राण कृच्छ्र उपस्थित देखकर ब्रह्मास्त्रका ध्यान किया ॥ २० ॥

तदनन्तर सर्वतोदिश प्रादु स्कृत प्रचंड तेज प्राणों का नाश करने वाला देख कर जिष्णु (अर्जुन) विष्णु (श्री कृष्ण) से बोले ॥ २१ ॥

(अर्जुन उवाच) हेकृष्ण ! हे कृष्ण ! हे महा बाहो ! हे भक्तों के अभयंकर ! इस संसार में दह्यमान पुरुषों के एक तुम ही अपवर्ग (भय वर्जन) हो ॥ २२ ॥

---

१ प्राणापहमभिप्रेत्येति सुबोधिनी ।

(१) मृग रुप धर मृगी सरस्वती का अनुगमन करते ब्रह्मा को शासन करने को जब रुद्र दौडे तब ब्रह्मा उनके भयसे भागा था ॥

(२) विद्युत्माली शिव भक्त राक्षस शिवदत्त सुवर्ण विमान में बैठकर सूर्य के पीछे पीछे घूम कर जब रात्रि को दिन करने लगा तब सूर्य ने अपने तेज से उसका विमान गलाकर गिरा दिया यह सुनकर महादेव त्रिशूल ले सूर्य के मारने को चले तब उनके भय से सूर्य भागाथा ॥

त्वमाद्यः पुरुषः साक्षादीश्वरः प्रकृतेः परः ।
मायां व्युदस्य चिच्छक्त्या कैवल्ये स्थित आत्मनि ॥ २३ ॥
सएव जीवलोकस्य मायामोहितचेतसः ।
विधत्से स्वेन वीर्य्येण श्रेयो धर्म्मादिलक्षणम् ॥ २४ ॥
तथायञ्चावतारस्ते भुवोभारजिहीर्षया ।
स्वानाञ्चानन्यभावानामनुध्यानाय चासकृत ॥ २५ ॥
किमिदं स्वित् कुतोवेति देवदेव नवेद्म्यहम् ।
सर्व्वतो मुखमायाति तेजः परमदारुणम् ॥ २६ ॥

श्रीधरस्वामी ।

यतस्त्वमीश्वरः साक्षात् कुतः यतःप्रकृतेःपरःपुरुषः तत्कुतः यतः आद्यःकारणं कारणत्वेप्यविकारितामाह मायांव्युदस्य अभिभूय कैवल्यस्वरूपेआत्मन्येवास्थितइति ॥ २३ ॥

त्रिवर्गदातापित्वमेवेत्याह सइति यस्त्वंमायामभिभूयस्थितः सएवमायाभिभूतस्यजनस्य धर्मादिफलमुपासितः सन्विधत्से वीर्येण प्रभावेन ॥ २४ ॥

तथाचानेनावतारेणानतयसाधुपक्षपातोलक्ष्यतइत्याहतथेति किंभूभारहरणंमदिच्छामात्रेणनभवतीतिचाह स्वानांज्ञातीनामनुध्यानायचतथाऽनन्यभावानामेकांतभक्तानांच ॥ २५ ॥

एवंस्तुत्वाप्रस्तुतंज्ञापयति किमिति किमात्मकमिदंकुतोवाआयातीति स्विदवितर्के ॥ २६ ॥

दीपनी ।

॥ २३ ॥ २६ ॥

श्रीवीरराघवः ।

नन्वेवंविधस्त्वोईश्वरोनाहमित्यतआहत्वमितित्वमेवसाक्षादीश्वरः यत्किञ्चिदीशितव्यस्यापेक्षया सर्वोपिलोकईश्वरएवेतीतरसाधारणोईश्वरोऽभिप्रेतमीश्वरामितरस्साद्वयावर्त्तयतिआद्यआदौभवः निखिलजगत्कारणत्वेनावस्थितः पुरुषः सर्वांतरात्मतयासर्वप्रशाशितृत्वेन-सर्वहृदयांतर्वर्तीत्यर्थः आथापिप्रकृतेः परः "भूमिरापोनलोवायुः खंमनो बुद्धिरेवच अपरेयमितस्त्वन्यामित्यादिश्लोकद्वयोक्तप्रकृतिद्वयाद्विलक्षणःपुरुषशब्देन"पूः संज्ञेवैशरीरेऽस्मिन्शयनात्पुरुषोहरिरि"तिनिरुक्तेनसर्वांतरात्मत्वंसर्वाधारत्वंचफलितंप्रकृतेःपरइत्यनेनप्रकृतिगतधर्मास्पर्शश्चनन्वीश्वरश्चसर्वधारकश्चत्तस्याकथंधारकदेहाद्विलक्षणस्यापिजीवस्यदेवोऽहंमनुष्योऽहमितिदेहधर्मस्पर्शदर्शनात्कथंतस्यप्रकृतिधर्मास्पर्शश्चत्यतोविशिनष्टिचिच्छक्त्याशक्तिशब्दः सर्वत्रकार्योपयोगापृथक्सिद्धविशेषणत्वाच्चिच्छक्त्याज्ञानशक्त्यानित्याविर्भूतापरिच्छिन्नधर्मभूतज्ञानशक्त्यामायांप्रकृतिचेतनाचेतनात्मिकांव्युदस्यमायाशब्दोऽत्रोपचारान्मायाधर्मपरः मायाधर्मान्व्युदस्यमायाधर्मैरस्पृष्टइत्यर्थःकेवलश्चकेवलयः स्वार्थेष्यञ्केवलेआत्मानिस्थितः स्वेमहिम्निप्रतिष्ठितः इत्युक्तरीत्याआधारांतरानपेक्षइत्यर्थः जीवस्तुकर्मणासंकुचितज्ञानत्वाद्देहात्मभ्रमेणादेहधर्मानात्मन्यध्यस्यति ईश्वरस्तुचिच्छक्त्यातान्व्युदस्यतत्रजीवांतरात्मतयातत्तज्जीवकर्मानुरूपं फलंप्रयच्छंतितदाधार्योवतिष्ठतीतिभावः ॥ २३ ॥

तदेवाहयइति उक्तविधईश्वरएवत्वंमाययादेहात्मभ्रमस्वतंत्रात्मभ्रमादिरूपमायाकार्येणमोहितंचेतोयस्यतस्यजीवलोकस्यधर्मादिलक्षणंधर्मार्थकाममोक्षरूपपुरुषार्थं चतुष्टयरूपंश्रेयस्तद्विपर्ययरूपमश्रेयश्चतत्तत्कर्मानुगुणयेनस्वेनस्वेनवीर्येणस्वाभाविकानामच्युतेनमहात्म्येनोपलक्षितः विधत्सेप्रयच्छसि ॥ २४ ॥

नकेवलमंतरात्मतयैवंविधत्सेऽपित्ववतारमुखेनापीत्यभिप्रेत्याह तथेति भुवोभारभूतानांदुष्कृतांजिहीर्षयासंहारेच्छयाऽनन्यभावानामनन्यप्रयोजनभक्तियोगनिष्ठानांस्वकीयानामसकृदनुध्यानायचायंतवावतारः ॥ २५ ॥

एवं संस्तुत्यप्रकृतंपृच्छतिकिमिति इदंतेजः किंस्विदितियाथात्म्यप्रश्नः कुतोवेतिहेतुप्रश्नः कुतोवाआगच्छतिकुतश्चशामिष्यतिइत्यर्थः स्वस्यत्वेतदज्ञानमावेदयतिनवेद्म्यहमितितर्हिकिंजानासीत्यत्राह सर्वतोमुखंपरमदारुणंतेजः आयात्येतावदेववेद्मीत्यर्थः ॥ २६ ॥

विजयध्वजः ।

अनिष्टपरिहारसामर्थ्यंतवास्तीत्याह त्वमिति पापानिऔपदद्दहदितिपुरुषः "सर्वान्पाप्मनऔपततस्मात्पुरुष"इतिश्रुतेः पुरुबहुसरतीति वा सर्वेषामादौभवनादाद्यः साक्षादीश्वरःनिरुपचरितैश्वर्योपेतः । तत्कथमितितत्राह । प्रकृतेरिति चित्प्रकृतेरप्युत्तमः एवंविधस्त्वं चिच्छक्त्यास्वरूपज्ञानशक्त्यामायांबंधकशक्तिनिरस्यकैवल्ये प्रकृतिप्राकृतबंधरहिते आत्मानिस्वरूपेस्थितोयतोतइत्यन्वयः "सभगवान्-कस्मिन्प्रतिष्ठितइतिस्वेमहिम्नी" तिश्रुतेः ॥ २३ ॥

श्रीविजयध्वजः।

सप्रकृतिप्राकृतसंबंधरहितएवंबंधकशक्त्यामोहितबुद्धेर्जीवलोकस्यस्वरूप वीर्येणधर्मादिलक्षणंश्रेयोविधित्सुरवतरतीत्यन्वयः ॥ २४ ॥

भगवदवतारास्तेयथापुंसामनुध्यानादिनामोक्षहेतवस्तथा भुवोभारजिहीर्षयाकृतोऽयंचावतारश्चानन्यभक्तानां स्वानामसकृदनुध्यानायस्यादित्यतोमोक्षं साधयतस्तवभक्तैहिकदुःखनिवारकत्वंकिंवर्णनीयमितिभावः भूभारानुध्यानयोः समुच्चयेचशब्दः ॥ २५ ॥

यत्तेजःपरमदारुणंसर्वतोमुखमायाति इदंवतादिदंकिंस्वित्कुतोवेति अहंनवेद्मीत्यन्वयः ॥ २६ ॥

क्रमसन्दर्भः।

मायाहेतुकायाः संसृतेः नाशकत्वेनमाया -तोविलक्षणांशक्तिंदर्शयतित्वमितित्वंसाक्षात् पुरुषोभगवानतथाईश्वरः अन्तर्याम्याख्यः पुरुषःसोऽपित्वमेवतद्वमुभयस्मिन्नपिप्रकाशंप्रकृतेः परस्तत्संगःननुकथं केवलानुभवानन्दस्यापितद्भभावित्वंयतोभगवद्रूपेनापिलक्ष्यतेतक थमीश्वरत्वात् प्रकृत्यधिष्ठातृत्वेऽपितद्संगित्वंतत्राहमायांव्युदस्येतिअव्यभिचारिण्यास्वरूपशक्त्या तामाभासशक्तिंदूरेविधायतयैवस्व-रूपशक्त्याकैवल्येपरावराणांपरमआस्तेकैवल्यसंज्ञितः। केवलानुभवानन्दसंदोहोनिरुपाधिकइत्येकादशोक्तरीत्या कैवल्याख्येकेवला-नुभवानन्दे आत्मनिस्वरूपेस्थितः अनुभूतस्वरूपसुखइत्यर्थः। तदुक्तंषष्ठेदेवैरपिस्वयमुपलब्ध निजसुखानुभवोभवानिति। संदोहशब्देन-चैकादशेवैचित्रीदर्शिता साचशक्तिवैचित्र्यादेवभवतीति अतएवमस्त्येव स्वरूपशक्तिः प्रकृतिर्नामात्रमायायास्त्रिगुणयम् एवमेवशक्तित्र-यविवृतिः श्रीस्वामिभिरेवदर्शिता परंप्रधानपुरुषमित्यादिदेवहूतिवाक्ये अत्रपुरुषस्यापिमायान्तः पातित्वंतदधिष्ठानाततयोपचर्यते एव-वस्तुतः तस्यतुतस्याः परत्वं यथा श्रीकपिलवाक्ये-अनादिरात्मापुरुषो निर्गुणःप्रकृतेः परः प्रत्यग्धामास्वयंज्योति विश्वंयेनसमन्वितमिति त्रिशक्तिनिरूपणांविशेषजिज्ञासाचेत् भगवत्संदर्भोद्रष्टव्यः अथवा त्वमाद्यइत्यादि मूलपद्यमेवमवतार्यम् श्रीवैकुण्ठेमायां निषेधन्नपि-साक्षात् स्वरूपशक्तिमेवाहत्वमिति कैवल्येमोक्षाख्ये श्रीवैकुण्ठलक्षणेआत्मनिस्वांशेएवस्थितः किंकृत्वातत्रातिविराजमानयास्वच्छकत्या मायांदूरस्थितामपितिरस्कृत्यैव मतंचैतन्मयाधिकंनिबद्धताश्रीशुकदेवेन प्रवर्ततेयत्ररजस्तमस्तयोः सत्त्वंचमिश्रंनचकालविक्रमः नयत्रमाया किमुतापरेहरे रनुव्रतायत्रसुरासुरार्चिताइति मोक्षंपरंपदंलिङ्गममृतंविष्णुमन्दिरमितिपाद्मोत्तरखण्डेवैकुण्ठपर्यायशब्दः ॥ २३ ॥ २४ ॥

यथान्ये पुरुषादयोऽवतारास्तथायमवतारः साक्षाद्भगवतः कृष्णाख्यस्यतवैवप्राकट्यम् परमभक्तायामुधोभारजिहीर्षयाजातोऽपिअन्ये-षांस्वानांभक्तानामसकृच्च मुहुरनुध्यानायनिजभजनसौख्यायभवति ॥ २५ ॥ ३० ॥

सुबोधिनी।

अत्रोपपत्तिश्लोकद्वयेनाह सर्वपतिः स्यादितिन्यायेनप्रथमतः स्वस्यदोषाभावः तद्गुपरस्यदोषदूरीकरणमिति तत्रदोषाः पंचविधाः कर्मजाः कालजाः स्वभावजाः पापोद्भवाः देशोद्भवाश्चेतितेक्रमेणनिवार्यंते कर्मापेक्षयाप्याद्यत्वात् स्वतंत्रत्वेनतदधीनत्वाभावाच्चनतस्मिन् कर्मजाः किंच सर्वेषामयंनियामकः भगवान्साक्षादात्मनामपिअतः कालस्यापिनियामकइत्युक्तं भवतितेननकालजाः प्रकृतिनियामक त्वाच्चनप्राकृताः भगवतस्तुबह्व्यः शक्तयः संतिअन्योन्यविरुद्धाः तत्तत्कार्यार्थंनिर्मिताः तत्रयस्यामेवआसक्त्याक्रीडायां क्रियमाणायांतद्वो षप्रादुर्भावः संभाव्यतेतदेवतद्विरुद्धशक्तिप्रादुर्भावनेनपूर्वान्दूरीकरोति तथाचिच्छक्त्यामायांव्युदस्यातिष्ठतीतिनमायिकदोषसंबंधः देशादो षस्तुनसंभाव्यएवसर्वधर्मास्पृष्टंकेवलः एवात्मनि विद्यमानत्वात् अतः स्वतः पंचविधदोषरहितः ॥ २३ ॥

अन्येषांदोषदूरीकरणंकैमुत्यन्यायेनाहसएवेतिपूर्वोक्तगुणयुक्तएवमायामोहितंचतसोजीवस्यभ्रांतस्यश्रांत्यायद्दैवभ्रांत्यांयदेवप्रार्थयतेत त्तस्मैप्रयच्छसीतिसर्वाभीष्टदातृत्वमुक्तंअन्यथासेवपामभजनीयः स्यात् ॥ २४ ॥

किंचसामान्यतएततवस्वरूपमुक्तंविशेषतस्तवस्वरूपविचारेअस्मदादीनांनकिंचितकर्तव्यमित्यभिप्रायेणाहतथायमितितथाचायमव तारस्तेयथाभवान्सर्वदोषरहितः सर्वाभीष्टदः तथाअवतारोप्ययंयेषामितेभगवानेवसाकारः आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिः मायाजव निकादूरीकरणेनप्रादुर्भूतइतितेषांनकिंचितवक्तव्यंयेषामपिमतेस्वेच्छामयेशरीरविशेषेभगवतोऽन्तःसूर्यप्रकाशस्यअयोगोलकेवन्हेरिवआगम नमवतारइतितन्मतेनैवकथनंतस्यावतारस्यप्रयोजनद्वयंसर्वजनीनंभुवोभारदूरीकरणंचैष्णवशास्त्रेतुस्वानामनन्यभावानांनिरंतरानुध्यानार्थं उभयंअर्जुनस्यरभिप्रेतमितिउभयथाप्यस्माकंहितकरणंभूभारहरणसहायात्भक्तत्वाच्च ॥ २५ ॥

एवंस्थितेकिमिदमकस्मादाविर्भूतमिति तत्कथयेत्याहसर्वविदित्वात् कुतोवेतिनज्ञायते कुत्रवामूलमितिअवतारेपि तवनकिंचिदज्ञातं देवकार्यसाधनत्वात् तदाहदेवदेवेतितथात्वमपीत्याशंक्यअप्रज्ञत्वाच्चाहंवेद कीर्त्युपपत्तिः अत्रनसंभवतियतः सर्वतोमुख स्वरूपशक्ति-त्वात्तस्मिन्नसतित्वमात्मनिस्थितंवस्तुतएवेतिभावः ॥ २६ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती।

ननुत्वन्मातुलेयोऽहंत्वतसमयवमेवंवादीरित्याहत्वमिति। ननुत्वंप्रकृतेः परइति किं प्रकृति शब्देनाविद्यांमायां वा ब्रूषे तत्राह। चिच्छ क्त्या स्वरूप भूतया शक्त्यासुभगया पट्टमहिष्येवमायां विद्याविद्येति वृत्तिद्वयवतीं दुर्भगामिव स्वशक्तित्वात् प्राप्तां व्युदस्य दूरीकृत्य तया शक्त्या सहित एवत्वम आत्मनिस्वचिन्मयस्वरूपेस्थितः। ननुचिच्छ क्त्येत्यस्याः कारणत्वेन असोभिन्नतया स्थितत्वं कथं ममात्मनि स्थितत्वमित्यत आहकैवल्यइति। केवलस्य भावः कैवल्यं तस्मिन् इतितया सहितत्वेऽपि तव कैवल्य मेव तस्यः स्वरूप भूता चिच्छक्तेः सात्वतः सदाअभिन्नैवत्वदेहेन्द्रियपरिकरादिरूपेणातिष्ठति "परास्य शक्तिर्बहुधैवश्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबल क्रियाचेति" श्रुतेः। मायातु छायेव त्वद्स्वरूपत्वात् ज्ञानाज्ञान गुणमयजगद्रूपेणावर्ततेइतित्वत्तोभेदएवतस्या मायायास्स्वच्छक्तित्वात् कश्चिद्भेदोऽपीति भिन्नाभिन्न रूपा सा शक्तिरित्यर्थः। मायैव शक्तिरेका नान्येति मतं परास्तमेव ॥ २३ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥ वेत्थेदं द्रोणपुत्रस्य ब्राह्ममस्त्रं प्रदर्शितम् ।
नैवासौ वेद संहारं प्राणबाध उपस्थिते ॥ २७ ॥
नह्यस्यान्यतमं किंचिदस्त्रं प्रत्यवकर्शनम् ।
जह्यस्त्रतेज उन्नद्धमस्त्रज्ञो ह्यस्त्रतेजसा ॥ २८ ॥

सूत उवाच ॥ श्रुत्वा भगवता प्रोक्तं फाल्गुनः परवीरहा ।
स्पृष्ट्वाऽपस्तं परिक्रम्य ब्राह्मं ब्राह्माय संदधे ॥ २९ ॥
संहत्यान्योन्यमुभयोस्तेजसी शरसंवृते ।
आवृत्य रोदसी खं च ववृधातेऽर्कवह्निवत् ॥ ३० ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती

सएवकेवल्येस्थित एव ॥ २४ ॥
तथातेनैव प्रकारेण व्युदस्तमायस्वचिन्मयस्वरूपेणअयमवतारःप्रापंचिक लोकेप्राकट्यम ॥ २५ ॥
एवंस्तुत्वाप्रस्तुतं विज्ञापयति किमिदमिति ॥ २६ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

आद्योविश्वहेतुत्वेनसर्वेभ्यः पूर्वः पुरुषः सर्वांतरात्मा साक्षादीश्वरः स्वयंप्रभुः प्रकृतेः "भूमिरापोऽनलोवायुः खंमनोबुद्धिरेव च अहंकार-इतीयंमेभिन्नाप्रकृतिरष्टधाअपरेयमितस्त्वन्यांप्रकृतिंविद्धिमेपराम जीवभूतांमहाबाहोययेदंधार्यतेजगदि"ति भगवदुक्तायाः अपरायाःपरायाश्चपरप्रकृतिमत्तयोत्कृष्टः एतदेवाह मायामपरांप्रकृतिंचिच्छक्त्याधर्मभूतज्ञानरूपयाव्युदस्याभिभूयस्थितः पराप्रकृतितः परमोत्कृष्टत्वं-दर्शयतिकैवल्येस्वार्थेष्यञ् आत्मानिस्वस्मिन्नेवस्वयंस्थितः "प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः अणोरणीयान्महतोमहीयानि"त्यादिश्रुतिभ्यः ॥ २३ ॥
एतदुपपादनायपुरुषार्थप्रदत्वंभगवतोदर्शयति सएवेति सएवांत्रिगुणप्रकृतिमोहितचेतसः पराप्रकृतेर्जीवस्यधर्मार्थकाममोक्षाख्यंश्रेयो-विधत्सेप्रयच्छसि ननुमायामयेलोकेमायामोहितेषुजीवेषु मय्येत्वदुक्तलक्षणस्य ममावतरणं किमर्थमित्यतआह तथेति ॥ २४ ॥ २५ ॥
अथ प्रस्तुतंविज्ञापयति किमिति ॥ २६ ॥ २७ ॥

भाषाटीका

तुम आद्य पुरुष हो. प्रकृति से पर साक्षात् ईश्वर हो चित् शक्ति द्वारा माया को पराभव कर कैवल्य आत्मा में स्थित हो ॥२३ ॥
वही तुम, इस माया मोहित चित्त जीव लोक का धर्मादि रूप श्रेय अपने प्रभाव से विधान करते हो ॥ २४ ॥
वैसे ही आप का यह भी अवतार पृथवी के भार हरण करने की इच्छा से है । और अपने अनन्य भाव भक्तों के निरंतर अनुध्यान के निमित्त है ॥ २५ ॥
हे देव देव यह क्या है ? मैं कुछ नहीं जानता. पर मदाकश सर्वतो मुख तेज चला आता है ॥ २६ ॥

श्रीधरस्वामी

इदंद्रोणपुत्रस्यब्राह्ममस्त्रं तेनचप्राणबाधेप्राप्तेप्रदर्शितंकेवलं नतत्प्रयोगेकुशलइत्यर्थः यतोऽसावुपसंहारंनवेद एतच्चत्वं वेत्थजानासि ॥ २७ ॥
प्रत्यवकर्षणं कृशत्वकरं निवर्त्तकमित्यर्थः अतः तदस्त्रतेजउन्नद्धमुत्कटं ब्रह्मास्त्रतेजसैवजहि घातय त्वत्प्रयुक्तंचास्त्रंतदुपसंहृत्य स्वयमुपशाम्येत् यतस्त्वमस्त्रज्ञोऽसि ॥ २८ ॥
परेशत्रवस्तएववीरास्तान्हंतीतितथाफाल्गुनोऽर्जुनः अपः स्पृष्ट्वाआचम्य तंश्रीकृष्णंपरिक्रम्यप्रदक्षिणीकृत्य ब्राह्माय ब्रह्मास्त्रंनि-वर्त्तयितुम ॥ २९ ॥
ततश्चउभयोर्ब्रह्मास्त्रयोः तेजसी शरैः संवृतेसंवेष्टिते परस्परंमिलित्वाववृधाते अवर्धेतांकिंकृत्वारोदसीद्यावापृथिव्यौखमंतरिक्षंचावृत्य यथाप्रलयेसंकर्षणमुखाग्निः उपरिस्थितोऽर्कश्चसंहृत्यवर्धेतेतद्वद ॥ ३० ॥

दीपिनी ।

॥ २७ ॥ ३० ॥

श्रीवीरराघवः ।

इत्थंसंस्तुतोविज्ञापितश्चभगवान्सर्वज्ञ आहवेत्थेतिद्वाभ्याम् प्राणबाधउपस्थिते सतिद्रोणपुत्रस्येतिकर्तरिषष्ठी तेनप्रदर्शितंप्रयुक्तंब्रह्मा-
स्त्रमिदंतेजोवेत्थजानीहिअसौद्रोणपुत्रः संहारंप्रयुक्तब्रह्मास्त्रोपसंहारंनवेदनजानाति ॥ २७ ॥
तर्हिकथमिदमुपसंहर्तव्यमित्यत्राह नेति अस्यद्रोणपुत्रप्रदर्शितस्यब्रह्मास्त्रस्य प्रत्यवकर्षकंप्रतिभटमस्त्रंततोऽन्यतमंकिंचिदपिनविद्यतेऽ-
तोऽस्त्रज्ञः ब्रह्मास्त्रप्रयोगोपसंहाराभिज्ञस्त्वमस्त्रतेजसाब्रह्मास्त्रतेजसैवोधज्ञमुद्रिक्त मस्त्रतेजः ब्रह्मास्त्रतेजोजहित्वमपिब्रह्मास्त्रेणैवतदभिभाव
येत्यर्थः ॥ २८ ॥
इत्थंभगवताप्रोक्तमस्त्रसंहारोपायंश्रुत्वा परवीरहाफाल्गुनोऽर्जुनः अपमाचम्यतंकृष्णंपरिक्रम्यप्रदक्षिणी कृत्यब्रह्मास्त्रायप्रतिभटंब्राह्म-
मेवास्त्रंसंदधेप्रयुयोज ॥ २९ ॥
ततस्तयोरुभयोरस्त्रयोस्तेजसीशरैर्व्याप्तेऽन्योन्यंसंहत्यसंगत्यरोदसीद्यावापृथिव्यौखमाकाशंचावृत्यावृत्यार्कवह्निरिव ववृधातेवृद्धिं-
गते ॥ ३० ॥

श्रीविजयध्वजः ।

यत्तेजः तदिदंद्रोणपुत्रस्यब्राह्मसंज्ञमस्त्रंवेत्थेत्यन्वयः कीदृशंप्राणबाधेजीवाधिष्ठितदेहनाशेउपस्थितेआसन्नेसतिप्रदर्शितं प्राणबाधइत्ये
तत्कुतोवाऽवगतमितितत्राह नेति असौद्रौणिः अस्यअस्त्रस्यसंहारंनवेदयस्मादतोज्ञायते प्राणबाधेमुक्तमिति ॥ २७ ॥
अस्त्राणामन्यतमंकिंचिदस्त्रमस्यप्रत्यवकर्षणंप्रतीकारसमर्थंनिवर्तकंनहि अतोऽस्त्रज्ञः विसर्गोपसंहारपूर्वकमस्त्रज्ञस्त्वमस्त्रतेजसाउद्य
दमुद्धतमस्त्रतेजो जहीत्यन्वयः हिशब्दोहेतौ ॥ २८ ॥
परेषांशत्रूणांसंबंधिनोवीरान्हंतीतिपरवीरहाशत्रुवीरानितिवा तंकृष्णंपरिक्रम्यप्रदक्षिणीकृत्य ॥ २९ ॥
उभयोः शरसंवृतेतेजसीअन्योन्यंसंहत्यसंघट्टनंकृत्वारोदसीद्यावापृथिव्यौखमाकाशंचावृत्यार्कवह्निवद्ववृधातेइत्यन्वयः ॥ ३० ॥

क्रमसन्दर्भः ।

॥ २७ ॥ ३० ॥

सुबोधिनी ।

भगवानाहवेत्थेति गुरुपुत्रत्वाद्गुरुणाब्रह्मास्त्र मस्मैदत्तंतदस्त्रं मत्तस्त्वंवेदतद्वेदमितितुजानीहि ननुब्रह्मास्त्राण्यपिबहूनिदृष्टानि प्रयु
क्तानिचकदाचिदपि नैवरष्टमितिचतत्राहनेवासौवेदसंहारमिति अतअनभिज्ञप्रयुक्तत्वात् सर्वतोमुखमायातितर्हिकथंप्रयुक्तवान् तत्राह
प्राणकृच्छ्रेउपस्थि तइति यद्यपिद्वयमपिभिन्नंभिन्नं वाक्यम् ॥ २७ ॥
तर्हिकिंकर्तव्यंतत्राहनह्यस्येति ब्रह्मास्त्रेब्रह्मास्त्रमेवप्रयोक्तव्यंनान्यत्तत् प्रतीकारमर्हतिअतः अस्त्रज्ञोभवानुअस्त्रं ब्रह्मास्त्रतेजसैवजहित्व-
यापिप्रयुक्तेतादृशमेवतेजोभविष्यति येनास्यप्रतीकारःस्यादिति ॥ २९ ॥
एवंभगवतोक्तंयदासीत्तदाह श्रुत्वेति परवीरहेतिसामर्थ्यंतंपरिक्रम्येतिकार्यसिद्धिः अस्यब्रह्मास्त्रस्यपूर्वब्रह्मास्त्रनिवर्तकत्वमेव ननु
प्रयोक्तृघातकत्वं तदुक्तं ब्राह्मायेति ॥ ३० ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

प्रदर्शितमिति दृष्ट्वैव किं न परिचिनोषि किं मां पृच्छसीति भावः संहारमस्योपसंहारं न वेद तर्हि कथमेतत् प्रयुक्तवा नित्यत
आह प्राणबाध इति ॥ २७ ॥
तर्हि वारुणास्त्रादिना वह्निमुपशमयामीति चेत्तत्राह नह्यस्येति प्रत्यवकर्षणं निवर्तकं तस्मात्त्वम् अस्त्रतेजसा स्वप्रयुक्तब्रह्मास्त्र
तेजसैव ब्रह्मास्त्रतेजो जहि यतो अस्त्रज्ञोऽसि ॥ २८ ॥
तं श्रीकृष्णं आघ्राय ब्रह्मास्त्रं निवर्तयितुम् ॥ २९ ॥
उभयो र्ब्रह्मास्त्रयो स्तेजसी शरैः संवृते संवेष्टिते परस्परं मिलित्वा ववृधाते रोदसी द्यावापृथिव्यौ यथा प्रलये संकर्षण मुखाग्निः
उपरिस्थितो ऽर्कश्च ताविव ॥ ३० ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

अस्यब्रह्मास्त्रस्यअन्यतमतोऽन्यतमंप्रत्यवकर्षणंनिवारकंनहि अतोऽस्त्रतेजसा ब्रह्मास्त्रतेजसैव ॥ २८ ॥
तंश्रीकृष्णम् ॥ २९ ॥
उभयोरस्त्रयोः शरसंवृतेतेओमयशरसंयुक्तेतेजसी अन्योन्यंसंहत्यरोदसीद्यावापृथिव्यौखमा काशंचावृत्यप्रलयेऽर्कवह्निवत्ववृधातेववृधे
तामित्यन्वयः ॥ ३० ॥

दृष्ट्वाऽस्त्रतेजस्तुतयोस्त्रींल्लोकान्प्रदहन्महत् ।
दह्यमानाः प्रजाः सर्वाः सांवर्तकममंसत ॥ ३१ ॥
प्रजोपप्लवमालक्ष्यलोकव्यतिकरंचतम् ।
मतं च वासुदेवस्य संजहारार्जुनो द्वयम् ॥ ३२ ॥
तत आसाद्य तरसा दारुणं गौतमीसुतम् ।
बबंधामर्षताम्राक्षः पशुं रशनया यथा ॥ ३३ ॥
शिविराय निनीषंतं रज्ज्वावद्ध्वा रिपुं बलात् ।
प्राहार्जुनं प्रकुपितो भगवानंबुजेक्षणः ॥ ३४ ॥

भाषाटीका

(श्री भगवानु वाच) यह द्रोणपुत्र का प्रदर्शित अस्त्र है तू जानताहै यह इसका संहार नहीं जानता है परन्तु प्राण बाधा उपस्थित होने से उसने ब्रह्मास्त्र संधान किया है ॥ २७ ॥

और कोई अस्त्र इसका प्रत्यय कर्षण (शांत करने वाला) नहीं है । तू तो अस्त्रज्ञ है अपने अस्त्र से इस उत्कट अस्त्र तेज को संहार कर ॥ २८ ॥

(सूत उवाच) परवीर हा अर्जुन ने भगवत प्रोक्त सुनकर जलस्पर्श कर भगवान की प्रदक्षिणा कर ब्रह्म अस्त्र के निमित्त ब्रह्मअस्त्र का संधान किया ॥ २९ ॥

शर संवृत दोनों ब्रह्मास्त्रों के तेज अन्योन्य मिलकर द्यावापृथ्वी को आवरण कर प्रलयानल और सूर्य के समान बढने लगे ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामी ।

तयोर्द्रौणिफाल्गुनयोः तेनदह्यमानाः सांवर्त्तकंप्रलयाग्निममंसत मेनिरे ॥ ३१ ॥

लोकानांव्यतिकरं व्यत्ययंनाशमित्यर्थः वासुदेवस्यमतंचालक्ष्यब्रह्मास्त्रद्वयमुपसंहृतवान् ॥ ३२ ॥

गौतमवंशजागौतमीकृपी तस्याः सुतं अमर्षेणकोपेनताम्रेअक्षिणीयस्यसः निष्कृपत्वेदृष्टांतः पशुंयथेति तस्यबंधनेधर्मेश्वरयत्रदृष्टांतः यथायाज्ञिकः पशुमिति रशनयारज्ज्वा ॥ ३३ ॥

शोकरोषादियुक्तस्यार्जुनस्य धर्मनिष्ठास्थापनाय श्रीकृष्णवाक्यं तदाहपद्भिः शिबिराय राजनिवेशाय नेतुमिच्छंतं प्रकुपितइवेति ॥ ३४ ॥

दीपनी ।

॥ ३१ ॥ ३४ ॥

श्रीवीरराघवः ।

किंचततस्त्रींल्लोकान्प्रदहतयोर्द्रौणयर्जुनयोरस्त्रतेजसोः तत्प्रयुक्तास्त्रतेजोद्भूतेनदह्यमानाः सर्वाः प्रजाः सांवर्तकंप्रलयाग्निममंसत अमन्यंत ॥ ३१ ॥

लोकव्यतिकरंलोकोपमर्दनरूपंप्रजोपद्रवं वासुदेवस्यमतमभिप्रायंचालक्ष्यार्जुनः द्वयंब्रह्मास्त्रद्वयंसंजहार उपसंहृतवान् ॥ ३२ ॥

ततआसाद्यसमीपमेत्यदारुणमसु रंगौतम्याद्रोणपत्न्याः कृप्याः सुतंद्रौणिममर्षणकोधेनताम्रेऽक्षिणी यस्यसोऽर्जुनस्तरसाबलेनबबंध यथारज्ज्वापशुंतद्वत् ॥ ३३ ॥

रिपुंद्रौणिंबलाद्रज्ज्वाबध्वाशिबिरायराजनिवेशमयंशिबिरंप्रतिनिनीषंतंनेतुमिच्छंत मर्जुनंभगवानंबुजेक्षणः कृष्णः प्रकुपितआहधर्मपरीक्षार्थमितिभावः ॥ ३४ ॥

श्रीविजयध्वजः

सांवर्तकंप्रलयकालीनदाहमअमंसतन्यरूपयन् ॥ ३१ ॥

व्यतिकरोनाशः अस्त्रोपसंहारलक्षणंवासुदेवमतम् ॥ ३२ ॥

गौतमीसुतंकृपीपुत्रं रशनयारज्ज्वा ॥ ३३ ॥

शिबिरायस्कंधावाराय सेनानिवेशनस्थानायेतियावत् निनीषंतंनेतुमिच्छंतम् ॥ ३४ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

इत्यैवेति प्रदहत् दग्धुमारभमाणम् । दह्यमानाः दग्धुमारभ्यमाणाः । अर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वेति पाणिनिसूत्रम् ॥ ३१ ॥
दृष्ट्वेति प्रदहत् दग्धुमारभमाणम् । दह्यमानाः दग्धुमारभ्यमाणाः । तच्च नूनं परास्त्रं न संहर्त्तुं शक्यमिति स्वशस्त्रे-
मतं चेति । प्रथमं श्रीभगवतास्त्रप्रतिघातनमात्रं समादिष्टं न तु संहरणं । तच्च नूनं परास्त्रं न संहर्त्तुं शक्यमिति स्वशस्त्रे-
शौर्य्यं विधाय संहरणाभिप्रायेण । तत्तु तदाज्ञामात्रेण कृत्वापि पश्चात् प्रत्युत ताभ्यां वृद्धाभ्यामुपद्रवे सति स्वागताय मान-
मर्ज्जुनं प्रतिसंहारोऽनुमत इति भावः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

सुबोधिनी ।

ततोयल्लातंतदाहसंहृत्येति उभयोस्तेजसीअन्योन्यंसंहृत्यमूलदार्ढ्यायशरयोः संवेष्टितेभूत्वाद्यावापृथिव्यौअंतरिक्षं चावेष्ट्यसंव-
र्तकंसूर्यसंकर्षणमुखानलवत् सर्वनाशार्थिवद्वृधाते ॥ ३१ ॥
एतयोर्निवृत्तौहेतुमाहदृष्ट्वास्त्रतेजइति मिलितत्वादेकवचनंप्रजादह्यादयः अन्येऽपिभगवत्सांनिध्यात ॥ ३२ ॥
अतःपरमनुपसंहारेप्रलयोभविष्यतीति भगवदभिप्रायंचज्ञात्वालोकानांनाशं सूरादीनांचसर्वोपकारार्थं एकगुरुत्वातद्वयमात्मन्येवोप-
संहृतमित्याहसंजहारेतिसंजहार उभयोस्तेजसीशरसंवृते आवृत्यरोदसीखंचववृधातेकंवह्निर्यद्दिति पूर्वोक्तदाहलक्षणंचकारात्स्वस्यापि
तेजोलाभात्भगवतः संबंधादप्येतन्मतमित्याहवासुदेवेति ॥ ३३ ॥
ततःस्वस्मिन्तेजोद्वयसंक्रमणानंतरंआसाद्य निकटेगत्वादूराद्वाक्षपाशादिभिर्बंधनेनमहान्क्लेशोभवतीतितरसाशीघ्रंप्रतिक्रियामवस-
रायदारुणमितिबंधनेहेतुः अथवा शापंमारणंवाईश्वर भजनादिनावाकुर्यादिति ननुगुरुपुत्रंकथंबबंधतत्राह गौतमीसुतमिति नायंगुरोः सम्मतः
पुत्रः गौतमीतस्यमाता गौतमवंशोत्पन्नत्वात् अनेनपुत्रस्नेहसंबद्धभार्याप्रार्थनया राजसंबंधोमरणंसूचितंअमर्षताम्राक्षइति अनेनब्रह्मणया-
द्यो नस्फुरिताअवश्यंबंधनीयइति दृष्टांतमाहपशुमिति ॥ ३४ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

तयोर्द्रौण्यर्ज्जुनयोः साम्वर्त्तकं प्रलयाग्निम् ॥ ३१ ॥
लोकानां भूरादीनां व्यतिकरं नाशम् ॥ ३२ ॥
गौतमवंशजा गौतमी कृपी तस्याः सुतम् ॥ ३३ ॥
शोकरोषादियुक्तस्याप्यर्ज्जुनस्य लोके धर्म्मनिष्ठाख्यापनाय प्रकर्षेणाह पञ्चश्लोकीं अरुणेक्षण इत्यनुक्त्वा अम्बुजेक्षण इत्युक्ते
र्बहिरेव प्रकुपित इति गम्यते ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

तयो र्द्रौण्यर्जुनयोः अमंस्तमेनिरे ॥ ३१ ॥
प्रजायाउपप्लवमुपद्रवम् लोकानांव्यतिकरंसंहारंवासुदेवस्यमतमभिप्रायं चालक्ष्याश्वद्वयंसंजहार उपसंहृतवान् ॥ ३२ ॥
गौतमवंशात् शरद्वतोजातागौतमीकृपातस्याः सुतम् तरसाबलेन ॥ ३३ ॥
शोकाद्याविष्टस्याप्यर्जुनस्यधर्म्मपरीक्षार्थंभक्तप्रियोभगवान्शिविरायसेनानिवेशस्थानायरिपुंनिनीषंतंनेतुमिच्छंतमाह ॥ ३४ ॥

भाषाटीका ।

त्रिलोकी को प्रदहन करते दोनों ब्रह्मास्त्रों के उस तेज को देखकर दह्यमान सब प्रजा ने प्रलय काल ही उपस्थित माना ॥ ३१ ॥
उस लोक व्यतिकर प्रजा के उपप्लव को देखकर वासुदेव का मत जानकर अर्जुन ने दोनों शस्त्रों को संहरण किया ॥ ३२ ॥
तब दारुण गौतमी सुत को सहसा पकड कर अमर्षताम्र लोचन अर्जुन ने बांध लिया जैसे पशु को रसना से बांधते हैं ॥ ३३ ॥
रिपु को बलात् रज्जु से बांधकर अर्जुन जब शिविर को लेचला तब अंबुज लोचन भगवान कुपित होकर अर्जुन से बोले ॥ ३४ ॥

श्रीधरस्वामी ।

अनागसोनिरपराधान् ॥ ३५ ॥
रिपोरपिसुप्तस्यबालस्यचवधोनधर्मइत्यन्यार्थेर्दर्शयति मत्तेमत्यादिना प्रमत्तमनवहितं उन्मत्तंग्रहवातादिना जडमनुधमं प्रपन्नंश-
रणागतं विरथंभप्ररथम् ॥ ३६ ॥
तद्वधोदंडरूपस्तस्यैवश्रेयः पुरुषार्थः यद्यतोदंडप्रायश्चित्तरहितादोषात्सपुमानधोयातीति तथाचस्मरंति "राजभिर्धृतदंडास्तुकृत्वा
पापानिमानवाः ॥ विधूतकल्मषायांतिस्वर्गंसुकृतिनोयथा" ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

नैनं पार्थार्हसि त्रातुं ब्रह्मबंधुमिमं जहि ।
योसावनागसः सुप्तानवधीन्निशि बालकान् ॥ ३५ ॥
मत्तं प्रमत्तमुन्मत्तं सुप्तं बालं स्त्रियं जडम् ।
प्रपन्नं विरथं भीतं न रिपुं हंति धर्मवित् ॥ ३६ ॥
स्वप्राणान्यः परप्राणैः प्रपुष्णात्यघृणः खलः ।
तद्वधस्तस्य हि श्रेयोयद्दोषाद्यात्यधः पुमान् ॥ ३७ ॥
प्रतिश्रुतं च भवता पांचाल्यै शृण्वतो मम ।
आहरिष्ये शिरस्तस्य यस्ते मानिनि पुत्रहा ॥ ३८ ॥

दीपिनी ।

॥ ३५ ॥ ३८ ॥

श्रीवीरराघवः ।

तदेवाहनैनमितिपंचभिःहेपार्थइमंब्रह्मबंधुंत्रातुंजीवयितुंनैवार्हसिकिंतुजहि "आततायिनमायांतंहन्यादेवाविचारयन्नि"तिस्मृतेरितिभावः तदेवाह योसौब्रह्मबंधुर्निशिबालकांस्तत्रापिसुप्तानवधीत् ॥ ३५ ॥

धर्मवित्पुमान्मत्तादिरूपंरिपुंनहंतिएवंतुधर्मस्थितिरित्यर्थः तत्रमत्तंमधुनाप्रमत्तमनवहितम् उन्मत्तंपित्तादिनाजडंकेवलमज्ञम् ॥ ३६ ॥

योऽघृणः निष्कृपावानतएवखलोक्रूरात्मायः पुमान्परेषांप्राणैः स्वप्राणान्प्रपुष्णातितस्यवधस्तस्यैवश्रेयस्करः अन्यथामनस्कादकृतप्रायश्चित्ताद्दोषात्पुमानधः नरकेपतति ॥ ३७ ॥

किंच ममशृण्वतः सतोभवतापांचाल्यैद्रौपद्यैप्रतिश्रुतंप्रतिज्ञातंकिमितिहेमानिनियस्तवपुत्रहंतातस्यशिरआहरिष्यामीति ॥ ३८ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

हेपार्थब्रह्मबंधुंब्राह्मणाधममेनमश्वत्थामानंत्रातुं नार्हसि किंतुयोसौनिशिरात्रौसुप्तान्बालकान् अवधीदितीमंजहिहनेत्यन्वयः अनागसः अकृतापराधान् तत्राश्वत्थाम्नोवध्यत्वेअनागस्त्वं सुप्तत्वं बालकत्वमितिहेतुत्रयमनादृत्य तद्धननंकारणमितिज्ञातव्यम् "अनागसंप्रसुप्तंचबालकं हंतियो नरः सखंडशोनिशातव्यइत्येवंमनुरब्रवीदि"तिस्मृतेः ॥ ३५ ॥

रिपुर्यानेतेहंतव्याइत्याह मत्तमिति मत्तंमद्यादिपानेनमदांधं प्रमत्तंविस्मृतिमंतम् उन्मत्तंग्रहग्रस्तं जडंस्वतोविवेकज्ञानशून्यं सुप्तंनिद्रितं बालंविशेषानभिज्ञं स्त्रियंबाल्येतारुण्येवार्धकेचपराधीनवृत्तिं प्रपन्नंशरणागतं विरथंरथादिसाधनरहितं विपथंयुद्धमार्गादपक्रांतामितिकोचित्पठित्वाव्याचक्षते तद्रुयचलनयोरितिधातोः भीतंचलितंयुद्धमार्गादपसृतमित्यनेनपुनरुक्तं नचकंपितार्थत्वं पाठविरोधादतोनुपासितगुरुचरणैरुत्प्रेक्षितमित्युपेक्षणीयम् ॥ ३६ ॥

खलइंद्रियारामः अघृणः दयारहितः तद्वधः तस्यहिंसकस्यहननंश्रेयः साधु कुतः येषांहिंसादिदोषादधोनरकंयातीतियस्मात्तस्मादिति ॥ ३७ ॥

प्रतिज्ञाचरक्षणीयेत्याह प्रतिश्रुतमिति हेमानिनिमानार्हे यस्तेतव पुत्रान्हतवान् तस्यशिरआहरिष्यइतिममशृण्वतः सतः पांचाल्यै द्रौपद्यैप्रतिज्ञातंचयस्मात्तस्मादित्यन्वयः ॥ ३८ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

॥ ३५ ॥ ३८ ॥

सुबोधिनी ।

नहिपराजितः शत्रुः अवध्यात्यक्तुंशक्यते रशनयाबंधनं ध्वजस्तंभेचेतिनीत्वाचपरोक्षमारणंचतदभिप्रेतंतस्यशिविरेनयनमनुचितमितिभगवान्निषेधयतिशिविरायेति सर्पइवायंनस्पृष्टव्यः स्पृष्टश्चेन्मारणीययवश्यपकृतस्तुसर्वथामारणीयः तत्रगतेचमरणंभविष्यतिभगवान्निषेधयतिशिविरायेतिअतोऽत्रैवमारणीयइत्यभिप्रायेणाहनैतिकार्यविचारेमारणीयः धर्मविचारेबंधनीयोपिनरिपुश्चगृहेननेयः बलाच्चनेयःतत्रअसावधानेकिंचिदपकुर्यादिति शिविरंकटकोत्तरस्थानंभगवानितिसर्वमारकत्वंसूचितम् अंबुजेक्षणइतिभक्तरक्षकत्वंसुचितंतस्मादेतद्वधेसर्वंसुस्थमितिनोचेद्वहुकर्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ ३४ ॥

तदेवाहनैनमिति पृथासंबंधिनीभक्ताचेतितयावचनंमारणेऽपि दोषाभावेहेतुद्वयमाह ब्रह्मबंधुरिति अवधीदिति पित्रादिभिरपकृतेऽनपराधिनः पुत्रस्यबध्यानयनमनुचितं न मारणं सुप्तस्यकस्यापिमारणमनुचितंनिशिचोरएवमारयतिनसाधुः बालकास्तुसर्वेषामेवअवध्याः ॥ ३५ ॥

सुबोधिनी ।

शत्रवोपिदशविधाअवध्याः मत्तोमदिरादिना प्रमत्तःअसावधानउन्मत्तः
विचारेणास्यवध्यतां वक्तुं वध्यावध्यनिर्णयमाहमत्तमिति अधर्मयोग्या ॥ ३६ ॥
पिशाचादिभिः जडः स्वभावतः अयंतुदशानांनान्यतरः तस्माद्वध्यः किंच सुप्तबालयोर्वधात् अधर्मश्चेतितआहस्वप्राणानिति
नन्वस्यभवत्वधर्मः अयंकथंवध्यः ब्राह्मणशरीरस्यपुरुषार्थसाधकत्वात्तस्मादस्यसर्वपुरुषार्थवधेस्वस्याधर्मश्चेतितआहस्वप्राणानिति
यद्ययंनवध्यतेतत्रकोहेतुः प्रमाणानिषेधस्तुनास्ति"जिघांसंतंजिघांसीयादि"तिब्राह्मणोधर्मः प्रतिष्ठितइतियद्यवध्यः तदास्मिन्धर्मोनास्तिदय-
याचेद्वध्यः तदैतद्वधेबहूनांप्राणिनांजीवनंभवति अधर्मेत्वस्यैवकश्चनदेहादिनाउपकारोभविष्यतीतितदपिनास्ति तदाह तद्वधस्तस्य
हिश्रेयइतिप्राणापानैर्जीवनंयस्यतत्रप्राणैःप्राणजीवनमुक्तंधर्मंतुउक्तम्उभयतारकत्वात्अवश्यमेकस्यब्राह्मणस्यसंक्षयेस्वस्यैवयुक्तःधर्म्यांत
तथापिप्रकर्षेणपीडयन्सुप्तंबालानपियोहंतिसनिर्घृणः घृणाकृपातद्रहितः खलः सूचकः पिशुनइतियावत्तस्मात्तुएववधः स्वधर्मः तस्यापि
दुष्टशरीरेगतेशरीरांतरेणाधर्मोभवतीतिपूर्वजीवनस्याधर्मैकसाधनत्वात् ॥ ३७ ॥
किंच । महतांप्रतिज्ञापालनं महान्धर्मः त्वयाचप्रतिज्ञातमित्याहप्रतिश्रुतमिति अर्थतोयमनुवादः आहरिष्यइति ॥ ३८ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

मत्तं मद्यादिना । प्रमत्तमनवहितम् । उन्मत्तं ग्रहवातादिना ॥ ३६ ॥
तद्वधो दंडरूपस्तस्यैव श्रेयः । तथा च स्मरंति—"राजभिर्धृतदण्डाश्च कृत्वा पापानि मानवाः । विधूतकल्मषा यांति स्वर्गं सुकृ-
तिनो यथे" ति । अन्यथा यद्यतो दोषात् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

सुप्तघ्नः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥
मत्तंमद्यादिना । प्रमत्तंधनादिना । उन्मत्तंग्रहादिना । जडंपूर्वबुद्धिकापराधवर्जितम् । तत्रद्रौणिः सुप्तघ्नः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥
तद्वधस्तस्यैवश्रेयः । तथाचस्मृतिः । "राजभिर्धृतदण्डास्तुकृतपापानिमानवाः । विधूतकल्मषायांतिस्वर्गंसुकृतिनोयथे"ति । यद्यतः
राजदण्डादिप्रायश्चित्तरहिताद्दोषादधोनरकम् ॥ ३७ ॥
पांचाल्यैद्रौपद्यै ॥ ३८ ॥

भाषाटीका ।

हे पार्थ इसकी रक्षा नहीं करनी चाहिये उस ब्रह्मबंधु को दमन करना चाहिये । जिसने निरपराध सोते हुये बालकों को रात्रि में
मारा है ॥ ३५ ॥
मत्त (मद्य पान किये को) प्रमत्त (असावधान को) उन्मत्त (ग्रह वातादि पीडित को) सुप्त (सोये हुए को) बालक स्त्री जड
शरणागत और विरथ शत्रु को भी कोई धर्मज्ञ नहीं मारता है ॥ ३६ ॥
जो निर्दय खल पुरुष पराये प्राणों से अपने प्राण पुष्ट करता है उसका बध करना उसही का श्रेय है । अन्यथा वह उस दोष से
अधोगति पाता है ॥ ३७ ॥
और मेरे सुनते तैंने पांचाली से प्रतिज्ञा की थी कि (हे मानिनि) जिसने तेरे पुत्रों का बध किया है मैं उसका शिर काट लाऊं-
गा ॥ ३८ ॥

श्रीधरस्वामी ।

यद्यपिचोदितः तथापिहंतुंनैच्छत् आत्महनंपुत्रहंतारमपि यतोमहान् ॥ ४० ॥
गोविन्दः प्रियः सारथिश्चयस्यसः आत्मआन् शोचंत्यै ॥ ४१ ॥
तथापरिभवेनाहृतमानीतं कर्मणाजुगुप्सितेनदोषेणावाङ्मुखम् अपकृतमपकारिणंकृपयानिरीक्ष्य वामः शोभनः स्वभावोयस्याःसा ४२

दीपनी ।

॥ ३९ ॥ ४२ ॥

श्रीवीरराघवः ।

तत्रयस्मादसौपापात्मा आततायी आत्मनस्तवबंधुहाकुमारघातीहेवीरभर्तुर्धृतराष्ट्रस्याविप्रियमिदंकर्मकृतवान्कुलपांसनः कुलदूषकश्चातो-
वध्यताम् ॥ ३९ ॥
इत्थंधर्मपरीक्षताधर्मपरीक्षार्थमेवंकृतवताकृष्णेनचोदितोऽपिपार्थोऽर्जुन आत्मजहनमपिसुतहनमपितंगुरुसुतंद्रौणिंहंतुंनैच्छत् यतोऽर्जुनो
महान्गुरुकृतोपकाराभिज्ञः ॥ ४० ॥

तदसौ वध्यतां पाप आततायात्मबंधुहा ।
भर्तुश्च विप्रियं वीर कृतवान् कुलपांसनः ॥ ३९ ॥
एवं परीक्षता धर्मं पार्थः कृष्णेन चोदितः ।
नैच्छद्धंतुं गुरुसुतं यद्यप्यात्महनंमहान् ॥ ४० ॥
अथोपेत्य स्वशिविरं गोविंदप्रियसारथिः ।
निवेदयत्तं प्रियायै शोचंत्यै आत्मजान् हतान् ॥ ४१ ॥
तथाहृतं पशुवत्पाशबद्धमवाङ्मुखंकर्मजुगुप्सितेन ।
निरीक्ष्य कृष्णाऽपकृतं गुरोः सुतं वामस्वभावा कृपया ननाम च ॥ ४२ ॥

श्रीवीरराघवः ।

ततोगोविंदःप्रियः सारथिश्चयस्यसोऽर्जुनः स्वशिविरमागत्यहतानात्मजान्प्रतिशोचंत्यैप्रियायैद्रौपद्यैतंद्रौणिंन्यवेदयत् ॥ ४१ ॥

तथाहृतमानीतंपशुनातुल्यंपशुवत्पाशेन बद्धंपशुर्यथापाशेनबध्यतेतद्वद्बद्धं कर्मणाः स्वकृतस्यजुगुप्सितेनजुगुप्साशब्दात्स्वार्थे सन्प्रत्ययाद्वा चेकः निंद्याहेतुनाअवाङ्मुखमपकृतमपकारिणमर्जुनेनापकृतंवा गुरोः सुतमश्वत्थामानंनिरीक्ष्यदृष्ट्वाद्रौपदीवामस्वभावाहेतुगर्भमिदंसुस्व भावत्वान्ननाम ॥ ४२ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

"आत्मबंधुःसुतस्तोकःपुत्रोंगजउदाहृत" इत्यभिधानादात्मबंधून्सुतान्हतवानित्यन्वयः तस्मादसौपापः विप्रियंतुलोकदृष्ट्येति ज्ञातव्यम् ॥ ३९ ॥

हरिणाऽर्जुनंप्रतिद्रौणिवधप्रतिपादनमर्जुनस्यधर्मपरीक्षणाभिप्रायमेवनतुवधाभिप्रायमिति कथनपूर्वकमर्जुनस्यभक्त्यतिशयंकथयति एवमिति पार्थः गुरुसुतंहंतुंनैच्छदित्यन्वयः कथंभूतः यद्यप्येवंधर्मपरीक्षताकृष्णेनचोदितः तथापिनैच्छत् कथंभूतम् आत्मानंहतवंतं अयम पिकश्चिद्धेतुः पुनरपिकथंभूतः महान्महापुरुषः महत्त्वान्नैच्छदितिभावः ॥ ४० ॥

अथगोविंदः प्रियश्चसारथिश्चयस्यसतथोक्तः सपार्थः स्वशिविरमुपेत्यद्रौणि नाहतानात्मजान्पुत्रान् प्रतिशोचंत्यैप्रियायैद्रौपद्यैतंन्य वेदयदित्येकान्वयः ॥ ४१ ॥

वामस्वभावामृदुस्वभावा चारुतरशीलेतियावत् कृष्णा तथाहृतं तदेवाह पशुवत्पाशेनबद्धं कर्मजुगुप्सितेनकर्मणालज्जयावाङ्मुखं अपकृतंपुत्रहत्ययाऽपकर्तारमपिगुरोः सुतंनिरीक्ष्यकृपयाननामेत्येकान्वयः ॥ ४२ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

अपकृतमिति किंचन्तम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

सुबोधिनी ।

तस्मात्सर्वथाअयंवध्यइत्युपसंहरतितदसावितिआत्मनः पुत्रान्तद्बंधूंश्चहंसीतिस्वामिहिताचरणमपिनजातमित्याह भर्तुश्चेतिवंशेविद्य- मानेतस्याप्युपकारोभवेत्कुलद्वयकलंकजननाच्चतस्मादस्यवधेकस्यापिनापकारः ॥ ३९ ॥

तत्रैतानिवचनानिधर्मपरीक्षकानीतिसूतज्ञानात्सूतआहएवमितिवस्तुतस्तुवंधनमेवायुक्तंधर्मपरित्तईक्षितावाईश्वरवचनोल्लंघनाभावायवाअ- र्जुनेनतथाज्ञातमितितदुक्तं"कामतोब्राह्मणवधेनिष्कृतिर्नविधीयते"इतितुधर्मः त्रयोह्यत्रसंतिभगवानर्जुनअश्वत्थामाचेतित्रिष्वप्येकैकोवध्यहेतु रस्तिपरीक्षाभगवतिमहत्त्वमर्जुनेशिष्टेगुरुपुत्रत्वमिति ॥ ४० ॥

प्रकारांतरेणशनैर्गृहेसमागमनमाहअथेतिकार्यसिद्धौहेतुपदंगोविंदेतिउपसंहारेप्युक्तम् अयंतुशत्रुहस्तेपतितोमृतवदेहस्तुवाशास्थानीयः प्रतिज्ञातंतुशिरः समानीतमितिन्यवेदयत्शोकमध्यएतस्याः धर्मज्ञानमितिशोचंत्याइत्युक्तंभार्याहितार्थंतुमारणंतत्त्वयालुकत्वात्संदेहाद्वै वसमानीतः आज्ञायांमारणीयइतिनिवेदनाभिप्रायः ॥ ४१ ॥

तस्यास्तुतथाहरणमेवमनभिप्रेतंदूरेमारणमित्याह तथाहृतमितिकर्मणिजुगुप्सितंयुद्धेबालकमारणंतेनमुखाप्रदर्शनादवाङ्मुखत्वंकृ ष्णाद्रौपदीवामोमनोहरः स्वभावोयस्याः सर्वहितभावनात्महत्त्वबुद्ध्यानमनाभावेऽपिअहोकष्टंब्राह्मणयमेतादृशेस्थानेपतितमितिकृपयाननाम- तस्यापितद्दुःखदूरीकरणेच्छाकृपाआश्वासनहेतुत्वान्नमनस्यतथात्वम् ॥ ४२ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

धर्म्मं परीक्षमाणेन यद्यपि चोदितः तदपि हंतुं नैच्छत् । आत्महनं पुत्रहंतारमपि । यतो महान् कृष्णस्य स्वभावाभिज्ञः । तस्य चायं स्वभावः स्वयं सर्व्वज्ञोऽपि धर्म्मादिविधिं स्थापनाय तद्वतो प्रकारान् परीक्षते इति । तत्र नैनं पार्थार्हसि त्रातुमित्यादिना रौद्ररसं प्रदर्श्य धर्म्मबन्धमर्जुनं यथा परीक्षते स्म तथा भर्त्तुः शुश्रूषणं स्त्रीणां परो धर्म्म इत्यादिना भवतीनां वियोगो मे न हि सर्व्वात्मना इत्यादिना अहं हि सर्व्वभूतानामादिरन्तोऽन्तरं बहिरित्यादिना च कर्म्मज्ञानयोगौ प्रदर्श्य प्रेमवतीर्गोपीः । वरञ्च मत् कञ्चन मानवेन्द्र वृणीष्वेत्यादिना वरं वृणीष्व भद्रं ते काम‌पूरोऽस्म्यहमित्यादिना च भोगैश्वर्य्यादीन् प्रदर्श्य भक्तिमतः पृथुप्रह्लादादीन् दीयमानं न गृह्णन्तीत्यादिना अन्यानपि प्रकारान् परीक्षाञ्चकारैवेति । तदीयसिद्धभक्ता अपि तथा परीक्षन्ते । तथाहि शुक एव षष्ठस्कन्धे पापनिस्तारार्थं पृष्टः प्रायश्चित्तमात्रमुक्त्वा परीक्षितः सिद्धांताभिज्ञतां नवमे श्रीकृष्णलीलां संक्षेपेणोक्त्वा लीलौत्सुक्यं द्वादशे ब्रह्मज्ञानमुपक्षिप्य भक्तिनिष्ठां परीक्षां चक्रे इति । न तत्र तत्र स्पष्टेऽर्थे तात्पर्य्यम् ॥ ४० ॥

न्यवेदयत् अयं ते पुत्रहन्ता आनीत इत्युक्तवान् ॥ ४१ ॥

तथा तेन प्रकारेण आहृतम् आनीतम् कर्म्मजुगुप्सितेन कर्म्मणा जुगुप्सया । अपकृतमिति किञ्चन्तम् अपकारिणम् । कृपया निरीक्ष्य । वामः शोभनः । ननाम च उवाच चेति चकाराभ्यां संभ्रमः सूचितः । सती तद्बन्धनासहत्वादियं भगवता धार्मिकत्वे परीक्षितादर्जुनादपि साधुत्ववतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

भर्तुः सुयोधनस्यराज्ञ्यांसुप्तान्हत्वाताच्छिरदर्शनेनः पातनेनाप्रियंकृतवान् । आत्मनस्तवबंधुहा ॥ ३९ ॥

आत्महनंपुत्रघ्नम् ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥

तथावधापूर्वकमाहृतमानीतम् सुप्तवधरूपकर्मजनितदोषेणावाङ्मुखमपकृतमर्जुनेनावमानितम् वामः सुशोभनः स्वभावोयस्याःसा ॥४२

भाषाटीका

इससे इस प्राणी का वध कर यह आततायी है इसने हमारे बंधुओं का वध किया है । और इस कुल पांसन ने अपने स्वामी दुर्योधन का भी प्रिय नहीं किया है ॥ ३९ ॥

इस भांत धर्म की परीक्षा करने को कृष्ण ने अर्जुन से बहुत कहा किन्तु अर्जुन ने गुरुपुत्र के मारने की इच्छा न की यद्यपि उस ने अपने पुत्र मारे हैं, तथापि अर्जुन की उसके मारने की इच्छा न हुई क्योंकि अर्जुन महा पुरुष था ॥ ४० ॥

गोविन्द प्रिय सार थी अर्जुन अपने शिविर में आकर उन पुत्रों को सोचती द्रौपदी के संमुख उस अपराधी को निवेदन किया ॥ ४१ ॥

ऐसे परा भव से लाया गया, पशु के समान पाश बद्ध, जुगुप्सित कर्म से अवाङ्मुख और अपकृत गुरुसुत को देखकर वाम स्वभावा कृष्णा (द्रौपदी) ने प्रणाम किया और बडे संभ्रम से कृपायुक्त होकर बोली ॥ ४२ ॥

श्रीधरस्वामी

ननामचउवाचचेतिचकाराभ्यांसंभ्रमः सूचितः बंधनानयनमसहमाना ॥ ४३ ॥

सरहस्यः गोप्यमंत्रसहितः विसर्गः अस्त्रप्रयोगः उपसंहारः ताभ्यांसहितोऽस्त्रसमूहश्च ॥ ४४ ॥

किञ्च तस्य द्रोणस्यात्मनो देहस्यार्द्धं कृपी आस्ते । "अर्धत्वे हेतुः पत्नी । अर्धो वा एष आत्मनो यत् पत्नी" इति श्रुतेः आयापती अग्निमादधीयातामित्यादि श्रुतेः उभयोरेककारकत्वावगमाच्च । ननु भर्त्तरि मृते कथं सा जीवति तत्राह । नान्वगात् भर्त्तारम् यतो वीरसूः पुत्रवती ॥ ४५ ॥

तत् तस्मात् गौरवं गुरोः कुलं भवद्भिः कर्त्तृभिर्वृजिनं दुःखं प्राप्तुं नार्हति किन्तु पूज्यं वंद्यञ्च ॥ ४६ ॥

दीपनी ।

॥ ४३ ॥ ४६ ॥

उवाच चासहंत्यस्य बंधनानयनं सती ।
मुच्यतां मुच्यतामेष ब्राह्मणो नितरां गुरुः ॥ ४३ ॥
सरहस्यो धनुर्वेदः सविसर्गोपसंयमः ।
अस्त्रग्रामश्च भवता शिक्षितो यदनुग्रहात् ॥ ४४ ॥
स एव भगवान्द्रोणः प्रजारूपेण वर्तते ।
तस्यात्मनोऽर्धं पत्न्यास्ते नान्वगाद्वीरसूः कृपी ॥ ४५ ॥
तद्धर्मज्ञ महाभाग भवद्भिर्गौरवं कुलम् ।
वृजिनं नार्हति प्राप्तुं पूज्यं वंद्यमभीक्ष्णशः ॥ ४६ ॥

श्रीवीरराघवः ।

अस्यगुरुसुतस्यबंधनेनानयनंबंधनपूर्वकमानयनं बंधनमानयनंचवा अस्यार्जुनस्यार्जुनकर्तृकंबंधनानयनमितिवा असहंतीसतीद्रौपदी उवाच उक्तिमेवाह मुच्यतामित्यादिभिः सार्द्धैःपंचभिः एषद्रौणिर्मुच्यतांमुच्यतामित्वरयाद्विरुक्तिः मोचनीयत्वेहेतुंदर्शयंतीविशिनष्टिब्राह्मणा स्तत्रापिगुरुः ॥ ४३ ॥

नकेवलंगुरुरपित्वस्यापिपितेत्यत्रआह सरहस्यइति भवतायस्यानुग्रहाद्रहस्येनसहितो धनुर्वेदः सविसर्गोपसंयमः प्रयोगोपसंहार सहिताअस्त्रग्रामः अस्त्रसमुदायश्चशिक्षितः ॥ ४४ ॥

सभगवान्द्रोणएवेषप्रजारूपेणवर्त्तते एतच्छब्दोद्रोणस्यैवाकारांतरेणावस्थितिपरामर्शकः "आत्मावैपुत्रनामासि" श्रुतेरितिभावः पुत्रविप्रयाप कारेणापितस्यापकियंतइतिभावः ननुसस्वर्गतः इत्यत्राह तस्येतितस्यद्रोणस्यात्मनः शरीरस्यार्द्धमर्द्धांशरूपातत्पत्नीकृपीवीरसूः पुत्रव त्यास्तेनान्वगाद्यानुसामरणंकृतवती अर्द्धमितिसमांशाभिप्रायेणनपुंसकनिर्देशः "अर्द्धोवाएषआत्मनोयत्पत्नी" तिश्रुत्यभिप्रायेणार्द्धमित्युक्त द्रोणस्यस्वर्गतत्वेऽपितदर्द्धशरीरभूतातत्पत्न्यपाकियेतेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

तत्तस्मात्हेधर्मज्ञमदुक्तधर्माभिज्ञ हेमहाभागगुर्वपमानराहित्यरूपमहाभाग्ययुक्तभवद्भिर्गुरुणांबहुमतंभिर्गौरवंकुलंगुरोःसंबंधिकुलंवृजि नंदुःखंप्राप्तुंप्रापयितुं भवद्भिर्हेतुभिर्वृजिनप्राप्तुमितिवानार्हतिकित्वभीक्ष्णशः पौनःपुन्येनपूज्यंवंद्यंचभवद्भिरित्यनुषंगः ॥ ४६ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

नकेवलंनत्यातूष्णीमभूत्किंतुवचनंचोवाचेत्याह उवाचेति अस्यद्रौणेर्बंधनेनानयनमसहमानासती प्रशस्तसौशील्यादिगुणवती ब्राह्मणश्चब्राह्मणानांगुरुः अयंचानितरांयुष्माकंगुरुः ॥ ४३ ॥

अतिशयितगुरुत्वमाह सरहस्येति सरहस्यः सकीलकः धनुर्वेदः सविसर्गोपसंयमः प्रयोगोपसंहारसहितः अस्त्रग्रामः ब्रह्मास्त्र समूहः यस्यद्रोणस्यानुग्रहात् भवताशिक्षितः अभ्यस्तः ॥ ४४ ॥

सएषद्रोणोभगवान्प्रजारूपेण "आत्मावैपुत्रनामासी" तिश्रुतेः पुत्ररूपेणवर्तते यतोगुरुपुत्रस्यगुरुवत्पूजार्हत्वादितिभावः किंतुअन्यां पिहेतुरस्तीत्याह तस्येति तस्यद्रोणस्यात्मनः शरीरस्यार्द्धमर्धांगीसतीवीरसूः वीरपुत्रवतीकृपीसंप्रत्यास्तेपतिंनान्वगात् अनुगमननकृत वतीयतोऽतोगुरुपत्नीभक्त्याचमुच्यतामितिभावः ॥ ४५ ॥

नकेवलंगुरुभक्तिरेवात्रहेतुः अन्योप्यस्तीत्याह तदिति गुरोर्गुरुपुत्रशुश्रूषारक्षणलक्षणोयोधर्मः तंजानातीतिधर्मज्ञः हेधर्मज्ञ भगानां भाग्यानांसमुदायोभागः महान्भागोयस्यसतथातस्यसंबुद्धिर्महाभाग अश्वत्थाम्नोदुःखेसतितन्मातुरपिदुःखस्यात्तेनतत्कोपेनास्मत्कुलस्या पिपापंभवेदितियस्मात्तस्मादभीक्ष्णशः सर्वदासर्वैः पूज्यंवंद्यंगौरवंकुलं भवद्भिर्वृजिनंपापंतन्निमित्तंदुःखंवाप्राप्तुंनार्हतियोग्यंनभवति ॥ ४६ ॥

सुबोधिनी ।

वाग्भिर्दुः खपूरीकरणार्थमुवाचचअसहंतीपरदुःखंदृष्ट्वास्वयमपि दुःखिता देहधर्मोधर्मोमहानितितस्याः कृपाधिक्यमुक्तं सतीतिधर्म स्वभावत्वं भर्तारमपि धर्मप्रमादं बोधये दितिपडंगसहितं धर्मवाक्यमाह मुच्यतामिति द्विरुक्तिः संदेहाभावाय विलंबाभावायच तत्रहेतुः एषब्राह्मण इतिएकस्मिन् धर्मिणिबहूनांधर्माणांस्थितावपि योमहान्धर्मः सआदरणीयः धर्मांगंचदेहांगोणः धर्मश्चमुख्यः देहविचारेण चशत्रुत्वंधर्ममूलं चब्राह्मणः तस्मात्तन्नाल्लङ्घामिति किंच धर्मोहिगुरुमूलं सचसगणवान् तन्मुखत्वाद्ब्राह्मणोगुरुः लौकिकोपदेश कर्तृत्वपक्षया भगवन्मुखस्यापेक्षतगुरुत्वान्नितरांगुरुः ॥ ४३ ॥

सुबोधिनी ।

न्यायविरोधे धर्मोदुर्बलइति तदविरोधं वदन्लौकिकन्यायेनापिगुरुत्वमाहसरहस्यइति रहसिभवोरहस्योमंत्रः विसर्गः अस्त्राणांमोचनप्रकारः उपसंयमः उपसंहारः पुत्रादिष्वपितथाअवचनात् अस्त्रग्रामश्च ब्रह्मास्त्रादयः नह्येतत् पाठमात्रेणस्फुरतिकिंतुकृपयेति तदाह यदनुग्रहादिति ॥ ४४ ॥

सद्रोणोनायमित्यत आहसएवइतितस्यैतद्रूपत्वेहेत्वंतरमाह भगवानितिब्रह्मविदोहिस्वेच्छयादेहत्यागः तत्रभवतामुपकारायदेहत्यागदशायांहतेपुत्रेश्रुत्वातन्माभूदितितद्रूपेणैवाहंजीविष्यामीतिपितृशरीरं स्यक्तवानतः सएवायंद्रोणः "आत्मावैपुत्रनामासी"तिश्रुतेः प्रजारूपेणवानिवृत्तिधर्मविरोधीचधर्मोनयुक्तइति करुणामाहतस्यात्मनोर्द्धमिति मूलरूपेप्यात्मनोर्द्धपत्न्यास्तेपुत्ररूपेण भर्त्ताजीवतीतिपुत्रवतीनां नहिगमनंततः पुत्रवधेतस्याअतः तस्याः कृपीतिनामव्यलीकंकापट्यंतदपिधर्मबाधकं तस्माद्दस्यमोचनंनिर्व्यलीकमिति ॥ ४५ ॥

तदाह तद्धर्मज्ञेतियदिकेनापिप्रकारेणगुरुकुलेदुः खमापन्नं तदाकृतंगुरुसेवालक्षणोधर्मः सकपटोभवति तथा धर्मं कापट्यंजानन्नपियस्तथाकरोतिसनधर्मज्ञः त्वंतुतद्धर्मज्ञः अतोहेधर्मज्ञ किंच महाभाग्येनगुरुणांसेवाकरणसामर्थ्यंभवति तज्ज्ञातिपिसामर्थ्येयदिसेवांनकुर्य्यात्तदामहदभाग्यंत्वंतुतद्विपरीतइति महाभागः किंचअन्यैर्गुरुकुलेवृजिनेप्राप्ते भवद्भिस्तत्दूरीकर्त्तव्यंतत्रतद्विपरीतंदृश्यतेभवद्भिरेवगौरवंकुलंवृजिनंप्राप्नोतितद्युक्तं तत्तथानार्हतितत्रहेतुः पूज्यंवंद्यमितिसर्वथामहद्भिर्गौरवंकुलंपूजामेवार्हतितत्प्रसादादेवमहत्त्वस्यजातत्वात् किंच अनम्रतयापूजामपिनार्हतिकिंतुसर्वदानमनमप्यर्हतीत्यर्थः किंच धर्मज्ञानाभावोपिबाधकः "यदेवविद्ययाकरोती"तिश्रुतेः ततःस्वास्मिंश्चवास्मिन्वापियः सुखदुः खेसमेपश्यतितत्कृतोधर्मः अन्यस्तु विषयधियार्चितोयइतिवाक्यात् अधर्मप्रायः ॥ ४६ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

सरहस्यः गोप्यमंत्रसहितः विसर्गोपसंहाराभ्यां सहित इति यदि ब्रह्मास्त्रस्य विसर्गोपसंयमावेतत्पितुः सकाशाच्छिक्षितस्तदा कथमिमं बध्वा त्वमानैष्य इत्यकृतज्ञता ध्वनिता ॥ ४४ ॥

प्रजारूपेण आत्मा वै जायते पुत्र इति न्यायेन । आत्मनो देहस्यार्द्धं कृपी पत्नी "अर्द्धो वा एष आत्मा यत् पत्नी"ति श्रुतेः । अतएव भर्त्तारं नान्वगात् यतो वीरसूः ॥ ४५ ॥

गौरवं गुरोः सम्बंधि कुलं कर्त्तृ भवद्भिः करणैः वृजिनं दुःखं प्राप्तुं नार्हति यतः पूज्यमिति ॥ ४६ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

बंधनपूर्वकमानयनमसहंती ॥ ४३ ॥

सरहस्यः सगुह्यमंत्रः सविसर्गोपसंयमः सप्रयोगोपसंहारः ॥ ४४ ॥

सभगवान्द्रोणः एषः प्रजारूपेणावर्तते "आत्मावैपुत्रनामासी"तिश्रुतेः तस्यद्रोणस्य आत्मनोर्द्धं शरीरस्यार्द्धं पत्नीकृपीआस्ते । "एष आत्मनोयत्पत्नी"तिश्रुतेः नान्वगाद्भर्त्तारम् । यतोवीरसूः पुत्रवती ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

भाषाटीका ।

इसके बंधन पूर्वक ले आने को नहीं सहकर सती (द्रौपदी) बोली । इसे छोडदो छोडदो ! ब्राह्मण है विशेषतः गुरू ! ॥ ४३ ॥

रहस्य सहित धनुर्वेद शस्त्रों के विसर्ग और संयम अस्त्रग्राम आपने जिसके अनुग्रह से सीखा है ॥ ४४ ॥

सही भगवान् द्रोण यह पुत्र रूप से वर्तमान है इसीसे उनकी अर्द्धांगी पत्नी कृपी भी उनके अनुगत नहीं हुई है क्योंकि वह वीर माता है ॥ ४५ ॥

हे धर्मज्ञ ! हे महाभाग ! आपसे गुरुकुल दुख प्राप्त होने को योग्य नहीं है क्योंकि गुरुकुल की निरंतर पूजन और वंदना करना चाहिये ॥ ४६ ॥

श्रीधरस्वामी ।

मृतवत्सा मृतपुत्रा ॥ ४७ ॥

विपक्षे दोषमाह यैरिति । तेषां राजन्यानां कुलं कर्म्म । कथंभूतं सानुबंधं सपरिवारं शुचा शोकेनार्पितं व्याप्तञ्च । ब्रह्मकुलं कर्तृ प्रदहति ॥ ४८॥

मारोदीदस्य जननी गौतमी पतिदेवता ।
यथाहं मृतवत्सार्ता रोदिम्यश्रुमुखी मुहुः ॥ ४७ ॥
यैः कोपितं ब्रह्मकुलं राजन्यैरजितात्मभिः ।
तत्कुलं प्रदहत्याशु सानुबंधं शुचार्पितम् ॥ ४८ ॥
सूतउवाच ॥ धर्म्यं न्याय्यंसकरुणंनिर्व्यलीकं समं महत् ।
राजा धर्मसुतोराज्ञ्याः प्रत्यनंदद्वचो द्विजाः ॥ ४९ ॥
नकुलः सहदेवश्च युयुधानोधनंजयः ।
भगवान् देवकीपुत्रोयेचान्ये याश्चयोषितः ॥ ५० ॥

श्रीधरस्वामी

धर्म्यमित्यादयो वचसः षड्गुणाः पूर्वश्लोकषट्के द्रष्टव्याः । तत्र धर्म्यं धर्मादनपेतं मुच्यतां मुच्यतामिति । न्याय्यं न्यायादनपेतं सरहस्य इत्यादि । सकरुणं तस्यात्मनोऽर्द्धं पत्नीति । निर्व्यलीकं तद्धर्मज्ञेति । समं मा रोदी दिति दुःखसाम्योक्तेः । महत् यैः कोपितमिति निष्ठुरोक्त्या हितोपदेशात् । एवम्भूतं राज्ञ्या वचः हे द्विजाः प्रत्यनन्दत् अनुमोदितवान् ॥ ४९ ॥
नकुलादयश्च प्रत्यनन्दन् । युयुधानः सात्यकिः ॥ ५० ॥

दीपनी ।

कुलं कर्म्मेति । कुलमिति पराद्धश्लोकोक्तपदं कर्म्म द्वितीयैकवचनं कर्म्मपदमित्यर्थः ॥ ४८ ॥
धर्म्मपथ्यर्थन्यायादनपेते (पा व्या ४ । ४ । ९२) इति सूत्रेण धर्म्मशब्दात् अनपेतमित्यर्थे यत्प्रत्ययोऽवगन्तव्यः ॥ ४९ ॥
(भगवान् देवकीपुत्र इति । सर्व्वेषां सत्त्वपरीक्षार्थं प्रथमं किञ्चिन्नोक्त्वा पश्चादनुमोदितवान् । भगवान् दुर्ज्ञेयाभिप्रायः प्रथममर्ज्जुनस्य तद्वधाय प्रवर्त्तनात् पश्चाद्द्रौपदीवचनानुमोदनाच्च । इति व्याख्यालेशः ॥ ५०–५६ ॥

श्रीवीरराघवः ।

एतद्विषयात्कृत्यात्कृपीनितरामहमिव दुःखिता स्यात्तत्वानुचितमित्यभिप्रायेणाह मृतावत्साः पुत्रायस्याः साऽतएवार्ताहंमुहुर्मुहुरश्रुमुखीयथारोदिमितथास्य ब्राह्मणस्यजननीपतिरेवदेवतायस्याः सागौतमीगौतमस्यदुहिताकृपीमारोदीत् ॥ ४७ ॥
किंचैदंकर्मास्मत्कुलस्याप्यनर्थकारीत्याहयैरिति अजितात्मभिरजितः क्रोधपरवशआत्मामनोयेषांतैर्यैराजन्यैर्ब्रह्मकुलं विप्रकुलं कोपितं कोपविषयीकृतमतएव शुचाशोकेनार्पितंप्रापितंदुःखितंसदित्यर्थः तेषांराजन्यानांकुलंसानुबंधमनुबंधसहितमादहति अत्रप्रदहनक्रियाकर्तृ ब्रह्मकुलंकर्मतुराजन्यकुलम् ॥ ४८ ॥
हेद्विजाइत्थंधर्म्यंधर्मादनपेतंन्याय्यंन्यायान्नीतेरनपेतं सकरुणंकरुणायुक्तं निर्व्यलीकमनृताप्रियरहितं सममविषममनुरूपंमहदाशयगंभीरंचराज्ञ्याद्रौपद्यावचोनिशम्यधर्मसुतो युधिष्ठिरः प्रत्यनंदत् ॥ ४९ ॥
तथानकुलादयः येचान्येतद्व्यतिरिक्ताः पुरुषायाश्चस्त्रियः सर्वेतप्रत्यनंदन्निति वचनविपरिणामेन पूर्वेणान्वयः ॥ ५० ॥

श्रीविजयध्वजः ।

यथाश्रुमुखीमृतवत्सामृतपुत्रा अतएवार्ताहंमुहुरनिशंरोदिमि तथापतिरेवदेवतायस्याः सातथागौतमीकृपी अस्याश्वत्थाम्नोजननी मातामारोदीदित्येकान्वयः तस्मादस्मत्कुलहितायवामुच्यताम् अयंगुरुपुत्रइत्यर्थः ॥ ४७ ॥
विपक्षेबाधकमाह यैरिति अकृतात्मभिरशिक्षितबुद्धिभिर्यैराजन्यैर्ब्राह्मणकुलंकोपितंतत्कुपितंशुचार्पितंप्राप्तशोकं सानुबंधंसमूलभूतं तेषांराज्ञांकुलंतत्क्षणमेवप्रदहतीत्यन्वयः ॥ ४८ ॥
धर्म्यंधर्मादनपेतंन्याय्यंन्यायोपेतंदयासहितंनिर्व्यलीकंसमंशत्रुमित्रभावशून्यंसर्वेशास्त्रानुसृतंवा अर्थतोमहत् ॥ ४९ ॥
एतेनकुलादयश्चप्रत्यनंदन्इत्याद्यात्तदयान्वयः युयुधानः सात्यकिः येचान्येऽनुजीविनः तेचयाश्चस्त्रियः ताश्चननंदुरितिभावः ॥ ५० ॥

क्रमसन्दर्भः ।

वैरिति । शुचा शोकेन अर्पितं स्वस्मिन् प्रापितं व्याप्तमित्यर्थः । यद्वा शुचा शुक् तस्यामर्पितं निमज्जितं तया व्याप्तमित्यर्थः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

सुबोधिनी ।

ततएकपुत्रमरणेनरुदतांप्राणिनांयथान्योविलश्येत्तदिदमित्याहमारोदीदिति तद्दःखेनाहमतिदुः खिताअतएवमारोदीदितिप्रार्थना गौतमीतिश्रुखेवंशाद्भवत्वात्तद्रोदनेमहाननर्थइतिसूचितंस्वरूपतोपिसामहती तत्राह पतिदेवतेतिपातिव्रतायानयनजलंभूमौपतेत्तदा-निर्वीर्याभूमिर्भवतीतिप्रथा ननुपातिव्रतासर्वतत्त्वज्ञाअतोनरोदनंकरिष्यतीतितत्राह यथाहमिति विपक्षएतादृशोनतत्त्वज्ञानेनानिवर्त्तत इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

यथावहेर्दाहकत्वेज्ञातेपिदाहेवेदनाभवत्येवेतिभावः धर्मस्तुईश्वराविरोधीभवतितत्रधर्मप्रवर्तकत्वात् ब्राह्मणाईश्वराएवतच्छंदस्यैः क्षत्रियादिभिः कोपयुक्तः क्रियेततदाअन्येषांकुलंसानुबंधंविनश्यतीतिमहतामुपदेशात् महद्वाक्याविरोधेनचधर्मः कर्त्तव्यइति तस्माच्छीघ्रं मुच्यतामितिसिद्धम् ॥ ४८ ॥

सूतस्तुद्रौपदीवाक्यम नूद्यसर्वसंमत्यातथेतिस्यापयतिधर्म्यमितिद्वाभ्यांधर्मादनपेतंधर्म्यम्एवंन्याय्यंनिर्व्यलीकंनिः कपटंसमंसमबुद्ध्यो क्तंमहद्वाअवदुक्तम्एवंवाक्येपड्गुणाः तथतथैवनियताः प्रथमतोराज्ञोऽभिनंदनेहेतुः धर्मपुत्रइतिइयमपितद्धार्थेतितदाहअत्रसंमत्यर्थाहि जाइतिसंबोधनम् ॥ ४९ ॥

नकुलः सहदेवश्चेतिचकाराद्यथायुयुधानः सात्यकिः अर्जुनशिष्यः अर्जुनश्चगुरुशिष्ययोरेकत्रसंमतिकथनंतथैवधर्मनिर्णयइतिख्याप नार्थंभगवतोत्राभिनंदनंभक्तकृपया तदाहदेवकीनंदनइति देवकीनंदनपदं भक्तवश्यताज्ञापनार्थं सर्वजनीनोयंधर्मइतिख्यापयितुंसर्वेस्त्रीपुरुषा णांसंमतमित्याहयेचान्यइति शेषित्पदमपिमूढत्वज्ञापनार्थम अतोनपुनरुक्तिः धर्मोद्विविधः तत्त्वसहितः प्रमाणसहितश्चेतितत्रप्रामाणिकाः व्यवहारे तत्त्वसहितं धर्मनमन्यंते तत्र प्रमाणमूलमासन्यः सूत्रात्मकत्वात् अतः सूत्रभूतवाय्ववतारोभीमः ॥ ५० ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

मा रोदीत् मा रोदितु ॥ ४७ ॥

सानुबन्धं सपरिवारं शुचायामर्पितं शोकव्याप्तं तत्कुलं कर्म्म प्रदहति ब्रह्मकुलमेव कर्त्तृ ॥ ४८ ॥

धर्म्यमित्यादयो वचसः षड्गुणाः पूर्वश्लोकषट्के द्रष्टव्याः । तत्र धर्म्यं धर्म्मादनपेतं मुच्यतां मुच्यतामिति । न्याय्यं न्यायादनपेतं सरहस्य इत्यादि । सकरुणं तस्यात्मनोऽर्द्धमिति । निर्व्यलीकं तद्धर्म्मज्ञेति । समं मा रोदीदिति दुःखसाम्योक्तः । महद्यैः कोपितमिति निष्ठुरोक्त्या हितोपदेशात् ॥ ४९ ॥

नकुलादयश्च प्रत्यनन्दन् । युयुधानः सात्यकिः ॥ ५० ॥ ५१ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

ब्रह्मकुलंकर्तृतत्कुलंराजन्यकुलंदहति ॥ ४८ ॥

हेद्विजाः राज्ञ्याः स्वभार्यायाः राजायुधिष्ठिरः प्रत्यनंदत । अनुमोदितवान् ॥ ४९ ॥

नकुलाद्याः प्रत्यनंदन् युयुधानः सात्यकिः ॥ ५० ॥

भाषाटीका

अपने बालकों की मृत्यु के कारण से मैं आर्त होकर बार बार अश्रुमुखी होकर रोदन करती हूँ ऐसे पति देवता गौतमी इसकी मा न रोवे ॥ ४७ ॥

जिन अजित चित्त राजन्यों ने ब्रह्म कुल को कोप कराया है उनके सानुबंध कुल को शोक संतप्त ब्राह्मण कुल शीघ्रही दाह करदेता है ॥ ४८ ॥

(सूत उवाच) धर्म संयुक्त न्याय युक्त करुणा सहित निर्व्यलीक (कपट शून्य) और सम द्रौपदी के वचन को राजा धर्म पुत्र और सब ब्राह्मणों ने अभिनन्दन किया ॥ ४९ ॥

नकुल सहदेव सात्यकी अर्जुन और भगवान देवकी पुत्र ने भी अभिनन्दन और अन्य स्त्रीयों ने भी द्रौपदी के वचन का अभिनन्दन किया ॥ ५० ॥

तत्राहामर्षितोभीमस्तस्य श्रेयान् वधः स्मृतः ॥
न भर्तुर्नात्मनश्चार्थे योऽहन् सुप्तान् शिशून् वृथा ॥ ५१ ॥
निशम्य भीमगदितं द्रौपद्याश्च चतुर्भुजः ॥
आलोक्य वदनं सख्युरिदमाह हसन्निव ॥ ५२ ॥
ब्रह्मबंधुर्नहंतव्योह्याततायी वधार्हणः ॥
मयैवोभयमाम्नातं परिपाह्यनुशासनम् ॥ ५३ ॥
कुरु प्रतिश्रुतं सत्यं यत्तत्सांत्वयता प्रियाम् ॥
प्रियंच भीमसेनस्य पांचाल्या मह्यमेवच ॥ ५४ ॥

श्रीधरस्वामी ।

तस्य तथा विधस्य द्रौणे र्वध एव श्रेयः । अन्यथा तस्य नरकपात प्रसङ्गः स्यात् । तत्राह न भर्तुरिति । अहन् जघान ॥ ५१ ॥

चतुर्भुजोक्तेरयं भावः । भीमे तं हंतुं प्रवृत्ते द्रौपद्याश्च सहसा तन्निवारणे प्रवृत्तायाम् उभयोः संवरणायाविष्कृतचतुर्भुज इति । सन्निहितस्य सख्युरर्जुनस्य ॥ ५२ ॥

वधार्हणः वधार्हः । मयैव शास्त्रकृता ब्राह्मणो न हन्तव्य इति तथा "आततायिनमायान्तमपि वेदान्तपारगम् । जिघांसंतं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेदि" ति च वदता । तदुभयमप्यनुशासनं परिपालय ॥ ५३ ॥

तव च प्रतिज्ञां प्रपूरयेत्याह । प्रियां सांत्वयता त्वया यत् प्रतिश्रुतं हननं तच्च सत्यं कुरु प्रियञ्च कुरु । मह्यं मम । तत्र वधे भीमस्य प्रियं भवति अवधे द्रौपद्याः द्वये श्रीकृष्णस्य ॥ ५४ ॥

श्रीवीरराघवः ।

तत्रभीमस्त्वमर्षित आह किमितितस्यब्रह्मबंधोर्द्रौणेर्वधएवश्रेयान्स्मृतः कुतः यतोऽयंभर्तुर्धृतराष्ट्रस्यात्मनः स्वस्यचार्थप्रयोजनायनसुप्तान् शिशून्हतवान् किंतुवृथैवहतवानिति ॥ ५१ ॥

भीमस्यद्रौपद्याश्चगदितं वाक्यं श्रुत्वाचतुर्भुजोभगवान्श्रीकृष्णः सख्युरर्जुनस्यवदनमालोक्यईषद्धसन्निवेदंवक्ष्यमाणमाह ॥ ५२ ॥

तदेवाहब्रह्मबंधुरितिद्वाभ्यांब्रह्मबंधुरितिहेतुगर्भंब्रह्मबंधुत्वादयंनहंतव्यः आततायीत्यपिहेतुगर्भं आततायित्वादयंवधार्हणः वधमर्हतीति वधार्हणः नंद्यादित्वात्कर्त्तरिल्युः मयैवमुभयमाम्नातंतथाहंत्व्यमनर्हत्वंचेत्युभयमपिसहेतुकमिति अनुशासनंमदनुशासनम्नब्राह्मणोहन्यात् आततायिनमायां तंहन्यादेवाविचारयन्नित्यादिशास्त्रानुमतमिदमुभयंपाहिपालयनातिक्रमस्वतथैतदुभयंपालितंस्यात्तथा कुर्वित्यर्थः ॥ ५३ ॥

तत्रान्यतरकरणेऽन्यदकृतं स्यात्तच्चानुचितमित्यभिप्रायेणाहकुर्विति प्रियांद्रौपदींसांत्वयतात्वयायत्प्रतिश्रुतंप्रतिज्ञातंशिरश्छिद्यामितितदपिसत्यंयथार्थंकुरुभीमादीनांप्रियंचकुरु ॥ ५४ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

तत्रतस्यामवस्थायाममर्षितोभीमः आहेत्यन्वयः योभर्तुर्दुर्योधनस्यात्मनः स्वस्यचनार्थेसुप्तान्शिशून्वृथाऽहन्हतवान् । वृथाशब्दो व्यर्थविषयः बध्यानामर्थंचनभवति तस्यवधस्तस्यैव श्रेयान्स्मृतः नास्माकंपापमितिभावः ॥ ५१ ॥

चतुर्भुजः भीमगदितंश्रुत्वाद्रौपद्याश्चवचनमितिशेषः सख्युरर्जुनस्यवदनमवलोक्यमंदस्मितंकुर्वन्निदमाहेत्येकान्वयः ॥ ५२ ॥

हतनहंतव्युभयं मयैवाम्नातम् अभिहितं यस्मात्तस्मादनुशासन मात्मवचनंपरिपाहीत्यन्वयः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

चतुर्भुज इति तैः । यद्वा मयैवोभयमाम्नातमिति स्वादेशमाननाय दर्शितैश्वर्य्य इति भावः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥
टीकायां तव च प्रतिज्ञामित्यत्र च शब्दाद्भीमादीनामिच्छाश्चेति ज्ञेयम् ॥ ५४ ॥

सुबोधिनी ।

द्रौपद्युक्ततत्त्वसहितधर्मसंगतिकृत्यस्वयंस्वतंत्रधर्मं निरूपयितुमर्थप्रवृत्त इत्याह । तत्रेति । अधर्मप्रतिपक्षत्वात् क्रोधः दर्शनेनैव दैत्यभयं जनयतीति भीमः तस्य रक्षणापेक्षया वधस्य श्रेयानयं सोऽयं निद्रितान्बालान् शिशून् अहनत् एवमन्यदप्यविचारितं करिष्यतीति वधः श्रेयानित्यर्थः भगवांस्तूभयरूपं धर्ममुक्तवानिति ॥ ५१ ॥

द्रौपदीभीमयोः परस्परविरोधे उभयस्य समाधानार्थं किं करिष्यति विशेषतया चतुर्भुजत्वात् विरोधं कृतवानित्याह निशम्येति चतुर्भुजो जात इति भिन्नं वाक्यम् परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिर्नैकतापि विरुद्धा मुक्तिमाया विरोधं इति परस्परकार्यं जननाय स्वयं तादृशस्तम्भितवान् अर्जुनस्तु सख्यपर्यन्तमागत इति तं भ्रमापयितुं तन्मुखं विलोक्य अभिप्रायमाह अर्जुनोऽपि संमोहित इव जातः ॥ ५२ ॥

इति हसन्निवोक्तम् अन्यथा द्रौपदीवाक्यस्याभिनन्दितत्वात् अस्मान्मा भंक्त्वैवं विसृजन् भीमवाक्यं वा श्रुत्वा मारयेत् तथापि नानर्थो भवेत् अत उभयाकरणात् भगवान्मोहयन्निवाह एकं चेन्न करोषि तर्हि उभयात्मकं कुरु ननु विरुद्धं कथमुभयं कर्तुं शक्यमिति चेत्तत्राह मयैवोभयमाम्नातमिति भगवता उभयात्मकं वस्तु दृष्ट्वा उभयमाम्नातम् अन्यथा अनाप्तत्वप्रसंगात् तच्च ज्ञात्वा मया आम्नातं तत् ज्ञात्वा मत्साक्षित्वात् त्वया पिकर्तव्यम् अन्यथा साक्षित्वं न स्यादित्यभिप्रायेणाह परिपाह्यनुशासनमिति परिपालय मदाज्ञाम् ॥ ५३ ॥

एतावता सर्वेषां संमतं भविष्यतीत्याह कुरु प्रतिश्रुतमिति स्वप्रतिश्रुतं शिरसः समाहरणं तच्छिरोमणिहरणेन पालितं भविष्यति भीमसेनस्य प्रियं वधेन तद्रूपनादिना पालितं भवति द्रौपद्याश्च प्रियं मोक्षणेन तदपि तेनैव पालितं भवति मह्यं च प्रियमुभयात्मककरणेन ॥ ५४ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

चतुर्भुज इति भीमे तं हंतुं प्रवृत्ते द्रौपद्यां च तन्निवारणे प्रवृत्तायामुभयोर्वारणार्थं भुजचतुष्टयं प्रकटयामासेति भावः । हसन्निवेति सखे त्वद्बुद्धेरद्य सूक्ष्मत्वं परीक्षिष्ये इत्येतद्व्यञ्जकं स्मितमात्रमाविष्कुर्वन् नतु हास्यमित्यर्थः ॥ ५२ ॥

ब्राह्मणो न हन्तव्य इति "आततायिनमायान्तमपि वेदान्तपारगम् । जिघांसन्तं जिघांसीयान्नदोषो मनुरब्रवीदि"ति उभयमेवाम्नातम् आम्नायकृता मयैवानुज्ञातं शासनं परिपालय । तेन ब्राह्मणत्वं वर्त्तते एव इदानीं शस्त्रपाणित्वाभावात् आततायित्वं न वर्त्तते इत्यश्वत्थामा न हन्तव्य इति मम मतम् । यत्तु ब्रह्मबन्धुमिमं जहीति पूर्वमुक्तं तत् तव धर्मपरीक्षार्थमेव । तथापि ब्रह्मबन्धुमिमं मा जहि भ्रातुमर्हसि तथा विरथं भीतं रिपुं धर्मवित्र हन्तीति तथा तद्वधस्तस्य हि श्रेय इति न तु वधकर्तुरिति तथा तदसौ वध्यतां बन्धनविषयीभूतः क्रियतामिति तत्र तत्र वास्तवोऽर्थोऽपि मयार्पित इति ॥ ५३ ॥

त्वया यत् प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञातम् आहरिष्ये शिरस्तस्येति तदस्य शिरश्छेदं वधं कुरु । तमेव भीमसेनस्य प्रियं कुरु । पाञ्चाल्याः प्रियमवधं च मह्यं मम च मदादीनां मत्प्रियत्वादुभयमपि प्रियं कुरु ॥ ५४ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

अहन् जघान ॥ ५१ ॥

द्रौपद्याः मुच्यतां मुच्यतामिति । भीमसेनस्य वधः श्रेयानिति गदितं निशम्य सख्युरर्जुनस्य वदनमालोक्याह ॥ ५२ ॥

ब्रह्मबंधुर्नहंतव्य इति आततायी वधार्हणः इति च मयैवोभयमाम्नातं तदनुकूलं ब्राह्मणो नैव हंतव्य इति "आततायिनमायांतं हंन्यादेवाविचारयन्नि"ति । अनुशासनं शास्त्रं च परिपाहि पालय ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

भाषाटीका

तब अमर्षित भीमसेन ने कहा, जिसने न अपने किसी स्वार्थ सिद्धि के लिये न भर्ता की प्रीति के निमित्त किंतु वृथा सोते हुए बालकों का वध किया है उसका वध करना ही उत्तम है ॥ ५१ ॥

यह कहकर भीमसेन स्वयं उसको मारने को उद्यत हुए द्रौपदी उनको रोकने को उठी दोनों की प्रवृत्ति रोकने को भगवान चतुर्भुज होकर मध्य में स्थित होकर अर्जुन का मुख देखकर हँसते से यह बोले ॥ ५२ ॥

(श्रीभगवानुवाच) ब्रह्मबंधु का वध नहीं करना आततांई का वध करना यह दोनों शास्त्र मुख से मेरे ही वाक्य हैं। तुम इसी शासन का प्रतिपालन करो ॥ ५३ ॥

द्रौपदी के सान्त्व करने में जो प्रतिज्ञा की थी उसको सत्य करो, भीमसेन का भी प्रिय करो द्रौपदी का भी प्रिय करो और मेरा भी प्रिय करो ॥ ५४ ॥

श्रीधरस्वामी

हार्दमभिप्रायम् आज्ञाय ज्ञात्वा न ह्यशक्यमुभयं विदध्यादतोऽयमभिप्राय इति ज्ञात्वेत्यर्थः । असिना खड्गेन । मूर्धन्यं मूर्धनि जातम् । सहमूर्धजं सकेशम् ॥ ५५ ॥

सूत उवाच अर्जुनः सहसाऽऽज्ञाय हरेर्हार्दमथासिना ॥
मणिं जहार मूर्द्धन्यं द्विजस्य सहमूर्द्धजम् ॥ ५५ ॥
विमुच्य रशनाबद्धं बालहत्याहतप्रभम् ॥
तेजसा मणिना हीनं शिबिरान्निरयापयत् ॥ ५६ ॥
वपनं द्रविणादानं स्थानान्निर्यापणं तथा ॥
एषहि ब्रह्मबंधूनां वधोनान्योस्ति दैहिकः ॥ ५७ ॥
पुत्रशोकातुराः सर्वेपांडवाः सह कृष्णया ॥
स्वानां मृतानां यत्कृत्यं चक्रुर्निर्हरणादिकम् ॥ ५८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां प्रथमस्कन्धे पारीक्षिते द्रौणिदण्डो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीधरस्वामी ।

मणिना च हीनं निरयापयत् निःसारितवान् ॥ ५६ ॥
अनेन च श्रीकृष्णोक्तं सर्वं सम्पादितवानित्याह वपनमिति ॥ ५७ ॥
निर्हरणं दाहार्थं नयनम् ॥ ५८ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकायां प्रथमस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

दीपिनी ।

वपनमिति सर्वमुण्डनमित्यर्थः ॥ (द्रविणस्य धनस्य आदानं ग्रहणं द्रविणादानमिति) ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

श्रीवीरराघवः ।

ततएवमुक्तोऽर्जुनोभावज्ञोहरेर्हार्दंहृद्गतमभिप्रायमाज्ञायासिनाखड्गेनसाधनेनाद्विजस्यद्रौणेर्मूर्द्धन्यंमूर्ध्निधारितंमणिंमूर्द्धजैः केशैः सहितं यथातथाऽऽहारकृतवान् ॥ ५५ ॥

ततोरसनांविमुच्यपूर्वमेवबालानां हत्ययाहताप्रभायस्यतंतेजसा तेजःपदेनमणिनाचहीनंरहितंसुतरांहतप्रभंशिबिराच्छिरयापयत्बहिर्निःसारयामास ॥ ५६ ॥

नन्वेवमपिस्वप्रतिश्रुतंभीमगदितंचनकृतमेवेत्याशंकमानंशौनकं प्रत्याहसूतः वपनमितिवपनंमुंडनंद्रविणादानंधनापहरणंस्थानान्निर्यापणंचेत्येषएवहिब्रह्मबंधूनांवधः अन्योदैहिकः शिरःपातयादिच्छेदरूपःनास्तिहितत्रैतत्त्रयमपिकृतमेवतेनैववधोपिकृतप्रायएवेतिभावः ॥ ५७ ॥

ततः सर्वेपांडवायुधिष्ठिरादयः कृष्णयाद्रौपद्यासहशोकपीडिताःसंतोमृतानांस्वानांपुत्रबंधूनांयत्कर्तव्यंनिर्हरणादिकंतच्चक्रुः ॥ ५८ ॥

इतिश्रीवीरराघवटीकायां प्रथमे सप्तमः ॥ ७ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

अर्जुनः सहसाज्झटितिहरेःहृदिस्थितम् आज्ञायसम्यक्ज्ञात्वाक्षुरधारेण असिनाद्विजस्यसहमूर्धजं केशैः सहितंमूर्धन्यं मूर्ध्नासहोत्पन्नं मणिंजहारेत्यन्वयः ॥ ५५ ॥

तेजसासामर्थ्येनशरीरकांत्यावारत्नेनचरहितं शिशूनांवधेनहतप्रभम् अलक्ष्मीनिधानरज्ज्वाबद्धं विमुच्यशिबिराच्छिरयापयत् शवनिर्गमनवन्निष्कासयामासेत्येकान्वयः ॥ ५६ ॥

ब्रह्मबंधूनां प्राणत्यागलक्षणमरणप्रतिनिधिरयंवधइत्याह वधनमिति ब्रह्मबंधूनामेषएववधः वधप्रातिनिधिः अन्योदैहिकोनेत्रोत्पाटनादिको नास्तीत्यन्वयः शास्त्रविहितोनास्तीतिभावः कोऽसावितितत्राह बंधनमिति पाशेनकरौपृष्ठेकृत्वाबंधनं द्रविणादानंहिरण्याहरणं स्थानान्निर्यापणं स्वदेशान्निर्यापणं तथाशब्दः प्रत्येकमभिसंबंधयितव्यः ॥ सांत्वयन्नित्यारभ्यनान्योस्तिदैहिकइत्यंतंयदुक्तं तदिदंद्रौणिनास्वप्नेदृष्टंसंकथितं ॥ अन्यथाग्रंथांतरविरोधः तत्रभीमेनकृतमित्युक्त्यादितिज्ञातव्यम् ॥ ५७ ॥

इति श्रीभागवते प्रथम स्कंधे विजयध्वज टीकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

अर्ज्जुनः सहसाऽऽज्ञायेत्यस्यायं भावः । श्रीकृष्णोक्तेन ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्येषा श्रुतिर्ब्रह्मबन्धुर्न हन्तव्य इत्यनेन स्पष्टीकृता । तत्र ब्रह्मबन्धुरपीति हि तस्यास्तात्पर्य्यम् ब्रह्मबन्धुत्वं चास्याततायित्वेनैव विवक्षितम् । वधार्हत्वं त्वाततायिमात्रेण विहितम् । तत्रायान्तं जिघांसन्तमिति विशेषणं तत्परीक्षार्थं गोपितम् । तत्र हि तत्र तत्रायतस्यैव हननमायाति विशेषणावैयर्थ्यात् । अतएव प्रतिज्ञातत्वेन तुल्यत्वेऽपि द्रौणास्योद्यतस्य वधोऽनुमतो बद्धस्य तु नास्य । आततायित्वं न्याय्ये युद्धेऽपि मतम् आततायिनो मे इति श्रीभीष्मवचनात् । यत्तु परिपाह्यनुशासनमित्युक्तं तच्च ब्रह्मबन्धुमिमं जहीति पूर्वोक्तानुसारेणैव । तदेवमस्यानुशासनत्रयस्य द्रौपदीभीमयोर्मिथोविरुद्धवाक्यद्वयस्य स्वप्रतिज्ञायाश्च युगपत् समाधायकं मणिहरणादिकमेव करिष्यामीति ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

इति श्रीमद्भागवतप्रथमस्कन्धस्य श्रीजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

सुबोधिनी ।

भगवत्कृपयाअर्जुनः सर्वरूपमेकंज्ञात्वातथाकृतवानित्याहद्वाभ्याम् अर्जुनइतिकृत्याहितुत्वात्सहसेतिअथतदनंतरमेवाविमोचनात्पूर्वम्सिनाखड्गेनशिरस्थचूडामणिमशिखासहितं छिजस्यहृतवान्इदंमुभयात्मकंतदप्रेवक्ष्यतीप्रसंगत्वात्तुभयात्मकस्य ॥ ५५ ॥

तृतीयमाहविमुच्येतिपूर्वरशना बद्धतस्यतूष्णींभावेहेतुः बालहत्याहतप्रभमितितेजसामणिनाहीनमितितृतीयसमीपद्वयोरनुवादः शिबिरात् स्वकटकात् निरयापयदिति सर्वांस्थानान्निर्यापणंनसर्वथैवसत् सुतस्यप्रवेशोनभविष्यतीतिज्ञापितम् ॥ ५६ ॥

कृतस्यसर्वरूपस्यतथात्वं विवृणोति वपनमितिहीतिपूर्वोक्तप्रमाणादयोऽनुसंधेयाः ब्रह्मबधूनांदेत्योशब्राह्मणानां दैहिको देहच्छेदनात्मकः ॥ ५७ ॥

प्रासंगिकेगतेप्रस्तुतमुपसंहरतिपुत्रेति ॥ ५८ ॥

इतिश्रीभागवतसुबोधिन्यांश्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायांप्रथमस्कंधेसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

हार्दमभिप्रायम् आज्ञाय ज्ञात्वेति आहरिष्ये शिरस्तस्येति मया प्रतिज्ञातोऽस्य शिरश्छेद एव कुरु प्रतिश्रुतं सत्यमिति वदता भगवताप्यभिप्रेतः पुनश्च पाञ्चाल्याः प्रियं कुर्व्विति वदता शिरसो न छेदश्च विहितः न ह्यशक्यमुभयं विदध्यात् अत एवं मया कर्त्तव्यमिति निश्चित्येत्यर्थः । मूर्द्धन्यं मूर्द्ध्नि भवम् मूर्द्धजाः केशास्तैः सहितं चिच्छेद तेन शिरस्थमपि वस्तु लक्षणया शिरःशब्देनोच्यते इति शिरश्छेद एव अभिधेयस्तेन शिरश्छेद इत्यश्वत्थाम्नो वधोऽवधश्च कृत इत्यर्थः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

तेन शास्त्रोक्तं धर्म्ममेव कृतवानित्याह वपनं शिरोमुण्डनम् ॥ ५७ ॥

निर्हरणं दाहार्थं नयनम् ॥ ५८ ॥

इति सारार्थ दर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । प्रथमेसप्तमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ७ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

मूर्द्धन्यंमूर्द्धनिजातम् । जहारहृतवान् ॥ ५५ ॥

शिबिरान्निरयापयत् निःसारयामास ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

निर्हरणादिकंमृतानांयत्कृत्यंदाहार्थनिः सारणादिकंतच्चक्रुः ॥ ५८ ॥

इतिश्रीमद्भागवत सिद्धांतप्रदीपेप्रथमस्कंधीयेसप्तमाध्यायार्थ प्रकाशः ॥ ७ ॥

भाषा टीका ।

(सूत उवाच) अश्वत्थामा के बिना मारे भीमसेन का प्रिय नहोगा मारने से द्रौपदी का प्रिय न होगा भगवान् मारने की और न मारने की आज्ञा देते हैं दोनों कार्य किस भांत होंगे । यह भगवान का अभिप्राय जानकर अर्जुन ने खड्ग से अश्वत्थामा का मस्तक से मूर्द्ध जों (केसों) को मूड़कर उसके मूर्द्धन्य मणि को हरलिया ॥ ५५ ॥

बाल हत्याहत प्रभ रसनाबद्ध को खोल दिया और तेज हीन मणि हीन ब्राह्मण को शिविर से बाहर निकाल दिया ॥ ५६ ॥

शिर मूंड़ देना धन छीन लेना स्थान से निकाल देना यही ब्रह्म बंधुओं का बध है उनको दैहिक प्राण दंड नहीं है ॥ ५७ ॥

पुत्र शोकातुर सबरे पांडवों ने द्रौपदी सहित अपने मृत बंधुओं का जो कुछ निरहरणादिक कृत्य था सो किया ॥ ५८ ॥

प्रथम स्कंध का सप्तम अध्याय ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः

सूतउवाच ॥ अथते संपरेतानां स्वानामुदकमिच्छताम् ।
दातुं सकृष्णा गंगायां पुरस्कृत्य ययुः स्त्रियः ॥ १ ॥
ते निनीयोदकं सर्वे विलप्य च भृशं पुनः ।
आप्लुता हरिपादाब्जरजः पूतसरिज्जले ॥ २ ॥
तत्रासीनं कुरुपतिं धृतराष्ट्रं सहानुजम् ।
गांधारीं पुत्रशोकार्त्तां पृथां कृष्णां च माधवः ॥ ३ ॥
सांत्वयामास मुनिभिर्हतबंधूञ्शुचार्पितान् ।
भूतेषु कालस्य गतिं दर्शयन्नप्रतिक्रियाम् ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामी ।

अष्टमे कुपितद्रौणेरस्त्राद्रक्षा परीक्षितः । कृष्णेन तत्स्तुतिः कुन्त्या राज्ञः शोकश्च कीर्त्यते ॥ ० ॥
ते पाण्डवाः सम्परेतानां मृतानां गङ्गायामुदकं दातुम् । सकृष्णाः कृष्णेन सहिताः । स्त्रियः स्त्रीः पुरस्कृत्य अग्रतः कृत्वा तस्मिन् कार्ये स्त्रीपुरःसरत्वविधानात् ॥ १ ॥
उदकं निनीय दत्त्वा । हरिपादाब्जरजोभिः पूता या सरित् गङ्गा तस्या जले । पुनर्महत्वात् आद्यापि स्नाता इति गम्यते ॥ २ ॥
कुरुपतिं युधिष्ठिरम् । सहानुजं भीमादिभिः सहितम् । (पुत्रशोकार्त्तामिति तिसृणां विशेषणम्) ॥ ३ ॥
मुनिभिः सह ॥ ४ ॥

॥ ० ॥ १—५ ॥ दीपनी !

श्रीवीरराघवः ।

अथतेपांडवाः संपरेतानांस्वानामुदकंतिलोदकम् एतच्छ्राद्धादीनामप्युपलक्षणम् इच्छतामितरूपेणकामयमानानांदातुमुदकंदातुंस्त्रियः द्रौपद्यादिस्त्रीः पुरस्कृत्यकृष्णेनसहितागंगांययुः ॥ १ ॥
तत्रतेसर्वेपांडवादयोभृशंपुनः विलप्यसंपरेतानामुदकंनिनीयप्रदायहरेः कृष्णस्यपादाब्जयोरजसापूतेसरितः गंगायाजलेआप्लुताः स्नात्वाविशुद्धाबभूवुरित्यर्थः ॥ २ ॥
तत्र गंगातीरेआसीनमुपविष्टंसहानुजंकुरूणांपतिं धृतराष्ट्रंपुत्रशोकार्त्तामिति गांधारीकृष्णयोर्विशेषणं तत्रगांधारीधृतराष्ट्रभार्यापृथाकुंती कृष्णाद्रौपदीमाधवः कृष्णः सांत्वयामासेत्युत्तरेणान्वयः सहानुजमित्यत्रानुजशब्दः पांडुसुतधर्मराजादीनामुपलक्षकः तेषामप्यत्रशोकार्त त्वेनसांत्वनीयत्वान्नतुविदुरपरः तस्यपूर्वमेवधृतराष्ट्रेण तिर्यापितत्वात्वक्ष्यमाणानंतरमागामिनस्तदावस्थानासंभवात् एतच्चास्मिन्नग्रेतृती येस्कंधेस्फुटीभविष्यति ॥ ३ ॥
हताबंधवोयेषांतानतएवशुचाशोकेनार्पितानर्दितान् धृतराष्ट्रादीनबंधुन्भूतेषुलोकेषुनाविद्यते प्रतिक्रियाप्रत्युपायोयस्यास्तांकालस्यगतिं जन्ममरणाद्युत्पादनरूपांदर्शयन् मुनिभिः सहसांत्वयामास माधवइतिकर्तृपदमनुषंगेणयोजनीयम् एवमुत्तरत्रापिज्ञेयम् ॥ ४ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

* भक्तिविधानार्थं भक्तवात्सल्याद्यखिलमाहात्म्यं मुरारेर्निरूप्यतेऽस्मिन्नध्यायेतदर्थं मृतानांयत्कर्तव्यंलौकिकंतदुच्यते पुत्रशोकात सर्वे पांडवाः मृतानांप्राणवियोगं प्राप्तानांस्वानांबंधूनांयत्कृत्यं निर्हरणादिकंतच्चकुरित्यन्वयः ॥ १ ॥
* भीमहतादन्यंपश्यइतिपुरायत्प्रतिश्रुतं तदस्यैद्रौपद्यैनिशामयामासदर्शयांचकारेत्यन्वयः ॥ २ ॥
* हेराजितेतवअरिदारान्शत्रुभार्याः मुक्तमूर्धजान्मुक्तकेशीः भीमस्यगदयाभग्नाऊरवः उरसगात्ववक्षांसिचयेषांतेतथोक्ताः उरूणिवि स्तीर्णानिवक्षांसीतिवा ॥ ३ ॥

---

* सूतउवाच ॥ पुत्रशोकातुराः सर्वेपांडवाः सहकृष्णया ॥ स्वानांमृतानांयत्कृत्यंचक्रुर्निर्हरणादिकम् ॥ १ ॥
* अथोनिशामयामासकृष्णायैभगवान्पुरा ॥ पतितायाः पादमूलेरुदंत्यायत्प्रतिश्रुतम् ॥ २ ॥
* पश्यराज्ञयरिदारांस्तवदतोन्मुक्तमूर्धजान् ॥ आलिंग्यस्वपतीन्भीमगदाभग्नोरुवक्षसः ॥ ३ ॥

इति विजयध्वजपाठः

श्रीविजयध्वजः ।

स्त्रियः पुरस्कृत्यस्वपरेतायुद्धेमृताः सकृष्णाद्रौपदीसहिताः कृष्णेनयादवेन्द्रेणसहितावा ॥ १ ॥

तेषांउदकंतिलोदकंनिनीयदत्त्वाभृशंपिवविलप्यपरिदेवनलक्षणंरोदनंकृत्वापश्चाद्धरेः पादपद्मपरागेणपूतेशुद्धेसरितोगंगायाः जलेआप्लुताः स्नाता अभूवन्नित्यन्वयः ॥ २ ॥

अनुजैर्भ्रातृभिःसंजयेनसहवर्तमानम् ॥ ३ ॥

मुनिभिः सह हताः पुत्राद्येषांतेतथातान् भूतेषुप्राणिषुकालरूपस्यहरेः गतिविक्रमंप्रतिक्रियामपरिहार्यांदर्शयन् ॥ ४ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

मुनिभिर्हारिभूते ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

सुबोधिनी ।

एवंहिसर्वभक्तानांभगवद्वाक्यानिष्ठता सर्वेहतुकथार्थेयस्ततेर्थोयनिरूपित १ अष्टमेयस्यवाक्यस्यकरणाद्यद्विजायते दोषश्चेतत्समाधानेगुणत्वे दाहपोषणम् २ पूर्वाध्यायांतेअश्वत्थाम्नोपमननं निरूपितम् अनिवर्त्यब्रह्मास्त्रप्रक्षेपहेतुत्वेनअष्टमेतुपदार्थचतुष्टयं निरूप्यतेभगवतोद्भुतकर्मनिरूपणायब्रह्मास्त्रदाहः तस्यरक्षातत्तोद्भुत कर्मनिर्णयस्तोत्र ततोद्भुतकर्मतत्रप्रथमं ब्रह्मास्त्रप्रसंगमाहअथोनि शब्दानंतरंहि संस्कारः कर्त्तव्यः साचशुद्धिर्बाह्याभ्यंतरभेदेन द्विधेतिप्रथमं बाह्यशौचमाहद्वयेन मृतानांप्रेतत्वविमोक्षार्थंजीवतांशौचं ततस्तेषांप्रथमंतद्विमोक्षहेतुक्रियामाह दाहंकुरुक्षेत्रएवकृत्वाहस्तिनापुरे जलदानार्थं सर्वेगताः प्रबद्धंदहताअपियज्जलस्पर्शमात्रेण पितुर्ध्यंतेतत्रधर्मयुक्तहताः मुच्यंतइतिकिंवक्तव्यं "प्रेतजलंध्येयंजलमात्मंजनप्रेतस्यतापंप्रशमं करोती"ति तापापनोदार्थं अलमपेक्ष्यतेतथाचमूलभूततापत्रयनिराकरणार्थंमपिवक्तहेल्याजलंदेयमितिनिश्चित्यगंगायांगताइतिनिरूप्यतेअथेत्यवैरभावेनसंपरेतानामितिसामान्यतः सर्वेषांतत्रापिस्वानांबहुपुरुषसंबद्धानामपितथापिउदकदायिनांस्तत्पुरुषसंबद्धानांतेषांमुक्तिदानार्थंभगवतासहेतिसकृष्णाइत्युक्तंस्त्रियः पुरस्कृत्येतिलोकाचारः ॥ १ ॥

उदकंनिनीयप्रेतेभ्योजलंदत्वा "रोदनप्रिया:पितर"इतिविलप्यते येष्वपियेषांनखेदः तेपिविहितत्वात्सर्वेपिविलापनंकृतवंतः भृशमितिपुनर्विलापाभावायचकारादन्यदपिकर्त्तव्यंकृत्वापूर्वंजलदानार्थंकृतस्नानाअपिपुनः सर्वशुद्ध्यर्थंभक्त्यर्थंज्ञानाधिकारार्थंगंगायांस्नातवंतइत्याहआप्लुता इतियद्यपिपूर्वमेवतत्करणंपकआवनेजनात्खार्किजल्कोपरंजितेतिवचनात्यातुः कमंडलुजलमितिवचनात्सर्वमेवगंगाजलंतादृशंभवतितथापिनदीत्वेनजलांतरस्पर्शसंभावनयापूर्वस्नानजलंतादृशंभवतिनवेतिसंदिग्धउपरिभागेभगवंतंस्थापयित्वातच्चरणोदकेनस्नातवंतइत्यर्थः अनेनतेनदोषाइतिसर्वथाज्ञापितम् ॥ २ ॥

एवंसर्वकर्तव्येकृतेताडशेपुभगवतायत्कर्तव्यंतदाहतत्रासीनमितिद्वाभ्याम् आसीनमित्यव्ययत्वायकुरुपतिं युधिष्ठिरंसहानुजंविदुरसहितंभीमादिसहितंवातीर्थादनकथाकल्पांतरीयास्त्रियः सर्वाएवपुत्रशोकार्त्ताः अतः पुत्रशोकार्त्तमितिविशेषःसर्वत्रकृष्णाद्रौपदीचकारात्सुभद्रादयःस्त्रीणांसांत्वनेहेतुः माधवइतिमायाधवः सर्वासामेवलक्ष्म्यंशत्वात् ॥ ३ ॥

सांत्वनंवस्तुयाथात्म्यज्ञापनेनमुनिभिरितिसंवादार्थंहताबांधवायेषांशोकापनोदनं तत्त्वज्ञानाद्भवति नन्वीश्वरेणसांत्वनमनुचितंसर्वकर्तृत्वादित्याशंक्यस्थापितकालरूपाधिकारिणस्तद्गृहेजातेषु दंडादिकमीश्वरस्याप्यप्रतीकार्यंनहिस्त्रीपुत्रादिताडनेराजदंडो भवतिकालस्यापिभक्तत्वात् कदाचिदपि भक्तानप्युपेक्षतइमांसिद्धांततामाहभूतेष्विति कालेजातेषुकलयतीतिकालः गतिप्रवृत्तिर्नविद्यते प्रतिक्रियायस्याः ॥ ४ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

पुनर्ब्रह्मास्त्रतोऽरक्षत् तान् गर्भे च परीक्षितम् । कृष्णः स्तुतश्च पृथया राज्ञः शोकस्तथाष्टमे ॥ ० ॥

स्त्रियः पुरस्कृत्येति तस्मिन् कार्ये स्त्रीपुरःसरत्वविधानात् ॥ १ ॥

निनीय दत्त्वा ॥ २ ॥

कुरुपतिं युधिष्ठिरम् । सहानुजं भीमादिसहितम् ॥ ३ ॥

मुनिभिः सहितः ॥ ४ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

अथेतिगंगायाम् उदकंदातुंसकृष्णाःश्रीकृष्णसहिताः ययुः ॥ १ ॥

निनीयदत्त्वा ॥ २ ॥

कुरुपतिंयुधिष्ठिरम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

साधयित्वा जातशत्रोः स्वं राज्यं कितवैर्हृतम् ।
घातयित्वा सतो राज्ञः कचस्पर्शक्षतायुषः ॥ ५ ॥
याजयित्वाऽश्वमेधैस्तं त्रिभिरुत्तमकल्पकैः ।
तद्यशः पावनं दिक्षु शतमन्योरिवातनोत् ॥ ६ ॥
आमंत्र्य पांडुपुत्रांश्च शैनेयोद्धव संयुतः ।
द्वैपायनादिभिर्विप्रैः पूजितैः प्रतिपूजितः ॥ ७ ॥
गंतुं कृतमति र्ब्रह्मन् द्वारकां रथमास्थितः ।
उपलेभेऽभिधावंती मुत्तरां भयविह्वलाम् ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

(सूतउवाच) तदनन्तर वे सब स्त्रियों को आगे कर अपने जल इच्छा करते मृत बांधवों को जलदेने को गंगा पर गये ॥ १ ॥ वे सब अपने मृत बांधवों को जल देकर अत्यंत विलाप कर हरि पादाब्ज रज से पवित्र गङ्गा नदी के जल में नहाये ॥ २ ॥

वहां भीमसेनादि भ्राताओं सहित बैठे कुरुराज युधिष्ठिर धृतराष्ट्रपुत्र शोकार्त गांधारी कुंती और द्रौपदी का एवं और समस्त हतबंधु शोकार्त बांधवों को मुनि जनों के सहित माधव भगवान ने जीवों में कालकी अप्रति क्रिया गति दिखाकर सांत्वना की ॥ ३ ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामी

कितवैर्धूर्तैर्दुर्योधनादिभिः । द्रौपद्याः कचग्रहणादिनाक्षतं नष्टमायुर्येषां तान् ॥ ५ ॥
याजयित्वेत्यादिना भाविकथासंक्षेपः । शतमन्योः शतक्रतोरिव ॥ ६ ॥
शैनेयः शिनेर्नप्ता सात्यकिः तेन चोद्धवेन च संयुतः ॥ ७ ॥
रथमास्थितः सन् उत्तरां परीक्षिन्मातरं (भयेन विह्वलां व्याकुलाम्) अभिमुखं धावन्तीम् उपलेभे ददर्श ॥ ८ ॥

दीपनी ।

उत्तमेति । उत्तमः कल्पो येषु यद्वा मुख्यः कल्पो येषु तैः । कल्पो विधानं कल्प्यतेऽनेन कल्पोऽङ्गं स उत्तमो येषु । यद्वाकल्पयन्तीति कल्पकाः अनुष्ठातारः ते उत्तमा येषु तैरिति व्याख्यालेशः ॥ ६—११ ॥)

श्रीवीरराघवः ।

कितवैरक्षद्यूताद्युपायेनवंचकैर्दुर्योधनादिभिर्हृतमजातशत्रोर्युधिष्ठिरस्यस्वंराज्यं साधयित्वाराज्ञ्याद्रौपद्याः कचस्पर्शेनकेशपाशग्रहणेनैव क्षतेक्षीणमायुर्येषांतानसतोदुष्टान्दुःशासनादीन्घातयित्वाअर्जुनादिभिरितिशेषः ॥ ५ ॥

उत्तमकल्पकैर्मुख्यकल्पैरन्यूनमन्त्रदक्षिणैः त्रिभिरश्वमेधैः युधिष्ठिरंयाजयित्वापावनं पवित्रं तस्ययुधिष्ठिरस्ययशः शतमन्योः शक्रस्य यशइवव्यतनोद्विस्तारयामास ॥ ६ ॥

ततःपांडुपुत्रान्चशब्दादन्यांश्चआमंत्र्यापृच्छ्यशैनेयः शिनेर्नप्तासात्यकिः शैनेयोद्धवाभ्यांसात्यक्युद्धवाभ्यांसहितः आत्मनापूजितः द्वैपायनआदिर्मुख्योयेषांतैर्विप्रैः प्रतिपूजितैर्द्वारकांप्रतिगंतुंकृतमतिर्निश्चितमतिर्हेब्रह्मन्रथमास्थितः अधिष्ठितः ॥ ७ ॥

तदाभिधावंतींभयेनविह्वलामुत्तरामभिमन्युपत्नीमित्यविज्ञापयंतीमितिशेषः उपलेभेपथिददर्शेत्यर्थः यद्वाऽभिधावंतींविज्ञापनपूर्वकमनु-वर्तमानाम्उपलेभइत्यन्वयः ॥ ८ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

घातयित्वावधंकारयित्वापांडवैरितिशेषः कचानांकेशानांस्पर्शेनहतानिनष्टानिआयूंषियेषांतेतथातान् अजातः सुयोधनः शत्रुर्यस्यसः तथोक्तः तथाचोक्तं "सुयोधनादयः सर्वेत्वजाताजज्ञिरेयदात् व्यासेनानंतवीर्येणमार्तंडाधिकतेजसा" इतिप्रयोगात् नजातः शत्रुर्यस्यसत-थोक्तइतिकेचित् कितवैश्चोरप्रायैर्दुर्योधनादिभिः ॥ ५ ॥

श्रीविजयध्वजः।

मध्यमावमकल्पयो उत्तमकल्पकः शतमन्यवः क्रतवोऽस्यस्तथा तस्येन्द्रस्ययशो यामनावतारे हरिर्यथाततानतथाऽतनोत् तनु विस्तारे ॥ ६ ॥ ७ ॥

भगवान् यदाद्वारकांगंतुंकृतमतिः रथमास्थितः तदापाहिपाहीत्यार्त्तध्वनिनाअस्येनाविश्रब्धामात्मानमुद्दिश्यागच्छन्तींमुत्तरांमुपलेभेददर्शेत्य-न्वयः यत्रमर्त्यलोकेपरस्परंमृत्युः तत्रत्वदन्यमभयमभयप्रदंचनपश्ये स्वस्याभिमतप्रकाशनायात्मनेपदप्रयोगः ॥ ८ ॥ ९ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

अथ संक्षेपेणोक्त्वा पुनः प्रस्तुतमाह आमन्त्र्येत्यादिना ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

सुबोधिनी ।

एवमपितदानीमाक्रियमाणामपिभक्तानांहितमेवकरोतीतिज्ञापयितुंलौकिकप्रतीत्यापियद्धितं तत्कारिष्यमाणमपिभगवदिच्छायांजातायां-कृतप्रवलोकनाभिव्यक्तमितिसिद्धांतज्ञापनार्थतन्निरूपयतिसाधयित्वेतिद्वाभ्याम् नजाताः शत्रवोयस्येति भक्तानुत्तमाधिकारोद्योतित द्वानहेतुः स्वराज्यमितितत्रापिहेतुः कितवैर्हृतमितिकपटद्यूते दुर्योधनादिभिर्हृतंहस्तिनापुरमपि तदापांडोरेवराजत्वात् अतएवकितवैरिति बहुवचन ननुकालस्यमातिक्रियत्वंतेषा मायुषोविद्यमानत्वात् कथंतद्घातनंतत्राहघातयित्वेति सर्वेऽसंतोराजानः दुःशासनेनसहपैक्यभावात् कच स्पर्शोद्रौपद्याः तेनैवक्षतमायुः सर्वेषां निरपराधायाभक्तायाः श्राणानामुत्तमाद्ग्रुवः शिरसिविद्यमानत्वात् बलिष्ठप्रोरोनदुर्बलानां क्षत करणयुक्तमेव ॥ ५ ॥

"तरतिमृत्युंतरतिपाप्मानंततरति ब्रह्महत्यामि" तिश्रुतेराहार पृथक्त्वपक्षेणाश्वमेधत्रयकरणमउत्तमकल्पकैः उत्कृष्टसाधनसहितः उत्तमं याकल्पयंतीतिप्रायश्चित्तरूपैः स्वसांनिध्यात् त्रिभिरेवशताश्वमेधसमानयशोजनकत्वं त्रैलोक्यंपितस्ययशः अनेनैकोपक्रमेणाश्वमेधत्रयंकृत मितिज्ञातव्यम् ॥ ६ ॥

एवं भगवतोऽत्यलौकिकसर्वधर्मसमाप्तिसूचनायाभ्यनुज्ञामाहस्वार्थेनआमंत्र्येति बांधवाश्चपृथक्अभ्यनुज्ञाकर्त्तारः पृथगुक्ताः चकारा दन्येसर्वेशैनेयः सात्यकिः द्वैपायनादीनांस्वरूपत्वात् अभ्यनुज्ञातुल्येऽपिपूजनमधिकम् ॥ ७ ॥

अश्वाक्षीति ब्राह्मणस्यमहाक्रोधइति सूचितमरथारोहणपर्यंतंक्रिया । अभ्येतुरभ्यागांच सत्तस्यकार्येऽपस्थितेप्रारब्धमपि स्वकार्यंत्यज तीतिज्ञापयितुं तस्मिन्समयेउत्तरांदृष्टवानित्याह उपलंभइतिसाहिभक्तानुत्तराउत्कृष्टेत्यर्थ अतएवब्रह्मास्त्रदर्शने तस्याः प्रथमंमुख्यमेवाश्रय । आयुसशरणंस्वकुमुत्तरांप्रतिगच्छति तदनुतस्मादुद्गताः पंचशराः पांडवान्प्रतिगच्छंतिमूलोच्छेदेऽधिकव्यापारात् अकौरवम्पांडवमपि करिष्यामीतितस्याभीष्टत्वात् आभिमुख्येनधावंती भयविह्वलांवस्त्रादिष्वसावधानांप्राकृत्याद्यभावात् आगच्छन्त्याएवपाहीतिवचनात् आहत्या धनुरुक्तः ॥ ८ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

द्रौपद्याः कचग्रहणादिना क्षतमायुर्येषां तान् ॥ ५ ॥

याजयित्वेत्यादि भाविकथासंक्षेपः ॥ ६ ॥

शैनेयः शिनेर्नप्ता सात्यकिः ॥ ७ ॥ ८ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

किंच कितवैर्दुर्द्यूतदेविभिः शकुनीसुयोधनादिभिः असतः सुयोधनदुःशासनजयद्रथप्रभृतीन् कचस्पर्शक्षतायुषः दुःशासनकृते नद्रौपदीकेशग्रहणेनविनष्टजीवितान् ॥ ५ ॥ ६ ॥

शैनेयः शिनेः पौत्रः युयुधानः ॥ ७ ॥

उत्तरामभिमन्युभार्यामददर्श ॥ ८ ॥

भाषाटीका

धूर्त दुर्योधनादिकों ने जो अजात शत्रु का राज्य हर लिया था वह फिर युधिष्ठिर को साधन कर, द्रौपदी के कच स्पर्श से हतायुष असत राजाओं को मरवाकर, उत्तम कल्प के तीन अश्वमेधों से युधिष्ठिर की पूजन कराकर, उनका पवित्र यश इन्द्र के समान सब दिशाओं में विस्तृत किया ॥ ५ ॥ ६ ॥

पांडु पुत्रों को आमंत्रण कर सात्यकी और उद्धव संयुक्त पूजित द्वैपायनादि ब्राह्मणों से प्रति पूजित हो, द्वारिका जाने को रथ में विराजे । उसी समय भय से विह्वल दौड़ी चली आती उत्तरा को देखा ॥ ७ ॥ ८

उत्तरोवाच ॥ पाहि पाहि महायोगिन् देवदेव जगत्पते ।
नान्यं त्वदभयं पश्ये यत्र मृत्युः परस्परम् ॥ ९ ॥
अभिद्रवति मामीश शरस्तप्तायसो विभो ।
कामं दहतु मां नाथ मा मे गर्भो निपात्यताम् ॥ १० ॥

सूतउवाच ॥ उपधार्य वचस्तस्या भगवान् भक्तवत्सलः ।
अपांडवमिदं कर्तुं द्रौणेरस्त्रमबुध्यत ॥ ११ ॥
तर्ह्येव च मुनिश्रेष्ठ पांडवाः पंच सायकान् ।
आत्मनोऽभिमुखान् दीप्तानालक्ष्यास्त्राण्युपाददुः ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामी ।

उत्तरा श्रीकृष्णं प्रार्थयते पाहि पाहीति द्वाभ्याम् । अन्यस्तु प्रार्थनायोग्यो नास्तीत्याह । त्वत् त्वत्तः अन्यम् अभयं भयरहितं न पश्यामि । यत्र लोके परस्परम् (अन्योन्यं) मृत्युर्भवति ॥ ९ ॥

अत्र प्रस्तुतं भयमावेदयति । अभिद्रवति अभिमुखमायाति । तप्तमायसं लोहमयं शल्यं यस्य सः । अतिकार्पण्यमाह काममिति काम यथेष्टम् ॥ १० ॥

पराभवेणातिकुपितस्य द्रौणेः अपाण्डवं पाण्डवशून्यमिदं विश्वं कर्तुं प्रवृत्तं ब्रह्मास्त्रमबुध्यत ॥ ११ ॥
अतएव बहुमुखं ब्रह्मास्त्रं तदागतमित्याह तर्ह्येवेति ॥ १२ ॥

दीपनी ।

(एकस्यैव ब्रह्मास्त्रस्य बहुमुखत्वात् पञ्च सायकान् इति ॥ १२ ॥)

श्रीवीरराघवः ।

विज्ञापनमेवाह पाहीति द्वाभ्यां हे देवानामपि देव हे जगत्पते निखिलजगन्नातः हे महायोगिन्सूक्ष्मार्थदर्शिन्पाहि पाहि नविद्यते भयं यस्मात्तथा भूतं त्वत्त्वत्तोऽन्यं न पश्ये भदर्शनहेतुं यद्वत्यन्यान्वाविशिनष्टि यत्र त्वद्व्यतिरिक्तेषु परस्परं मृत्युः मृत्युग्रस्ता इत्यर्थः नहि स्वयं मृत्युवद्योऽन्यं मृत्योस्त्रातुं प्रभु रितिभावः ॥ ९ ॥

ननु किं तव भयमुपस्थितं यस्मात्त्वं मया रक्षणीयेत्यत्राह अभिद्रवतीति हे ईश विभो तप्तश्चासावायसोऽयसोविकारः शरः मामभिद्रवति अभिमुखमागच्छति हे नाथ स शरो मां कामं यथेच्छं दहतु मम गर्भश्च यथा मा निपात्यतां तथानुगृहाणेत्यर्थः ॥ १० ॥

तस्याउत्तरायावचोऽवधार्याकर्ण्य भक्तवत्सलो भगवानवबुध्यताज्ञासीत् किमितिअपांडवं पांडवाभावं कर्तुमिदमाशरूपेणाद्भवत् द्रौणेरस्त्रं द्रौणिप्रयुक्तं ब्रह्मास्त्रमिति ॥ ११ ॥

यथाभगवानेवमबुध्यत तर्हि तथैव हे भृगुश्रेष्ठ शौनक पांडवा अपि आत्मनोभिमुखमागच्छतः दीप्तान्पंच सायकान् शरानालक्ष्यास्त्राणि उपाददुः जगृहुः ॥ १२ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

अयसोविकारः आयसः तप्तश्चासावायसश्चेति तथोक्तः शरः हननशीलोबाणः शरीरविनाशनशक्तिप्रकाशनायायसेति अपरिच्छिन्नस्य तव गर्भरक्षणाशक्यसाधनमिति द्योतनायविभो इति नाथ ऐश्वर्य शक्तियुत मां यथेष्टं दहतु किं तर्हि मम गर्भो मा निपात्यतामिति ॥ ९ ॥ १० ॥

भगवानस्या उत्तराया वचउपधार्य श्रुत्वा निश्चित्य इदमवनिमण्डलमपांडवं पांडुपुत्ररहितं कर्तुं मुक्तं द्रौणेरस्त्रमबुध्यतेत्यन्वयः ॥ ११ ॥

हे भृगुश्रेष्ठ अथ तर्ह्येव तदानीमेव पंच पांडवाः आत्मनोऽभिमुखान् ज्वलितान् पंच सायकान् अंतकरान् बाणानालक्ष्यानंतरमेवास्त्राण्युपाददुरित्येकान्वयः षोऽन्तकर्मणीति धातोः स्वर्मतं कुर्वतीति सायकाः एवुल आयादेशश्च ॥ १२ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

अभिद्रवतीत्यादौ यान् प्रति प्रयुक्तः शरस्त एव तं पश्यन्तीति ज्ञेयम् ॥ १० ॥
उपधार्य्य सावधानं श्रुत्वा । तत्र हेतुर्भक्तवत्सल इति ॥ ११ ॥ १२ ॥

सुबोधिनी ।

तस्याभयोद्दिष्टायावाक्यमाह । पाहिपाहीति । कायवाग्भ्यामेकार्थप्रतिपादनायनकर्म निरूपणाशब्दतः किन्तु आत्मानप्रदर्शयन्ती पाहीतिवचनात् आत्मानंपाहीत्युक्तंभवतिमहायोगिन्निति सामर्थ्यं प्रकारस्यबोधयन्ती यस्यबोधयति सर्वात्मकत्वेनशरपक्षपातेपिसांप्रतंदेवाहितकर्तृत्वेनतन्निराकरणंयुक्तमित्याह देवदेवेतिरक्षकाभावाभावाराजकराज्यस्तदरक्षापि जगतोरक्षणीयवर्तितसंबोधयति जगत्पतेइतिकथंश्वशुरादिषु विद्यमानेषुमामेवप्रार्थयसेइत्यतआह नान्यमिति त्वत्तोऽन्यः अन्यमभयंसमर्थं हितमेवपश्येमृत्युव्याप्तत्वात् अभीतास्तिकिंशरणायोग्यः किञ्च समानशीलव्यसनानांसख्यमपेक्ष्यते तत्रपरस्परात्तकत्वेनपरस्माश्चैतत्तोऽप्यायाति कश्चिल्लभयंप्राणिनोमारयतीतिनतेषांशरणगमनंप्रयोजनायेत्याह यत्रमृत्युरितिभवत्स्वमेवशरणार्हइतिभावः ॥ ९ ॥

प्रस्तुतमाहअभिद्रवतीतिईशेतिप्रतिक्रियायांमूलकालेचविभोरितिसंबोधनद्वयंमृत्योरप्रतीकार्यपक्षेसम्भृत्युर्मादहतुमेगर्भोमानिपात्यतांयोगबलाद्गर्भपालयअनेनभक्तरक्षागर्भरक्षैवमुख्यानमद्रक्षेति ज्ञापितम् ॥ १० ॥

तप्तायसः शरः सत्यमागत इतितस्याः वचः उपधार्यनिश्चित्य उपधारणोहेतुर्भगवानितिमातार्क्रियायांहेतुर्भक्तवत्सलइतिअपमानितोऽश्वत्थामातथाकृतवानित्याह अपांडवमिति इदंजगदपांडवंकर्तुंद्रौणेउत्पातस्यअस्त्रमबुध्यतेत्यर्थः अथवा एतस्यब्रह्मशिरसोयदस्त्रंत्यक्षेपणाधर्मत्वम् अपांडवंकर्तुमित्युभयथापिपांडवनाशार्थमस्त्रंप्रयुक्तमिति ज्ञातवानित्यर्थः ॥ ११ ॥

तस्मिन्नेवसमये व्यसनांतरमप्यागतमित्याह तर्ह्येवेति तर्ह्येवेत्यव्ययसमुदायः परमाश्चर्यबोधकः मुनिश्रेष्ठेतिसंबोधनंविश्वासात्संवादहेतुः पंचेत्युभयत्रसंबद्धंतथासत्येकैकः शरः एकैकस्य निकटमागतइत्युक्तंभवति आत्मस्यदह्यद्भिरितिबुद्ध्वा अस्त्राण्युपाददुरितिपरलोकशुद्ध्यर्थंप्रतिक्रियार्थंवाअस्त्राणिब्रह्मास्त्रादीनि ॥ १२ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

त्वत्तोऽन्यम् अभयं न पश्यामि । परस्परम् एकस्य मृत्युरन्यस्तस्य मृत्युरपरस्तस्याप्यन्य इत्येवम् ॥ ९ ॥
नन्वभिमन्युना तेन पत्या विनापि जीवितं प्रार्थयसे न लज्जसे तत्राह काममिति ॥ १० ॥
इदं विश्वमपाण्डवं कर्त्तुं प्रवृत्तस्य द्रौणेः ॥ ११ ॥
पाण्डवा इति । यो यो हि पाण्डुवंशजः स एव पश्यति नान्य इति ज्ञेयम् ॥ १२ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

त्वत्त्वत्तोऽन्यमभयं नपश्यामि यत्त्वदन्ये ब्रह्मादिस्तम्बपर्यंतजनेपरस्परं मृत्युर्भवति स्वस्वमृत्योजनः मांपातुं कथं शक्नुयादिति भावः ॥ ९ ॥
तप्तमायसंशल्यंयस्यसः मामभिद्रवतिमामभिमुखमागच्छति कामंदहतु ॥ १० ॥
अश्वत्थामास्त्रम् अनुगतमात्रविनाशेनविश्वंपांडवशून्यंकथंभवेदित्यत्रास्त्रस्यबाहुमुखत्वं सूचयतितर्ह्येवेति ॥ ११ ॥ १२ ॥

भाषाटीका ।

हेदेवदेव हे जगत्पते हे महायोगिन् पाहि पाहि । तुमसे भिन्न मैं इस जगत् में किसी को अभय नहीं देखती क्योंकि जहां परस्पर सब की मृत्यु होती है ॥ ९ ॥
विभो: तप्त लोहमय बाण मेरे अभि मुख दौड़ता है नाथ मुझे भलेही जलादे परंतु मेरे गर्भ को पात न करै ॥ १० ॥
उसका वचन सुनकर भक्त वत्सल भगवान जानगये कि यह इस जगत को पांडव-शून्य करने को अश्वत्थामा का अस्त्र है ॥ ११ ॥
उसी समय पांडवों ने भी अपने सन्मुख आते दीप्त पांच बाणों को देखकर अपने अपने अस्त्र उठाये ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामी

ब्रह्मास्त्रस्य अस्त्रान्तरैरनिवर्त्त्यत्वात् दुष्परिहरं व्यसनं वीक्ष्य । न अन्यविषय आत्मा येषां स्वैकनिष्ठानामित्यर्थः ॥ १३ ॥
वैराट्या उत्तरायाः अन्तःस्थः सन् गर्भमावृतवान् । तत्र हेतुः यतः आत्मा अन्तर्यामी । योगेश्वर इति बहिःस्थस्यापि प्रवेशघटनार्थमुक्तम् । कुरूणां तन्तवे सन्तानाय । पाण्डवानामपि कुरुवंशजत्वादेवमुक्तम् ॥ १४ ॥

व्यसनं वीक्ष्य तत्तेषामनन्यविषयात्मनाम् ।
सुदर्शनेन स्वास्त्रेण स्वानां रक्षां व्यधाद्विभुः ॥ १३ ॥
अंतःस्थः सर्वभूतानामात्मायोगेश्वरो हरिः ।
स्वमाययाऽऽवृणोद्गर्भं वैराट्याः कुरुतंतवे ॥ १४ ॥
यद्यप्यस्त्रं ब्रह्मशिर अमोघं चाप्रतिक्रियम् ।
वैष्णवं तेज आसाद्य समशाम्यद्भृगूद्वह ॥ १५ ॥
मा मंस्था ह्येतदाश्चर्यं सर्वाश्चर्यमयेऽच्युते ।
य इदं मायया देव्या सृजत्यवति हंत्यजः ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामी ।

अमोघम् अप्रतिक्रियञ्च । समशाम्यत् स्वशान्तमासीत् ॥ १५ ॥
एतद्ब्रह्मास्त्रशमनम् आश्चर्यं मा मंस्था न मन्यस्व ॥ १६ ॥

दीपिनी ।

सुदर्शनेनेति युधिष्ठिरादीनामेव ज्ञेयम् । परीक्षितस्तु गदया—अस्त्रतेजः स्वगदया विधमन्तमिति स्मरयन्त गदां मुहुरित्युत्तरत्र वक्ष्यमाणेन वाक्येनैकवाक्यत्वात् । यद्वा स्वास्त्रपदेन गदा वाच्येति व्याख्यालेशः ॥ १३ ॥ १४ ॥)
(भृगुवंश्यानाम् उद्वहः श्रेष्ठः । भृगूद्वह: शौनक इत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीवीरराघवः ।

तदाऽनन्यविषयआत्मामनो येषांतेषामत्र वरक्षकाणांपांडवानांतद्व्यसनंदुःखमवलोक्य विभुः कृष्णः स्वासाधारणेनसुदर्शनेनास्त्रेण स्वानांपांडवानांरक्षांव्यधादकरोत् सुदर्शनेनतान्स्वायक्काजिरस्यपांडवानररक्षेत्यर्थः ॥ १३ ॥
ततः सर्वान्तरात्मतयाऽवस्थितः आत्मांतः प्रविश्य धारकश्च भगवानतएवयोगेश्वरः निरतिशयसूक्ष्मार्थदर्शी उत्तरायाभ्यंतरप्रविश्याऽपि स्वदर्शीत्यर्थः हरिः कृष्णः कुरुतंतवे कुरुवंशविस्तारार्थं वैराट्या विराट्पुत्र्याउत्तरायागर्भं स्वमायया स्वमनैवावृणोद्वैराट्याउदरं स्वयंप्रविश्यतद्ब्रह्मास्त्रेणानहसे तथावृणोद्गर्भमासाद्य सुदर्शनेनास्त्रंचिच्छेदेत्यर्थः ॥ १४ ॥
कथंतत्प्रतिभटंब्रह्मास्त्रंसुदर्शनेनापिनिरस्तमिति शौनकाभिप्रेतंशंकामनूद्य तत्प्रतिक्षिपति यद्यपीति ब्रह्मशिरोनामास्त्रमप्रतिक्रियंकेनाप्यनिवार्यमतएवामोघमप्रतिहतंतथापिहेभृगूद्वहवैष्णवंविष्णोः संबंधितेजः तेजोरूपंसुदर्शनमासाद्य समगात सुदर्शनेतराप्रतिक्रियंब्रह्मास्त्रंसुदर्शनस्यैव सर्वाप्रतिक्रियमितिभावः ॥ १५ ॥
तत्र न विस्मयः कार्य इत्याह मेति सर्वेभ्योऽप्याश्चर्येभ्योऽप्याश्चर्यमये आश्चर्यशक्तिप्रचुरेऽच्युते स्वाश्रितास्वरूपगुणविभूत्यादीन्स्वयावतिनपृथक्करोतीत्यच्युतः तथाभूतेभगवत्यंतत्सुदर्शनेनब्रह्मास्त्रं निरस्तमित्येतदाश्चर्यं मामंस्थानमन्यस्व सर्वाश्चर्यमयत्वमेवव्यंजयितुंविशिनष्टि यो भगवानच्युतः अजः स्वयंकर्मायत्तोत्पत्त्यादिषड्भावविकाररहितः इदंचिदचिदात्मकंकृत्स्नंजगन्मायया देव्या देवस्यस्वस्यसंबन्धिन्या मायया आश्चर्यशक्त्या सृजत्यवतिहंतिचकृत्स्नजगत्सृष्टिस्थितिलयलीलस्याकिंचिदेतत्सुदर्शनेननिरस्तब्रह्मास्त्रमिति अतो नाश्चर्यंकार्यमित्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

न अन्यविषय आत्मा येषां तेऽनन्यविषयात्मानः तेषाम् अन्येषु भगवद्वार्तारहितेषु विषयेषु शब्दादिषु आत्मा मनो न गच्छति येषां ते तथोक्तास्तेषा-मिति वा पांडवानां तद्व्यसनं वीक्ष्य विभुः सुदर्शनाख्यस्वास्त्रेण स्वानां पांडवानां रक्षां व्यधादित्येकान्वयः ॥ १३ ॥
सर्वप्राणिनामंतर्हृदि संस्थितः आत्मा आदानादिकर्ता योगैश्वर्यवान् सहजाणिमाद्यैश्वर्यवान् सर्वोपायानामीश्वरो वा हरिः संसारदुःखहरणशीलः कुरूणां संतत्यविच्छेदाय वैराट्याः विराट्पुत्र्याः उत्तरायाः गर्भं स्वमायया स्वयोगसामर्थ्येन यथा ब्रह्मास्त्रं न दहेत्तथावृणोत् आत्मना तिरोहितमकरोदित्येकान्वयः ॥ १४ ॥
यद्यपि ब्रह्मशिरोऽस्त्रं त्वमोघमव्यर्थमप्रतिक्रियं प्रतीकाररहितं च तथापि वैष्णवं तेज आसाद्य सम्यगशाम्यादित्येकान्वयः ॥ १५ ॥
यो मायया देव्या दीप्यमानया इच्छया ब्रह्मादिजगत्सृजति रक्षति संहरति स्वयं जन्मादिरहितः तस्मिन् सर्वाश्चर्यस्वरूपे अच्युते विनाशरहिते हरौ एतत् ब्रह्मास्त्रोपशमनलक्षणमाश्चर्यं मा मंस्थाः न चिंतयेरित्येकान्वयः ॥ १६ ॥

क्रमसंदर्भः ।

तद् हार्दित्यशक्यसमाधानं व्यसनं विपदम् ॥ १३ ॥

सर्व्वभूतानामात्मा परमात्मेत्यन्तःस्थः । तर्हि कथं बहिष्ठः तत्राह योगेश्वर इति । स्वेषु पाण्डवेषु या माया कृपा तया । तामेव दर्शयति कुरुतन्तवे इति तैः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

सुबोधिनी ।

अत्रभगवतोपिक्रियासामर्थ्यात्दूरापास्तंपांडवानामितियद्युभगवान्स्वभक्तानांरक्षामेवकृतवान्नास्त्रस्यप्रतिक्रियामित्याह नकन्योविषय: आत्मनियेषांस्वभावेन सर्वेविषयाभवंतुनासर्वित्तुभगवत्सुक्ष्णा एवविषयस्तेषामस्ति अत"स्तद्वैतान्भूत्वाऽवर्ती"ति विषयार्थमेवतेरक्षिता: तत्रसुदर्शनचक्रमलातचक्रवत्शरपांडवानांमध्येपरिभ्रमतिअतस्तेनतेषांरक्षांकृतवान्स्वानामितितेषांरक्षायांहेतुः विभुरितिसामर्थ्यस्वारूप येनबुद्धिपूर्वकरक्षाकरणात्वंसुदर्शनस्यसूचितम् ॥ १३ ॥

प्रधानउत्तरागर्भेप्रकारांतरेणरक्षामाह अंतस्थइति गर्भप्रविष्टस्यार्थस्यगर्भरक्षार्थमोपधेत्रायस्वेनमितिवत्माययागर्भशरीरमावृतवान् तत्र बहिःस्थितस्य आवरणंनसंभवतीतितदर्थं चत्वारिविशेषणानिचतुर्विधमायाव्याप्तिप्रतिपादकानितत्रमध्यएवभगवान्स्थितः सुदर्शनतेजो एवतंपालयतीत्याह अंतस्थइति सर्वभूतानांमध्येस्थितः किंच अन्यस्यान्यपालनं सर्वथा न संभवतीति गर्भरूपोभूत्वापालित वानित्याह किंच बहिरपितच्छरीररक्षार्थमाहयोगेश्वरइतियोगबलेनस्वयंतत्रशरीराश्रयोर्मध्येस्थित्वापालयतीत्यर्थः अन्यथाब्रह्मास्त्रशरीरसंबंधेदोषोवासंक्रमेदि ति ननुकिमित्येवंप्रकारैःपालयतीतिचेत्तत्राह हरिरितिसर्वेषांदुःखहरणस्वभावत्वात् समुदायरक्षात्वेतत्साध्यास्वमाययास्वाधीनमायया ब्रह्मांडकोटिभ्रमानिवर्तकज्ञानाभ्यावरकरूपत्वान्मायायास्तयावरणंयुक्त वैराट्याइतिसंबंधात्तस्योदरदाहोपियथानभवतितथाकृतवानितिल स्यतउभयत्रशयोर्भक्तत्वात्एषारक्षितेत्याह वैराट्याः कुरुतंतवेइतितंतुःपरंपरापालकोया ॥ १४ ॥

ननुब्रह्मास्त्रंगर्भेप्रयुक्तंदाहकैकस्वभावत्वात् तत्रासमर्थमन्यत्कुतोनदहति तत्राह यद्यप्यस्त्रमिति सत्यमुक्तंसर्वदाहकमेतत्महादे वस्यापि पिशाचत्वंयतोजातंतत्ब्रह्मशिरः ब्रह्मणःपंचमंशिरः तस्यगुणद्वयंसहजममोघंसर्वदाकार्यंकरोतीत्यर्थः अप्रतिक्रियंचनविद्यतेप्रति क्रियाप्रतिकूलक्रियाव्यावर्तकक्रियावायस्येति तथापि किंचिदद्भुतं जातमित्याह वैष्णवंतेजआसाद्येति यथा ग्रामेमत्तबलेनगोर्भयति तथा परम सात्त्विकंवैष्णवंतेजः आसाद्यप्राप्यसम्यगशाम्यत्शांतमभूत्प्राकृतं देहंप्रज्वाल्यभगवद्भावापन्नंवैष्णवंदेहंज्वालयितुंप्रवृत्तंस्तत्म- ध्ये वैष्णवंतेजआसाद्यतद्रूपंसत् तदैक्यंप्राप्तवादित्यर्थः तत्रविश्वासार्थमाह हेभृगूद्वहेतिभृगूणांहिपूर्वंवैष्णवानिर्णयः कृतः अन्यथाराज सास्तामसाश्चभक्त्याभगवत् संबंधंप्राप्यसात्त्विकाभूत्वाकथंसायुज्यंप्राप्नुयुः ॥ १५ ॥

नन्वस्त्वजीवानां मुक्तियोग्यानांशास्त्रसिद्धत्वात्तथात्वं ब्रह्मतेजस्त्वचेतनंदेवताधिष्ठितंमंत्राधिकारिरूपंकथमन्यथाभवेत् तथा सति भगवतायुद्धे प्रयोज्यमानानांब्रह्मास्त्रादीनांतथात्वंनस्यात् अत्रचपरीक्षितः पांडवानांचरक्षणात् महदाश्चर्यमिदंवृत्तमित्याशंक्याहमाऽस्त्या इतितदाश्चर्यंमामंस्थाः एतदाश्चर्यंमामंस्थाः कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थत्वात्नहिदृष्टांतव्याख्यादिनाभगवतिपदार्थं निर्णयः कर्तुंशक्यते "अलौकिकास्तुयेभावान तांस्तर्केणयोजयेदि"तिवाक्यात् किंच सर्वाश्चर्यमयेविरुद्धसर्वधर्माणामाश्रये भगवतिअलौकिकसर्वपदार्थमये किमाश्चर्यमहोतदन्यत्स्थोच्यते किंचच्युतिरहितः स्वयमात्मनएवात्मानं सर्वच्युतंकरोति तत्रकिमेतदाश्चर्यमिति किंच मायानामकार्यवच्छक्तिः पूर्वनिरूपितासाचदेवतामायास्वरूपभूतानया किलविश्वंसृजतिअवतिहंतिचएकंवस्तुअसहाय एकस्यैवअनेकभावं संपादयतीत्यर्थः किंच अतएव आयतेविरुद्धधर्मसंबंधेऽपिनपूर्वधर्मनिवृत्तिः ॥ १६ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

ब्रह्मास्त्रस्यास्त्रान्तरैरनिवार्य्यत्वात् तथा एकेन ब्रह्मास्त्रेण पूर्व्ववदर्ज्जुनप्रयुक्तेनापि प्रतिअभिमुखमागतस्य पृथक्पृथग्ब्रह्मास्त्रस्य दुर्निवारत्वात् तत्प्रयोगादिकालविलम्बासहत्वाच्च व्यसनं दुष्परिहरं वीक्ष्य विचार्य्य न्यस्तशस्त्रोऽपि सुदर्शनेनेत्यादि । तेन स्वप्रतिज्ञा- भङ्गेनापि भक्तवात्सल्यनामानमसाधारणं स्वधर्म्मं ररक्षेति भावः ॥ १३ ॥

अन्तःस्थ इति वैराट्या अपि अन्तर्यामिरूपेण स्थितोऽपि योगेश्वरः योगबलेन हरिरिति कृष्णारूपेण प्रविश्य गर्भ्भमावृणोत् आवृत्य स्थितो ररक्षेत्यर्थः । स्वमायया योगमाययेति वैराट्या तु तथाभूतत्वेनाविज्ञात इत्यर्थः । कुरूणां तन्तवे सन्तानाय । पाण्डवा अपि कुरुवंशजा एवेत्येवमुक्तम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

सिद्धांतप्रदीप ।

कथंचिदर्ज्जुनः स्वात्मानं पूर्ववद्रक्षितुं शक्नुयादपिनान्येशक्नुयुरित्यतस्तेषां श्रीमत्सुदर्शनेनरक्षां व्यधादकरोत् ॥ १३ ॥

हरिः स्वानन्यजनदुःखहरणस्वभावः योगेश्वरः । दुरत्ययभक्तमनोरथ संपादनदक्षोपि सर्वभूतानामात्मांतर्यामी । सर्वतानित्यंप्राप्तःअतएव भक्तवात्सल्येनगृहीतः । मूलमंगलमूर्तिः प्रतिगृहीतचक्रायायुधः वैराट्याः विराट्पुत्र्याः । अंतः स्थः एवकुरुतंतवेतत्संतानायस्वयंगर्भ आवृणोदावृतवान् ॥ १४ ॥

अमोघमनिष्फलम् । अप्रतिक्रियमप्रतिभटम् । वैष्णवंतेजः सुदर्शनादिरूपमासाद्यसमशाम्यत् । सम्यक्शांतमासीत् ॥ १५ ॥

सर्वमाश्चर्यमयेयस्मिन्सतथातस्मिन् । एतदुदरे । आविर्भूयगर्भरक्षणं बहुसुखब्रह्मास्त्रशमनमाश्चर्यमिति । मामंस्थासन्यस्य । इदंविचित्रं विश्वंमाययास्वशक्तिभूतया ॥ १६ ॥

ब्रह्मतेजोविनिर्मुक्तै रात्मजैः सह कृष्णया ।
प्रयाणाभिमुखं कृष्णमिदमाह पृथा सती ॥ १७ ॥

कुन्त्युवाच ॥
नमस्ये पुरुषं त्वाद्यमीश्वरं प्रकृतेः परम् ।
अलक्ष्यं सर्वभूतानामंतर्बहिरवस्थितम् ॥ १८ ॥
मायाजवनिकाच्छन्नमज्ञाधोऽक्षजमव्ययम् ।
न लक्ष्यसे मूढदृशा नटो नाट्यधरो यथा ॥ १९ ॥
तथा परमहंसानां मुनीनाममलात्मनाम् ।
भक्तियोगविधानार्थं कथं पश्येमहि स्त्रियः ॥ २० ॥

भाषाटीका ।

अपने (भगवान) को छोड़कर नहीं जाता है अन्य विषय में मन जिनका उन पांडवों का व्यसन देखकर । अपने सुदर्शन चक्र से अपने भक्तों की रक्षा विधान की ॥ १३ ॥

सर्व भूतात्मा योगेश्वर अंतस्थ हरि ने कुरु वंश के विस्तार के निमित्त विराट तनया उत्तरा के गर्भ को अपनी माया से आवरण करदिया ॥ १४ ॥

हे भृगूद्वह ! यद्यपि ब्रह्म शिर अस्त्र अमोघ है और उसकी शांति क्रिया किसी शस्त्र से नहीं होती है तथापि वैष्णवतेज को प्राप्त होकर शान्त होगया ॥ १५ ॥

सर्वाश्चर्यमय अच्युत में तुम इसको कुछ आश्चर्य मत मानो । जो भगवान देवी माया से इस जगत को सृजते हैं रक्षा करते नाश करते हैं उनमें यह क्या आश्चर्य है ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामी ।

कृष्णया च सह ॥ १७ ॥

त्वा त्वां नमस्ये नमस्करोमि । ननु कनिष्ठं मां कथं नमस्करोषि तत्राह आद्यपुरुषम् कुतः प्रकृतेः परम् । ततः कुतः ईश्वरं प्रकृतेरपि नियन्तारम् अलक्ष्यं सर्वभूतानामन्तर्बहिश्चापूर्णतयावस्थितं तथाप्यलक्ष्यम् ॥ १८ ॥

तत्र हेतुः मायैव जवनिका तिरस्करिणी तया आच्छन्नं (प्रतिच्छन्नम्) अतोऽज्ञ मया भक्तियोगानभिज्ञा केवलं नमस्यामि । अधोऽक्षजम् इन्द्रियजं ज्ञानं यस्मात् तम् अव्ययम् अपरिच्छिन्नम् । तत्प्रपंचयति मूढदृशा देहाभिमानिना पुंसा त्वं न लक्ष्यसे ॥ १९ ॥

किञ्च परमहंसानाम् आत्मानात्मविवेकिनां तत्रापि मुनीनां मननशीलानामपि ततश्चामलात्मनां निवृत्तरागादीनामपि तथा तेन निजमहिम्ना न लक्ष्यसे । अतो भक्तियोगं विधातुं त्वां वयं स्त्रियः कथं हि पश्येम । यद्वा परमहंसानामपि भक्तियोगविधानार्थं त्वाम् आत्मारामान् मुनीनपि आविश्य निजगुणैः आकृष्य भक्तियोगं कारयितुम् अवतीर्णमित्यर्थः ॥ २० ॥

दीपनी ।

अत्र इत्यादि स्वतःसिद्धज्ञान मित्यर्थः ॥ १९ ॥ २१ ॥

श्रीवीरराघवः ।

ततो ब्रह्मतेजसा ब्रह्मास्त्रेण विनिर्मुक्तै रात्मजैर्युधिष्ठिरादिभिः कृष्णया द्रौपद्या च सह सती पृथा कुंती प्रयाणाभिमुखं कृष्णम् इदं वक्ष्यमाणमाह ॥ १७ ॥

तदेवाह नमस्य इति [illegible] परमकारुणिकस्य सर्वान्तरात्मनोऽचिन्त्यविविधविचित्रशक्तेः [illegible] लौकिकपुरुषवत् [illegible] नमस्करोमि नमस्कारार्थं [illegible] "नमोवाचं विसर्जयेत्" [illegible] प्रकृतेः परत्वे हेतुः [illegible] अन्तर्बहिश्चावस्थितमप्यलक्ष्यमदृश्यम् ॥ १८ ॥

श्रीवीरराघवः ।

तमहं तु मायाजवनिकाच्छन्नं मायैव जवनिका तेनैव प्रच्छन्नं [illegible] जीवात्मनस्तथा हेतुभूतया [illegible] तिरोहितमिन्द्रियाविषयमिति यावत् किं सर्वेषामप्यतीन्द्रियं नेत्याह अक्षेति अक्षजाः इन्द्रियजन्यप्रत्ययाः तैः [illegible] अक्षजायत्यमस्तीत्यधोक्षजः इन्द्रियप्रत्ययाविषयः अक्षाणामनुपलम्भकत्वात् [illegible] अधोक्षजः [illegible] अव्ययमिति [illegible] विविधविकाररहितत्वादव्ययम् [illegible] अधोक्षज इत्यर्थः अनेन तत्सूच्यते योगविशुद्धमनसा तु ग्राह्य इति तथा च श्रूयते "न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनं [illegible] हृदा मनीषा मनसाभिक्लृप्तो य एतद्विदु" रित्यादि [illegible] योगपरिशुद्धधिया नलक्ष्यसे [illegible] अनेन [illegible] योगपरिशुद्धमनोग्राह्योऽपरिशुद्धमनसामग्राह्य इति तत्र नलक्ष्यसे इत्यनेनाग्राह्यत्वमुपपादितम् ॥ १९ ॥

अथ परिशुद्धमनोग्राह्यत्वं वदन्ती [illegible] अपरिशुद्धमनसः स्त्रियो वयं कथं जानीमहे इत्याह तथेति तथा तथाहीत्यर्थः मुनीनां सदा [illegible] परमहंसानां भक्तियोगविधानार्थम् [illegible] भक्तियोगप्रपञ्चस्य [illegible] भक्तियोग इत्युक्त्वा स्त्रियो वयं कथं त्वां जानीमहि [illegible] श्रीकृष्णाय वासुदेवाय देवकीनन्दनाय [illegible] नमस्कारेति कृष्णायेति श्लोकद्वयं [illegible] तम् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

ब्रह्मास्त्रतेजोमुक्तैरात्मजैर्युधिष्ठिरादिभिः पुत्रैः सह सतीसाध्वी ॥ १७ ॥

संसारव्यावृत्तये आद्यं पुरुषमिति [illegible] ईश्वरमिति जगत्सृष्ट्याद्यैश्वर्यं [illegible] प्रकृतेः परमिति [illegible] लक्ष्यमिति [illegible] सर्वभावानाम् "[illegible]" इति श्रुतेः [illegible] भूतप्रलयेऽपि [illegible] अविनाशित्वम् ॥ १८ ॥

[illegible] मायेति [illegible] मायाख्यतिरस्कारिण्या [illegible] तस्मादलक्ष्यस्त्वमित्यर्थः ॥ १९ ॥

इतोऽपि [illegible] तथेति [illegible] अविद्याकामकर्मादिमलरहितमनसां मुनीनां [illegible] परमहंसानां [illegible] भक्तियोगविधानार्थं [illegible] तथा रागादिमत्यः स्त्रियो वयं [illegible] ॥ २० ॥

क्रमसन्दर्भः ।

नमस्ये इति सार्द्धकम् ॥ १८ ॥

अलक्ष्यत्वे हेतुर्मायेत्यादि पद द्वयम् । तत्र प्रथमं [illegible] स्वरूपतः [illegible] सर्वत्र स्थितत्वेऽपि । [illegible] तेन सह [illegible] मायेत्येतत् प्रपंचयति नलक्ष्यसे इति सार्द्धकम् ॥१९॥

तथेति तथाच सतीत्यर्थः । अमलात्मनां मुनीनां मध्ये ये परमहंसा आत्मारामास्तेषां [illegible] संपादन प्रयोजनकं त्वाम् ॥ २० ॥

सुबोधिनी ।

एवं भगवतास्तवैरक्षिताः [illegible] कुन्त्यादिनामधेयं [illegible] भक्तियोगार्थं [illegible] ब्रह्मतेजोविनिर्मुक्तैरिति [illegible] करिष्यामि [illegible] सतामिति [illegible] जीवनादि ॥ १७ ॥

[illegible] आद्यं पुरुषमिति [illegible] आद्येति [illegible] ईश्वरमिति [illegible] प्रकृतेः परमिति ईश्वरमिति [illegible] फलदातृत्वं [illegible] सर्वभूतानामिति [illegible] भूतानां [illegible]

सुबोधिनी ।

[illegible] गुरुशास्त्र [illegible] "आचार्यवान्पुरुषो वेद" इति श्रुतेः [illegible] मुक्तिरित्यर्थः [illegible] "यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः । अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम्" इति श्रुतेः [illegible] भूतानामन्तर्बहिः स्थितमिति [illegible] लभामीति ॥ १८ ॥

ननु तथापि [illegible] प्रत्यक्षी क्रियते [illegible] मायाजवनिकाच्छन्नमिति मायैव जवनिका तिरस्कारिणी [illegible] पटइत्यर्थः [illegible] सर्वत्र भ्रान्ताः [illegible] अधोक्षजमिति [illegible] "पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयम्भूः तस्मात् पराङ्पश्यति नान्तरात्मन् कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्" इति श्रुतेः [illegible] कथं [illegible]
॥ १९ ॥

ननु आविर्भावान्यथानुपपत्त्या [illegible] आविर्भूतः इति [illegible] भगवानुर्वचनार्थमाविर्भूतो [illegible] परमहंसानामिति भगवान्भक्तियोगार्थमाविर्भूतः [illegible] "सन्न्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः" इति श्रुतेः [illegible] परमहंसाः [illegible] शृङ्गाररस [illegible] कथं जानीमः [illegible] पश्यामेत्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

कृष्णया द्रौपद्या सह । सती वैष्णवी ॥ १७ ॥

[illegible] श्रीकृष्णा [illegible] कुन्ती [illegible] नमस्ये इति । किं [illegible] नमस्यसि तत्राह पुरुषम् । ननु पुरुष [illegible] तत्राह आद्यम् । ननु [illegible] पार्थिवं पुरुषो जीवस्तत्राह [illegible] ईश्वरम् । ननु [illegible] इन्द्र चन्द्राद्या भूमौ राजानोऽपि ईश्वरा उच्यन्ते तत्राह प्रकृतेः परम् । किमहम् अन्तर्यामि पुरुषः । न । अलक्ष्यम् । अन्तर्यामि बुद्ध्यादि प्रकाश्य लक्ष्य एव । किं ब्रह्म न । अन्तर्बहिश्च अवस्थितम् ॥ १८ ॥

[illegible] समीपे च तिष्ठसीति [illegible] मायैव जवनिका तिरस्करिणी तया आच्छन्नम् [illegible] अधोक्षजं [illegible] ननु मां साक्षात् पश्यसि [illegible] इति नाट्यधरः [illegible] पाण्डवान् [illegible] द्रौपदी [illegible] ॥ १९ ॥

[illegible] मुनयः परमहंसा [illegible] जीवन्मुक्तानामित्यर्थः । [illegible] तदुक्तम्—आत्मारामाश्चेत्यादौ कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमिति ॥ २० ॥

कृष्णाय वासुदेवाय देवकीनंदनाय च ।
नंदगोपकुमाराय गोविंदाय नमोनमः ॥ २१ ॥
नमः पंकजनाभाय नमः पंकजमालिने ।
नमः पंकजनेत्राय नमस्ते पंकजांघ्रये ॥ २२ ॥
यथा हृषीकेश खलेन देवकी कंसेन रुद्धा सुचिरं शुचार्पिता ।
विमोचिताहं च सहात्मजा विभो त्वयैव नाथेन मुहुर्विपद्गणात् ॥ २३ ॥
विषान्महाग्नेः पुरुषाददर्शनादसत्सभाया वनवासकृच्छ्रतः ।
मृधे मृधेऽनेकमहारथास्त्रतो द्रौण्यस्त्रतश्चास्महरे ऽभिरक्षिताः ॥ २४ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

पृथाकुंतीइदंवक्ष्यमाणमाह ॥ १७ ॥

त्वात्वांनमस्येऽहं । नमस्करोमि । ननुभ्रातृपुत्रंयुधिष्ठिरभीमाभ्यांस्वपुत्राभ्यामपिकनिष्ठंकस्मान्नमस्करोषित्यत्राह । आद्यमिति । किंमयाप्येत्याह । प्रकृतेः परंपुरुषमिति । किंममपिजीवविशेषेणेत्याह । ईश्वरमिति । ननुजीवेषुकश्चिदीश्वरः अपिकीर्तितस्तत्राह सर्वभूतानामंतर्बहिरवस्थितमिति "अंतःप्रविष्टः शास्ताजनानां यच्चकिंचित् जगत्यस्मिन्दृश्यतेश्रूयतेपिवा अंतर्बहिश्चतत्सर्वंव्याप्यनारायणः स्थितः" इत्यादिश्रुतिस्मृति प्रतिपाद्यं परतत्त्वमित्यर्थः तर्हिसर्वप्रकृतोमांजनानपश्यतीत्यत्राह । अलक्ष्यमिति साधारणैश्चक्षुरादिभिरग्राह्यमित्यर्थः "नचक्षुषापश्यतिकश्चिदेन" मित्यादिश्रुतेः । योगशुद्धैः करणैस्तु सदनुग्रहभाजनो भवंतपश्यत्येवेति भावः "तमक्रतुःपश्यतिवीतशोकोधातुः प्रसादान्महिमानमीशं इदृक्त्वेनयथाद्रष्टुं त्वयाशक्यमयास्ति सर्वदर्शनं" इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ १८ ॥

मायाकृतजवनिकाच्छन्नत्वेनात्मनोदैन्यंनिवेदयंती । अनावृततया भगवंतंविशिनष्टि । माया त्रिगुणात्मैव "अंतर्हितोजवनिकास्यात्यास्तिरस्करिणीचसेति" तिकोशाज्जवनिकाच्छन्नधानपटीतया अच्छन्नमनावृतम् एतदीशनमीशस्यप्रकृतिरूपोपितद्गुणैः नयुज्यतेसदात्मस्थैर्याद्बुधा स्तदाश्रयेति । जिज्ञासानयायस्यस्यात्तुमीक्षापथेमुपैतिचवक्ष्यमाणात् अधोक्षजम् । अधोअक्षजमिंद्रियजन्यंज्ञानंयस्मात्तमजर्वम् । अच्युतं निर्विकारम् अहमज्ञाअल्पज्ञाजीवस्यमायावृतस्याबोजेतुरित्यादिवाक्यैरवगमात् । नमस्येहमितिपूर्वेणान्वयः । ननुभूतराष्ट्रादिभिस्त्वत्तुल्यैः पांडवकृतेपंचग्रामयाचनायसभायां प्रविष्टस्त्वद्भ्रातृनसत्कुलसांकिभिर्नमस्करोषीत्यत्राह नेतिनाट्यधरः मूढदृग्भ्यज्ञानाव्यत्तमाते अभ्युपायात् नटः स्वरूपेणैवावस्थितः मूढदृशानलक्ष्यते यथातथास्माभिस्तस्य दुर्लक्ष्यैश्वर्यं विहीनः स्वरूपेणैवावस्थितः सर्वैश्वर्योपि मूढदृशानलक्ष्यसेत्वम् ॥ १९ ॥

किंचैतावत्त्वेनतुकोपित्वांनजानातीत्याह तथेति यथानेतावचित्स्वरूपशुद्धभावाभावाश्रयस्तथा परमहंसानाम आत्मानात्मविवेकवतां मुनीनामात्मादिमननशीलानाम् अमलात्मनामत्मादिजिज्ञासार्हाणाम् अलक्ष्यसेतुतीयार्थेषष्ठी तैः साकल्येनालक्ष्योसीत्यर्थः "कोद्धावेद नयत्रा गच्छत्यथ्यतेनमनोनविप्रोयतद्विदुशिष्यादित्यादिश्रुतेः नमेविदुःसुरगणाः प्रभवंनमहर्षयइति श्रीमुक्तेश्च । अतः स्त्रियोवयं भक्तियोगविधानार्थंभक्तियोगविधातुंत्वांकथंपश्येम । अथयदिपरमहंसैरप्यात्मादि विवेकैर्नलक्ष्यसेतर्हि चित्कार्यमननपरैर्नलक्ष्यसेइति किमुवक्तव्यमित्येवमुत्तरोत्तरंकैमुत्यन्यायोज्ञेयः ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

अस्त्र तेज विनिर्मुक्त अपने आत्मजों को और द्रौपदी को संग लेकर प्रयाणार्थ उन्मुख श्रीकृष्ण को कुंती देवी ने यह कहकर स्तव किया ॥ १७ ॥

(श्री कुंत्युवाच (आद्य ईश्वर प्रकृतिसे पर पुरुष अलक्ष्य सर्व भूतोंके अंतर्ब हिस्थ तुम को नमन कर ती हूं ॥ १८ ॥

मायारूप जवनि कासे छन्न अधो क्षज आप को अज्ञा मैं केवल नमन करती हूं मूढ दृष्टि अभिमानी, पुरुषों से आप नहीं लखे जा तेहैं । जैसे नाटयधर नट को मूढ नहीं लख सकेहैं ॥ १९ ॥

वैसेही परमहंस अमलमन मुनि जनों को भक्ति योग विधानार्थ आप प्रगट हैं तब भक्ति योग विधानके अर्थ हम स्त्रियें आपको कैसे देख सकती हैं ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामी

ज्ञानभक्तोरशक्यत्वमुक्त्वापुनः केवलंनमस्करोति कृष्णायेतिद्वाभ्याम् ॥ २१ ॥

पंकजंनाभौयस्य । पंकजानां मालास्तियस्य । पंकजवत् प्रसन्नेनेत्रेयस्य । पंकजांकितावंघ्रीयस्यतस्मै ॥ २२ ॥

तत्कृतानुपकारानुस्मरंतीयथेतिद्वाभ्याम् । अयमर्थः—मातुरपि,ममचाधिकात्वत्प्रीतिः । तथाहिहेहृषीकेश यथा देवकीकंसेनखलेन त्वयाविमोचिता अहंचाकितयैवविमोचितेति काकाक्षन्यायेनविशेषणक्रमः । देवकीयदिसाभर्तासहकारिणी तत्कृतेनकारागृहाद्विमोचितात्वयाहुत्र पितावनीनवनस्याः पुत्रारक्षिताः अतिवात्सल्येनायस्तस्याः अहंतुविपद्गणात् तथापिमुहुः शोकंचसात्मजा च त्वयैवमोचितेति ॥ २३ ॥

विपद्गणमेवदर्शयति । विषात् भीमस्यविषमोदकदानात् । महाग्नेः जतुगृहदाहात् । पुरुषादाहिडिंबादयोराक्षसास्तेषां दर्शनात् । असत्सभायाद्यूतस्थानात् । अभितोरक्षितावयम् ॥ २४ ॥

जैनकी ।

अगत् [illegible] । नमः पंकजनाभायेति । पंकजलोकात्मकं [illegible] अपरिच्छेदशक्तत्वात् पंकज [illegible] इति । एवंभूतानां पंक [illegible] माला [illegible] यस्याऽस्ति अंशेन ब्रह्माण्डाधार इति व्याख्यातृविशेषः ॥ २२ ॥ ३६ ॥

श्रीवीरराघवः ।

[illegible] कथमलक्ष्यमव्यक्तमलक्ष्यमेमुखशेलुक्त [illegible] "नमांसत्वश्रमिणी [illegible] श्रुतेवादयस्वामिति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ २३ ॥

[illegible] महाशैलो [illegible] [illegible] विस्तरभयान्नात्रालिख्यते ॥ २४ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

[illegible] कृष्णायेति [illegible] नीलोत्पलदलश्यामलायेत्यर्थः [illegible] वसुदेवः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] गोविन्दायेति वा ॥ २१ ॥

पंकजनाभायेत्यस्य [illegible] आभातीति वा पंकजनाभः तस्मै पंकजे रचितामा [illegible] पंकजमालिने [illegible] पंकजाङ्घ्रये [illegible] ॥ २२ ॥

हृषीकेशाः [illegible] [illegible] [illegible] मुहुर्विमोचितेत्यन्वयः ॥ २३ ॥

विपद्गणान्निदिश्याह विपादित्यादिना हे हरे वयं [illegible] जतुगृहदाहमृत्युकमहाग्नेः पुरुषादानां हिडिम्बबकादीनां [illegible] [illegible] वनवासकृच्छ्रात् [illegible] [illegible] तस्मादहमद्य त्वां शरणं गताऽस्मीति वाक्यशेषः ॥ २४ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

तदेवं भूतोऽपि त्वमहो अस्माकं मित्थं सुखद इत्यपहारीच संवृत्तोऽसीति तत् तत्स्मृत्वा नमस्करोति कृष्णायेति ॥ २१ ॥

तदेव [illegible] निजस्वभावं प्रकटयन्निव पंकजाभैर्निजाङ्गैर्विराजते त्वाह नम इति । पंकजाकारं भगवल्लक्षण नाभौ यस्य । पंकजे इव अङ्घ्री यस्य ॥ २२ ॥

[illegible] दर्शयति यथेति त्वयैवेति बलदेवस्याप्यन्यत्र पक्षपात दर्शनेन [illegible] माहात्म्यमपि त्वदनुग्रहेणैवेति भावः ॥ २३ ॥

[illegible] सभाया द्रौपदी वस्त्र [illegible] ॥ २४ ॥

सुबोधिनी ।

[illegible] कृष्णायेति [illegible] [illegible] [illegible]

सुधाऽऽख्यली ।

[illegible] गोपकुमार [illegible] बालकपुत्र [illegible] गोविन्द इति [illegible] अनेन सर्वधर्मोपकारत्वमुक्तम् ॥ २१ ॥

[illegible] नमः पङ्कजनाभायेति [illegible] पङ्कजमालिने [illegible] पङ्कजाङ्घ्रये [illegible] ॥ २२ ॥

[illegible] मुख्यलीलारूपी केशीति [illegible] सर्वेन्द्रियाणां [illegible] किञ्च [illegible] लीलामात्रेणापि [illegible] दुःखानुभव [illegible] कर्तव्यः [illegible] कंसेन देवकी च [illegible] विमोचिता [illegible] अत्यन्तम् [illegible] मम किञ्च विपद्गणात् मुहुः [illegible] विमोचितेति [illegible] ॥ २३ ॥

[illegible] विपदित्यादिः [illegible] विषाद् [illegible] हिडिम्बादयः पुरुषादाः [illegible] दावाग्नि [illegible] रक्षिताः स्मः ॥ २४ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

अतः सर्वावतारेषु मध्ये त्वमेवातिश्रेष्ठ इत्याह कृष्णायेति । तत्रापि [illegible] वासुदेवायेति । ततोऽपि अधिकप्रेमवती देवकी धात्र्याप्यतिमातेत्याह । देवकीनन्दनायेति [illegible] करोतीत्यर्थः । ततोऽप्यधिकप्रेमवान् नन्दो धन्य इत्याह । नन्दगोपस्य कुमाराय कौमारलीलामाधुर्यस्य [illegible] भावः । ततोऽपि [illegible] कौमारलीलातोऽपि व्रजस्य [illegible] कैशोरलीलामाधुर्यमधिकमित्याह गोविन्दायेति । कैशोरे [illegible] गोविन्द नाम ख्यातिः तदैव गाः सर्वाः सर्वेन्द्रियाणि [illegible] आकृष्य आप्नोसीत्यर्थः । [illegible] रहस्यत्वेन स्वीयरसास्वादनानौचित्येन च नोट्टङ्किताः ॥ २१ ॥

अहं तु तेषां मध्ये सगणनीया तत्रापि [illegible] सुखदोऽसीत्याह नमः पङ्कजेति । तव नाभि माला नेत्रादिषु [illegible] सुखदः [illegible] भवतीति भावः ॥ २२ ॥

किञ्चाहमातिदीना त्वया मातेव पालितेत्याह यथेति । हे हृषीकेशेति मदन्तःकरणं त्वमेव जानासीति भावः । अहञ्च तथा मोचिता किन्तु सेहा मयेति मयि विशेषेण तव दया । तत्र हेतुः शुचार्पिता शुच्यायां शोके एव भर्तृकर्मणा अहमर्पिता इति तस्याः सकाशादप्य-हमतिशुः [illegible] । किञ्च त्वयैव नाथेनेति तस्यास्तु नाथो वसुदेवो [illegible] इत्यपत्यान्तरोत्पत्तिसंभावनाया [illegible] स्वभ्रापत्य-[illegible] भावः । किञ्चाहं मुहुः पुनःपुनरपि यो विपद्गणस्तस्मान्मोचिता सा तु सकृदेव कंसहेतुको यो विपद्गण एव तस्मादेव मोचिता तथापि मद्गर्भं परमेश्वरो [illegible] इति [illegible] कुतो विपद्गन्धोऽपि तदनन्तरं विपत् क्वापि तस्या नाभूदेवेति अहमेव [illegible] मयि तव दीनबन्धुत्वादेव दया न त्वहं [illegible] प्रेमवती भाग्यवती चेति भावः ॥ २३ ॥

विपद्गणमेव दर्शयति । विषाद्भीमस्य विषमोदकदानात् । महाग्नेर्जतुगृहदाहात् । पुरुषादा हिडिम्बादयो राक्षसाः । असत्स-भाया द्यूतस्थानात् ॥ २४ ॥

विपदः संतु नः शश्वत्तत्र तत्र जगद्गुरो ।
भवतो दर्शनं यत्स्यादपुनर्भव दर्शनम् ॥ २५ ॥
जन्मैश्वर्य श्रुत श्रीभिरेधमान मदः पुमान् ।
नैवार्हत्यभिधातुं वै त्वामकिंचन गोचरम् ॥ २६ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

[illegible] इत्यादि श्रुतिस्मृत्युक्तरीत्या [illegible] ॥ २१ ॥ २२ ॥ [illegible] ॥ २३ ॥

[illegible] विषात् [illegible] दुर्योधनेन [illegible] । महाग्नेर्जतुगृहदाहात् । [illegible] । वनवासप्रसंगे [illegible] । [illegible] द्रौणिपुत्रतः [illegible] अश्वत्थाम्नः [illegible] ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

कृष्ण वासुदेवको देवकी नंदन को नंद गोप कुमार को गोविंद को नमो नमः ॥ २१ ॥

पङ्कजनाभ—कमलनाभ पङ्कजमाली को नमः पङ्कज नेत्र को नमः पङ्कज समान अंघ्रि को नमः ॥ २२ ॥

हे हृषीकेश ! कंस ने चिर काल से रुक्की और दुखी पति देवकी की जैसे आप ने रक्षा की थी क्या वैसी ही मेरी रक्षा की है नहीं मुझपर देवकी से बहुत अधिक कृपा है मुझे पुत्रों सहित तुम्हीं नाथ ने बड़े बड़े विपत्तियों से रक्षा की है ॥ देवकी की [illegible] काल में एकही बेर रक्षा की है मेरी बार २ की है उसके पुत्रों की रक्षा नहीं की थी मुझे पुत्रों सहित रक्षा की है उसे वसुदेव ने [illegible] कर बचा लिया था मेरे तुम्हीं एक नाथ हो जब जब विपद हुई हैं तुम्हीं ने रक्षा की है । माता से भी अधिक मुझपर तुम्हारी कृपा है २३ हे प्रभो ! भीमसेन को विष के लड्डू खिला दिये थे उससे लाक्षा भवन की महा अग्नि से हिडिंबादि राक्षसों से द्यूत सभा से वनवास के बहुत से क्लेशों से और संग्रामों में अनेक महारथियों के शस्त्रों से और यह अश्वत्थामा के ब्रह्मास्त्र से आपने हमारी रक्षा की है ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामी ।

तत्र तत्र विपत्सु । कीदृशं दर्शनं नास्ति पुनरपि भवदर्शनं यस्मात् तत् ॥ २५ ॥

संपदस्तु श्रेयः परिपन्थिन्य इत्याह जन्म सत्कुले । जन्मादिभिरेधमानो मदो यस्य सः । अभिधातुं–श्रीकृष्ण गोविंदेति वक्तुमपि [illegible] अकिंचनानां गोचरं विषयभूतम् ॥ २६ ॥

श्रीवीरराघवः ।

[illegible] विपदइति हे जगद्गुरो [illegible] ताः विपदः संतु [illegible] यद्यपुनर्भवदर्शनं भवतोदर्शनं स्यात् [illegible] विपदः संतु नाम [illegible] ॥ २५ ॥

[illegible] जन्मेति ऐश्वर्यशब्दो धनपरः श्रुतशब्दो विद्यापरः जन्मैश्वर्यश्रुतानां [illegible] समृद्धिभिरेधमानः मदो यस्य स पुमांस्त्वामभिधातुं नैवार्हति [illegible] अकिंचनगोचर [illegible] अकिंचनाः निःकामास्तेषां गोचरम् ॥ २६ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

[illegible] भगवद्दर्शनकरविपत्परंपरैव श्रेयसी भगवद्दर्शनहेतुत्वादतः संपद्भ्यो भवद्दर्शनकरविपद एवास्माकं [illegible] विपदइति हे जगत्पते [illegible] विपदः संतु यासु यासु विपत्सु अपुनर्भवसाधकं दर्शनं [illegible] अपुनर्भवदर्शनं स्यादिति [illegible] स्युरिति वाक्यशेषः ॥ २५ ॥

संपदश्च विपदां [illegible] जन्मेति अभिजनैश्वर्यशास्त्रश्रवणजनितविद्याधनश्रीमदैरेधमानमदः पुमान् अकिंचनानां [illegible] त्वामभिधातुं वक्तुं [illegible] श्रेयस्कारी [illegible] संपद्भ्य इति भावः ॥ २६ ॥

क्रमसंदर्भः ।

विपद इति। दर्शनमवलोकनम् यत यासु । अपुनर्भवम् अन्यत्रकुत्रापि ईदृशमाधुर्याभावात् पुनर्न आर्त दर्शनं सम्पदक्रमतीर्थिवस्य तत् अपूर्वमित्यर्थः ॥ २५ ॥

मद्विधसम्पदस्तु त्वत्सम्बन्धमात्रपरिपन्थिन्य इत्याह जन्मेति ॥ २६ ॥

सुबोधिनी ।

एवंनानाविधलीलया भगवत्कृतां रक्षांप्रतिपाद्यलीलायाअङ्गत्वमेवतु रक्षापेक्षयाआपद्गयसमीचीनाइति बोधितस्याथ भोजनसुख आपत्पीडितानांभगवद्दर्शनसंदोदुर्लभइति लोकानांविपदामनिष्टत्वं अपिभक्तानामिष्टसाधनत्वात्ताः प्रार्थयतेविपदइति एवाभगवता विपरीतलीलाआपत्सुपरमानंदप्रयच्छतितदभावेपरमानंदतिरोभावकरोतीति तत्रथत्रैवस्थापितेगम्यतेच ननुकथमेवं [illegible] शिक्षितमेतत्तत्राहजगद्गुरोइति [illegible] सर्वभावेनमांसिक्षितप्रकारमाहभवतोदर्शनंयत्स्यादितियाभ्योविपद्भ्यः दर्शनंयस्यस्यात् तथैवफलरूपदर्शनान्वय [illegible] नविद्यतेपुनर्भवस्यदर्शनंयस्मात् पुनः शरीरंनपश्येदित्यर्थः अथवा अपुनर्भवानांजीवन्मुक्तानांदर्शनंयस्मात् ॥ २५ ॥

एवमद्भुतलीलामुपपाद्यपुष्टदुष्टत्वमाहचतुर्भिःजन्मैश्वर्येति भगवतोहिनवप्रकाराधर्माज्ञेयाः नवविधभक्तिहेतवः स्वरूपगुणादिप्रकारेणाभिन्नाः तत्र [illegible] पुष्टिंसंभवतिलीलायांज्ञातायांस्मरणम्प्रथमेकःअंङ्कः द्वितीयस्तुदर्शनपूजनवंदनदास्या [illegible] तत्रप्रथमंतावत्पुष्टदुष्टत्वनिरूप्यते तत्रजन्मसत्कुल ऐश्वर्यराज्यादिभिपतंनायतेतावत्दुष्टानांबाधककायवाङ्मनोव्यापाराणांदर्शनात् भगवत्स्वर्पितंगच्छेत् [illegible] पश्यतीतिचक्षुष्मताऽपिनद्रष्टव्यमितिवत् [illegible] पदसेवनार्थेपुष्टदुष्टत्वमत्रनिरूप्यते तत्रजन्मसत्कुलऐश्वर्यराज्यादिश्रुतंवाक्यादौ श्रीः संपत् [illegible] विपदापेक्षिणांस्वमलत्वेनपर्यवसानात् [illegible] प्रीतिवाक्यंप्रवृत्तंपुमानिति [illegible] यथापूर्वं [illegible] वेदपठितुंनार्हतिपठनेप्युन्मत्तप्रलपितमेवतत्प्रोक्तव्यम् यथापिनकौलस्यैवअधिकारिण [illegible] अतस्तदाधारा [illegible] 'जन्मकर्मवयोरूपविद्यैश्वर्यधनादिभिः' [illegible] 'स्खलित' इति [illegible] महापातकिनामपि भवतुनामभगवतः पुनः सर्वात्मकत्वात् [illegible] तस्याधिकारइतिचेत्तत्राह अकिंचनगोचरमिति अकिंचनाः पूर्वोक्तरहिताः तेषांगोचरोगम्यः [illegible] अधिकारोनिवार्यतेकिंतु फलतः भगवानेवदर्शनंयाति [illegible] लोकेसर्वेषुमान्यतेनमत्ताः अतस्तेतुकदाचिदपिभगवत्संनिधानाभावात् [illegible] इत्युक्तम् ॥ २६ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

किञ्च ता विपद एव मे सम्पद एवेत्याह विपद इति । हे जगतांगुरो हितकारित्वेन व्रजकृपोत्थविपद्अभयदानेन सम्पत्प्रभावपूर्वाः सन्तु यद्यासु विपत्सु भवतो दर्शनम् । कीदृशं नास्ति पुनरपि भवस्य संसारदुःखस्य दर्शनम् यतः ॥ २५ ॥

लोके सम्पदस्तु विपद इत्याह जन्मेति । अभिधातुं कृष्णगोविन्देत्यभिधानमपि वक्तुम् ॥ २६ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

यासुभगवत्स्मरणादर्शनादिकंस्यात्ताविपदोऽपियुक्ताः यासुतन्नस्यात्ताः संपदोऽप्ययुक्ताइत्याह । विपदइतिद्वाभ्याम् । हेजगद्गुरोता विपदोऽपितत्रतत्रजन्मनिजन्मनि नः स्युः काः यद्यासुभवतोदर्शनंस्यात् कीदृक्दर्शनंतत्राह अपुनर्भवदर्शनमिति नास्तिपुनरपिभवस्यजगतोदर्शनंयस्मात् ॥ २५ ॥

जन्मैश्वर्यश्रुतश्रीभिः । सत्कुलजन्मधनविद्याश्रीभिरेधमानोमदोयस्यसः नास्तिकिंचनयेषांतेषांगोचरंविषयभारात्वाम् अभिधातुम् । हेकृष्णेतिवक्तुमपिनार्हति ॥ २६ ॥

भाषाटीका

किन्तु हम तो यही चाहते हैं कि—हे जगद्गुरो हमको निरन्तर विपद ही हों । अब जब विपद होती है तब ही तब आपके दर्शन होते हैं (जिन दर्शनों से) फिर भव दर्शन नहीं होता है ॥ २५ ॥

जन्म ऐश्वर्य श्रुत और श्री से जिसको मद बढ रहा है वह पुरुष आपका नाम भी नहीं ले सकता है । क्योंकि आप तो अकिंचनों ही के गोचर हैं ॥ २६ ॥

नमो अकिंचन वित्ताय निवृत्त गुण वृत्तये ।
आत्मारामाय शांताय कैवल्य पतये नमः ॥ २७ ॥
मन्येत्वां कालमीशान मनादि निधनं विभुम् ।
समं चरंतं सर्वत्र भूतानां यन्मिथः कलिः ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामी ।

प्रस्तुतमनोरथपूरणाय प्रणमति नम इति अकिंचना भक्ता एव वित्तं सर्व्वस्वं यस्य तस्मै । ततः किं निवृत्ता गुणवृत्तयो धर्म्मार्थकाम विषया यस्मात् तस्मै । तत्र कुतः आत्मारामाय तत्र कुतः शांताय रागादिरहिताय । किंच कैवल्यपतये कैवल्यं दातुं समर्थाय ॥ २७ ॥
ननु देवकीपुत्रं मां कथमेवं स्तौषि तत्राह । मन्येत्वां कालं नतु देवक्याःपुत्रम् । तत्र हेतवः ईशानं नियन्तारम् । अनादिनिधनमाद्यन्त शून्यम् । विभुं प्रभुम् । समं यथाभवति तथा सर्व्वत्र चरन्तम् । ननु पार्थसारथेर्मम कथं साम्यं तत्राह यदुयतस्त्वत्तो निमित्तभूतात् भूतानामेव मिथः कलिः कलहो भवति नतु स्वतस्त्वयि वैषम्यम् ॥ २८ ॥

श्रीवीरराघवः ।

अन्येश्चचिदचिद्व्यावर्त्तकैरीश्वरासाधारणधर्मैर्विशिंषन्तीनमस्करोतिनमइति अकिंचनानांवित्तायविदॢलाभेइतिधातुः विद्यतेलभ्यते इतिवित्तः तस्मैनिवृत्तागुणानांरजआदीनांवृत्तयः कामक्रोधादयोयस्यतस्मैअनेनाचिद्व्यावृत्तिः शांतायोर्मिषट्करहितायअशनापिपासाशोक मोहजरामृत्यवः षडूर्मयः अनेनबद्धजीवव्यावृत्तिः तत्रहेतुरात्मारामायस्वानुभवैकपरायकैवल्यंप्रकृतिसम्बन्धराहित्यंमोक्षइतियावततस्य पतिस्तस्मैमोक्षप्रदायानेनमुक्तनित्यजीवव्यावृत्तिः ॥ २७ ॥
ननुब्रह्मरुद्रेंद्राद्यन्यतमः कश्चिन्मुक्तविधोनत्वहमित्यत्राह मन्यइति ईशानंब्रह्मादीनपिचत्रशीकुर्वाणंकालंत्वांमन्येकालशरीरकंत्वांमन्य इत्यर्थः अतएवकालकृतजन्ममरणादिरहितं नन्वहमपिप्राकृतवद्वैषम्यादिमानेवततः कालंविशिनष्टि सर्वत्रसमंचरंतंकालयंतंयद्यस्मात्का लनिमित्ताद्भूतानांमिथःकलिः कलहोभवतिसमंचरंतमित्यनेनकालशरीरकस्यतवनवैषम्यनैर्घृण्यादिकमस्तीति सूचितंयन्मिथःकलिरित्यने नाथापितत्तज्जीवकर्मानुसारेणसुखदुःखादीन्प्रतिविधातयानिमित्तमितिसूचितम् ॥ २८ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

श्रीकृष्णादन्यत्किंचनोपादेयंनविद्यतेयेषांतेअकिंचनास्तएववित्तंयस्यसतथा तस्मै निवृत्ताः सत्वादिगुणानांवृत्तयोजाग्रदाद्यवस्थाय स्मात्सतथोक्तः तस्मै अकिंचनैर्ज्ञातायेतिवा निरंतरंवृत्ताज्ञानादिगुणानांवृत्तिः स्थितिर्यस्मिन्सतथोक्तः तस्मैवा अतएवात्मन्यारमतइ त्यात्मारामः तस्मै आत्मनां चेतनानां आरामायक्रीडाकृत्रिमभवनाय अतएवशांतायसुखपूर्णायातएवकैवल्यपतयेमुक्तिमायायनमइत्य न्वयः ॥ २७ ॥
नविद्येतेआदिनिधनेयस्यसतथातमनादिनिधनम् अनस्यप्राणस्यजन्मलयकर्तारमितिवा ईशंशिवमानयतिचेष्टयतीतिईशानः तंसर्वैश्वर्यंवा जगदिष्टशक्तिमंतंवा परंसर्वस्मादन्यं सर्वत्रस्वपरेषुसमंयथा योग्यंचरंतंत्वांकालंसंहर्तारंमन्येकुरुपांडवादिभूतानांयद्यस्मात्त्वंमिथोऽन्योऽन्यं कलिः कलहस्तंत्वामितिवाक्यशेषः ॥ २८ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

ननु अकिंचनवित्तत्वेन कियन्माहात्म्यं जातं तत्राह निवृत्तेति । गुणवृत्तिरहितस्य तव यद्भक्तवित्तत्वं तत् परममहदेवेति भावः । तद्भि भक्तानां निर्गुणत्वं सर्व्वगुणमयादुत्कृष्टत्वञ्च व्यनक्ति । आत्मारामायेत्यनेन ततोऽप्याधिक्यम् आत्मारामस्यापि तद्वित्तत्वात् । एवं शांता येत्यादि ॥ २७ ॥
ननु तव सुखभावस्तर्कागोचर एवेत्याह मन्ये इति चतुर्भिः । कालमंतर्यामिणम् ईशानं बहिश्च सर्व्वनियन्तारम् । यदूयत्र येषु भावेषु भूतानां मिथः कलिर्भवति तेषु समं चरन्तम् । अत्र प्रथमे समत्वं द्वितीये समत्वेऽपि भक्ततद्विद्वेषिणोरनुग्रहनिग्रहरूपचरितत्वम् तृतीये तदर्थंतल्लीलावतारे परम आवेशः चतुर्थेतु तत्रापि परम इति ॥ २८ ॥ २९, ३० ॥

सुबोधिनी ।

ननु शिष्टैरपिनज्ञायते भगवतो ऽचिन्त्यमाहिमत्वात्सत्यं तथापिनज्ञायतइति ज्ञायते तदाहनमो ऽकिंचनवित्तायेति आकिंचनावित्तं यस्यअकिंचनानांवावित्तं वित्तंहृद्यापिंतिष्ठति बहिरपीति वित्तवतांतथातेषुभगवान् भगवत्येवतेअतस्तेषत्रआनंतिनान्यइत्यर्थः तत्र हेतुमाह निवृत्तगुणवृत्तयइति निवृत्तागुणायेपांतेनिवृत्तगुणाः तैर्वर्त्तनंयस्यतेषुवृत्तिर्यस्येतिवा "हरिर्हिनिर्गुणः साक्षात्पुरुषःप्रकृतेःपरः" इतिभगव द्वाक्यात् अतोनिर्गुणगम्ये नसगुणगम्यत्वं यथाचक्षुर्गम्ये नरसगम्यत्वं तत्रापिहेतुः आत्मारामायेतिआत्मन्येवारामो यस्यअनेनस्वापेक्ष भावउक्तः परापेक्षायामपिशांतायशांतरूपत्वात्क्रूरैरपेक्ष्यतइत्यर्थः किंच यैरपेक्ष्यतेतैर्मोक्षार्थंमपेक्ष्यते नियतफलत्वात्तस्य अन्यस्तुफलता लीयं कदाचिद्भवतिअतोमोक्षपतित्वन्मुमुक्ष्वधिकारिभिरेवसेव्योनान्यैरित्यर्थः ॥ २७ ॥

एवंप्रसंगात्स्वरूपंकथयंती तन्मनस्कापुनः प्रकृतंदुष्टदुर्ज्ञेयत्वेप्रकारांतरेणाऽहमन्यइतिदुष्टाह्निविधाः विषयपराः पूर्वोक्ताश्चतत्रपूर्वोक्ता नामगम्यतानिरूपिताविषयपराणां चागम्यतामाहसंभावनया एवंहिसंभाव्यते यदिविषयपराभगवंतं जानीयुस्तदाकालग्रस्तानभवेयुरि तिभगवतएवकालत्वादज्ञातेपुनर्ज्ञानीप्रियतमोमत इतिवाक्यात्स्वप्रियंनभक्षयेत्कालः अतः कालव्याप्तेःनभगवंतंजानंतीतिमन्ये ननुका लस्यकथंभगवत्त्वंतत्राहईशानमिति सर्वत्रतस्यैश्वर्यान्नह्येतद्भगवत्त्वेसंभवति किंच "सदेवसौम्येदमग्रआसीदित्यत्रनासदासीन्नो सदासीत्तदानीमि"त्यत्रच अत्रेतदानींपदवाच्यः कालः तस्याभगवत्त्वेवाक्यार्थोबाध्येत अतएवअनादिनिधनत्वात्कालोभगवान् किंच । कालवशात्सर्वंभवतिअन्यथाशीतादिषुकिंनिमित्तंस्यात् अतः सर्वभवनसमर्थत्वात् कालोभगवान् किंच निर्दोषंहिसमंब्रह्मेतिवचनात् समत्वंभगवद्धर्मः सचकालेवर्ततइतिभगवानित्याह समंचरंतंसर्वत्रेतिसर्वत्रकालः समानेनैवप्रकारेणप्रविशतीतिभावः यतःयस्मात् कालान्मिथः परस्परंभूतानामपिकलहः पूर्वमेकप्राणभूताअपिकालमेवनिमित्तमासाद्यकलहेनाम्रियंतइत्यर्थः एवंत्वमेवकालइतिकालग्रासा द्वगम्यतेनकोऽपित्वांजानातीति ॥ २८ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

अकिञ्चना न विद्यते किंचिन्मात्रं प्राकृतं वस्तु अपि तु त्वल्लक्षणं पूर्णचिदानन्दस्वरूपं वस्तु अस्ति येषां ते एकान्तभक्ता एव वित्तानि धनानीवातिप्रेमास्पदानि सर्व्वतः संगोपनीयाश्च यस्य तस्मै तेषां वित्तायेति वा । नन्वाकिंचना दरिद्रा उच्यन्ते । सत्यम् । भगवद्भक्तानां मायागुणत्रयोत्थाः सम्पदो न भवन्तीत्याह । निवृत्ता गुणवृत्तयो विषयभोगा यस्माद् तस्मै अकिंचनभक्तेष्वेवासक्तिमुक्त्वा अन्यत्र त्वां दाक्षिण्यमाह आत्मारामायेति । भक्तानाम् अपराधे सत्यपि न त्वं कुप्यसीत्याह शांताय स्वभक्तेष्वनुग्रहाय मुमुक्षुभक्तेषु उपकारकत्वमाह कैवल्येति ॥ २७ ॥

भक्तापराधिषु संहारकत्वमाह कालमिति । तथा तथा सामर्थ्ये कारणमाह ईशानमिति तथारूपत्वेन सर्व्वकालदेशस्थितिमाह अना दीति विभुमिति । न त्वामत्त्वौदासीन्योपकारकत्वापकारकत्वैरपि त्वयिवैषम्यमित्याह सममिति यत्यत्र मिथः कलिः कलहः ईश्वरो दुःखदः सुखदः समो विषमो निर्घृणः सघृण इत्यादि ॥ २८ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

पुनः भगवद्गुणान्वर्णयंतीनमति निवृत्ताः रजआदि वृत्तयोयस्मात्तस्मै कैवल्यंकार्यकारण रूपप्रकृतिसम्बन्धराहित्यंतत्पतयेतद्दा तुसमर्थाय ॥ २७ ॥

ननुनिवृत्तगुणवृत्तित्वादात्मारामत्वेशांतत्वेचतुत्रसारथ्यादिकर्मचकथंघटतेतत्राह ।मन्येइति। त्वांकालं"य: कालकाल"इतिश्रुतिप्रसिद्ध कालशक्तिजगत्कालयंतंमन्ये इत्यर्थः ईशानंसर्वंचिदचिदात्मकंविश्वंस्ववशीकुर्वाणम् आदिश्चनिधनंचादिनिधनेनविद्येते आदिनिधनेयस्य सतयातंविभुंसर्वत्रव्यापकम् समंयथास्यात्तथासर्वत्रचरंतम् ननुधृतराष्ट्रपुत्रपौत्रादिनाशहेतोर्भवत्याः पुत्राणांप्राणादंदातुः कथंसाम्यं तत्राह यन्मिथः कलिरिति यस्मात्तत्तत्कर्मफलदातुः सर्वोपकर्त्तुर्मिथोऽन्योऽन्यदोषेणैवकलिर्भवति ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

आप अकिंचनों के धन हैं आपको नमः गुणवृत्तियों से निवृत्त, आत्माराम शांत और कैवल्य के पति आप हैं आप को नमः २७

अनादि निधन विभु और ईशान कालमें आपही को मानती हूँ। आप तो सर्वत्र समान चरते हैं जिनको निमित्त कर भूतों में परस्पर कलह होता है ॥ २८ ॥

न वेद कश्चिद्भगवंश्चिकीर्षितं तवेहमानस्य नृणां विडंबनम् ।
न यस्य कश्चिद्दयितोऽस्ति कर्हिचिद्द्वेष्यश्च यस्मिन्विषमा मतिर्नृणाम् ॥ २९ ॥
जन्म कर्म च विश्वात्मन्नजस्याकर्तुरात्मनः ।
तिर्यङ्नृषिषु यादःसु तदत्यंत विडंबनम् ॥ ३० ॥
गोप्याददे त्वयि कृतागसि दाम तावद्या ते दशाश्रुकलिलांजनसंभ्रमाक्षम् ।
वक्त्रंनिनीय भयभावनया स्थितस्य सा मां विमोहयति भीरपि यद्बिभेति ॥ ३१ ॥

श्रीधरस्वामी ।

ननु निग्रहाऽनुग्रहरूपं मयि प्रसिद्धं वैषम्यम् अत आह नवेदेति नृणां विडम्बनमनुकरणमीहमानस्य कुर्वतः यस्मिन् त्वयि विषमा मतिः अनुग्रहनिग्रहरूपा भवति ॥ २९ ॥

अजस्य जन्म । अकर्त्तुः कर्म्म । तिर्य्यक्षु वराहादिरूपेण नृषु रामादि रूपेण । ऋषिषु नरनारायणादिरूपेण । यादःसु मत्स्यादि रूपेण ॥ ३० ॥

नरविडम्बनमत्याश्चर्य्यमित्याह गोपीति । गोपी यशोदा त्वयि कृतागसि दधिभांडस्फोटनं कृतवति यावत् दाम रज्जुम् आददे जग्राह तावत् तत् क्षणमेव ते तव या दशा अवस्था सा मां विमोहयति । किम्भूतस्य अश्रुभिः कलिलं व्यामिश्रम् अंजनं ययोः ते च ते सम्भ्रमे व्याकुले अक्षिणी यस्मिन् तद्वक्त्रं निनीय अधःकृत्वा ताडयिष्यतीति भयस्य भावनया स्थितस्य । यत् यतः त्वत्तः भीरपि स्वयं बिभेति तस्य ते दशा ॥ ३१ ॥

श्रीवीरराघवः ।

नन्वहमपिकांश्चिदनुगृह्णन्कांश्चिन्निगृह्णन्कथंवैषम्यादिरहितइत्यतआह नेति हेभगवन्नृणांविडंबनमनुकारमीहमानस्यकुर्वाणस्य तव चिकीर्षितंनकोऽपिवेद कश्चिन्निग्रहोऽप्यंततोऽनुग्रहरूपतयाफलतीतिनवैषम्यादिकमस्ति पूतनाशकटयमलार्जुनधेनुककेशिकुवलयापीड चाणूरमुष्टिकतोसलकंसादिविषयनिग्रहस्यांततस्तेषांनिरतिशयपुरुषार्थरूपमुक्तिहेतुत्वदर्शनादितिभावः यतएवमतएवत्वयिवैषम्यादिरहिते तदापादयतांनृणांमतिरेवविषमेत्याह नयस्येति कर्हिचिदपिदयितः प्रियोद्वेष्यश्चनास्ति यस्मिन्नृणांमतिर्विषमारजस्तमोन्वयाद्यथार्था भवति नृणांविडंबनमीहमानस्येत्यनेननरचेष्टानुकारमात्रमेवनतुसर्वथातत्सजातीयचेष्टितम् "जन्मकर्मचमेदिव्यमिति" भगवतैवोक्तत्वात् इतिसूचितम् ॥ २९ ॥

विडंबनत्वमेवान्यथानुपपत्त्याद्रढयतिजन्मेति अजस्यजन्मरहितस्यकर्मायत्तोत्पत्तिरहितस्याकर्तुः प्राचीनकर्मानुरूपप्रवृत्तिबुद्ध्यधीनकर्म रहितस्यात्मनः सर्वांतरात्मनस्तवतिर्यगादिषुजन्मतत्सजातीयंकर्मचेतियत्तदत्यंतविडंबनमेव अन्यथाऽजस्याकर्तुरात्मनश्चतन्नघटतइतिभावः तिर्यक्षुवराहादिषुऋषिषुभार्गवदत्तात्रेयकर्दमादिषुनृषुराघवयादवादिषुयादस्सुमत्स्यकूर्मादिषुजलौकःसुविडंबनमात्रम् ॥ ३० ॥

नचेदंघटतइत्यभिप्रायेणाऽऽहगोपीति तावद्यथात्वयिकृतभागोऽपराधोयेनतथाभूतेसतिगोपीयशोदादामरज्जुमादत्तबद्धुमर्थात्परिजगृहे तदाश्रुभिः कलिलंकलुषितमंजनंययोस्तेसंभ्रमेभयसूचकाटोपयुक्तेऽक्षिणीयस्यतद्वक्त्रंनिनीयउन्नीयउत्साम्य अश्रुकलिलेत्यादिक्रियाविशेषणं वाअश्रुकलांजनसंभ्रमाक्षंयथातथावक्त्रंनिनीयप्राप्येत्यर्थः यस्मात्ततोभीरपिबिभेतितस्यतवभयभावनयाभयाभिनयेनास्थितस्ययादशासामां विमोहयतिअत्रभीशब्देनसर्वेषांभयहेतुर्मृत्युर्लक्ष्यते "भीषाऽस्माद्वातः पवतेभीषोदेतिसूर्यः भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्चमृत्युर्धावतिपंचम" इत्युक्तविधस्या भयस्यतवेत्यर्थः तावद्विमोहयतिमूढीकरोति पश्चात्तुनरचेष्टानुकारमात्रमिदमितिज्ञापयतीतितावच्छब्दाशयः ॥ ३१ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

समंचरतामित्येतद्विवेचयति नवेदेति यस्यतवयोग्यतातिरेकेणकर्हिचित्कश्चिद्दयितोनास्ति कश्चिद्द्वेष्योनास्तीतिशेषः एवमपियस्मिन् त्वयिनृणामासुरप्रकृतीनांमतिर्विषमा अर्जुनोऽनुगृह्यतेऽयंदुर्योधनोद्विष्यतइति ताभ्यामुभाभ्यांबहूपचितपुण्यपापनिचयाधनसारूप्य हेभगवन् नृणांविडंबनमनुकरणमीहमानस्यचेष्टमानस्यद्विषंतंनैवभोजयेदित्यादिवचनात्तस्यतवकश्चित्पुरुषः चिकीर्षितंकर्तुमिष्टंनवेद नजाना तीत्येकान्वयः अथवालोकेयस्मिन्पुंसियोग्यतातिरेकेणस्नेहद्वेषकारिणिनृणांमतिर्विषमाअस्यदयितोऽयमस्यद्वेष्यइति समवांस्तादृशइत्यतः समचारीतिवैदिकाइति ॥ २९ ॥

अधुनाऽनादिनिधनत्वंसमर्थयते जन्मेति हेविश्वात्मन्सर्वांतर्यामिन् अजस्याजातस्यानायासेनफलानपेक्षयाअकर्तुरात्मनःस्वामिन स्तवतिर्यङ्नृपशुषुयादःसुजलजंतुषु यज्जन्म तज्जात्यनुकारिकर्मच तदतिशयेनविडंबनमतोऽनादिनिधनोऽसीतिभावः अजस्यात्मनस्तिर्यगादिषुयज्जन्माकर्तुरात्मनस्तज्जात्यनुसारियत्कर्मतदुभयमत्यंतविडंबनमितिवायोजना ॥ ३० ॥

श्रीविजयध्वजः ।

इदं चातिविडंबनं विदुषामपि मोहकमित्यभिप्रेत्याह गोपीति त्वयि कृतागसि दधिभांडभित्त्वा नवनीतापहारिणि सति यदा गोपी नाम्ना यशोदा नित्यमुक्तं त्वां बद्धुं दाम आददे तावत्तदा यत्त्वां प्रति भीः सर्वजनस्य भयकारणाद् गोपी पिबतीति यस्य भयभावनया अश्रुभिः कलिलं कलुषं अंजनं यस्य तत्तथोक्तं अश्रुकलिलांजनं चलत्संभ्रमयुक्तं अक्षि यस्य तत्तथोक्तं वक्त्रं बिम्बस्य आवाचीनतया कृत्वा स्थितस्य ते तव यादृशाऽवस्था सा मां विमोहयतीत्येकान्वयः तस्मात्तदनुकारणं विदुषामपि मोहकमिति भावः ॥ ३१ ॥

क्रमसंदर्भः ।

गोपीति । अत्र भीरपि यद्बिभेतीत्युक्त्वा तस्या ऐश्वर्यंज्ञानं व्यक्तम् ततो यदि सा भीः सत्या न भवति तदा तस्या मोहोऽपि न संभवेदिति गम्यते । स्फुटमेव चान्तर्भयमुक्तम् भयभावनया स्थितस्येति ॥ ३१ ॥

सुबोधिनी ।

इदानीं भवतीर्णेषु तुरीभक्ता अपि तजानंतीत्याह नवेदकश्चिदिति किंकर्तुं भगवान् विचारयतीति न कोऽपि वेद ननु कार्यदर्शनात्ज्योतिःशास्त्रेणायं देवज्ञायते तदेवभगवाञ्चिकीर्षितमिति कुतो न वेदेत्यत्राह तवेहमानस्येति नृणां विडंबनमनुकरणमीहमानस्य चिकीर्षितं न वेदेत्यर्थः सामान्यव्यापारेणैव कार्यस्यासिद्धत्वात् विशेषरूपमनुकरणं किं कार्यमिति भवति संदेहः नन्वस्यानुकरणस्य कार्यं स्पष्टमेव पांडवरक्षा कौरववधश्च भूभारहरणं अर्जुनादीनां यशोदानं च तदपि नेत्याह न यस्य कश्चिदिति पांडवरक्षादिकं च तदा विशेषकार्यं स्यात् यदि भगवतोऽभिमतो दासीनो वा शत्रुः तथा सति भगवत्त्वमेव न स्यात् कश्चिदपि दयितो न प्रवर्द्धयश्च कश्चिदपि चकार उदासीनः तर्हि कथं पांडवरक्षादिन वका- लादिति वक्तव्यं कदाचिदपि कौरवरक्षार्थं प्रयाणात् तत्राह यस्मिन्विषममतिर्नृणामिति यस्मिन् त्वयि नृणां वादिनां विषममतिर्भवति अ- यमस्माकं मित्रं अयं शत्रुरिति नहि कलशादिषु वस्तुषु गृहे नीयमानेषु दर्शनाच्छकुनादिसंपत्तौ न तेषां स्वरूपं भिद्यते शुक्तिकायां वा रजतादिप्रतीतौ तस्य स्वाभाविकधर्मव्यतिरेकेण कश्चिदस्ति भ्रमहेतुः स्वाभाविकस्यैव भ्रमहेतुत्वे सर्वेषामेव भ्रमः स्यात् तस्यात्स्वगतदोषैर्वा रागादिना त्वयि- मित्रत्वादिप्रतीतिः ननु त्वयि तादृशो धर्मः कश्चिदस्तीत्यर्थः ननु तदनुसरणधर्मो भगवत्यस्ति यतः सर्वं भावितद्भवति तदा पतनास्तीत्याह स्वकारणामित्वत्ववत् अनुसारित्वमपि भ्रांतमित्यर्थः ॥ २९ ॥

एवदुष्टत्वं पर्यनिरूप्यलक्षणं निरूपयति द्वाभ्यां जन्मकर्मचेति भगवतः सर्वानुकरणरूपो धर्मः लक्षणमसाधारणो धर्मः नद्यादिरपि कि- चित् द्रव्यांतरसंबंधेन तथा स्वात्मानं प्रकाशयति भगवांस्तु केवलं अविक्रियमाण एवायमानंदरूपः नरदेहेंद्रियरूपेणादृश्यरूपेण स्वात्मानं वा पर्यतिपतद्भगवतोऽसाधारणं लक्षणम् एतद्दर्शनेऽपि भगवंतं न पूजयेत् तदाऽस्य मोहकत्वं लक्षणत्वाद् अन्यथा सर्वेषामपि मोहो भवेत् तस्मादनुकरणं भगवल्लक्षणमिति ज्ञेयं तत्र च संभ्रमः पूर्ववत्स्वदोषेणैव दुष्यति न भगवतः कश्चिद्दोष इत्यर्थः ननु युक्तिबाधितं न वेदोऽपि बोधयतीति कथं भगवतोऽनुकरणं संभवति तत्राह विश्वात्मन्निति यथा भगवानधिक्रियमाण एव विश्वरूपो जातस्तस्यानुकरणे कः प्रयास इति भावः अजस्य जन्म अकर्त्तुः कर्म पुरुषोत्तमस्य आत्मनो व्यापकस्येति यत्तत्वराहादौ ऋषिपुवामनादौ वा सत्त्वात् तत्तद्रूपेण स्फुरणमत्यंतमनुकरणं पुरुषोत्तमत्वमपि ज्ञापयन् मनुष्यत्वादिकमपि ज्ञापयति विश्वस्मिन् तु ज्ञातजगत्त्वेन न ज्ञायते तस्मादनुकरणलक्षणं असाधारणो भगवद्धर्मः अतोऽनानेनापि भगवति संदेहो युक्त इति सिद्धम् ॥ ३० ॥

ननु विशेषदर्शनात् संदेहो गमिष्यतीति कितद्धर्मत्वेन ज्ञापनेन तत्राह गोप्याददइति एतादृशमनुकरणं भगवतः यद्विशेषदर्शनेऽपि जातं भ्रम- मुत्पादयति तत्राह मे नरन्द्रांतः कदाचिदहंगतागोकुले त्वां दृष्टुं तस्मिन् समये गोपी यशोदा शिलापुत्रेण भांडभेदनेन कृतागसि त्वयि दाम आददे तदा तादृशदानीं भयानिद्रशाजाता ननु सा स्वभावत एवदशा भवति तत्राह अश्रुकलिलांजनसंभ्रमाक्षमिति अश्रुभिः कलिलं यदंजनं तेन सम्यक् भ्रमयुते अक्षिणी यस्येति तादृशं मुखं नीचतया स्थापयित्वा स्थितस्य तवेति पूर्वेणसम्बन्धः एवं तवैव तत्संबंधाभीत इति नन्वेवमेवास्तु को दोष इति चेत्तत्राह भीरपि यद्बिभेतीति यद्वयं यतो भगवतो भवति भीतत्वं भयहेतो बोधको धर्मः स हि तस्मिन् विद्यमानेकस्यचिद्भयं संभवति ॥ ३१ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

ननु तत्र कलहे तत्त्वनिश्चायकः को भवेत् तत्र न कोऽपीत्याह न वेदेति द्वाभ्याम् नृणां शास्त्रविवादिनां तेषां विडम्बनं ज्ञानवैफल्यम् ईहमानस्य इच्छतः । यद्वा रामकृष्णाद्यवतारे स्वीयेन नरत्वेन नृणां नरमात्राणामेव विडम्बनम् ईहमानस्य तादृशसौन्दर्य्यसाद्गुण्य चरित्राद्यदर्शनात् अन्ये नरा विडम्बिता एव भवन्तीति भावः । नृणाम् अज्ञजनानाम् । विषमा मतिरिति यथा सूर्य्यस्य सूर्य्यकान्त शिलायां स्वतुल्यधर्म्मत्व प्रदायितास्मकौ अन्येषु औदासीन्यं चक्रवाकेपूपकारित्वे घूकतस्करान्धकारादिष्वपकारित्वे लक्ष्यमाणेऽपि न तस्य वैषम्यं किंतु तत्र तत्र वस्तुसादृगुण्यवैगुण्ययोरेव कारणमिति ज्ञेयम् ॥ २९ ॥

किञ्च यदपि नरसाम्यवैषम्यकर्तृत्वाकर्तृत्वजन्मवत्त्वाजत्वादिषु सिद्धांतायित्वेव लीलयास्वादनीयेत्याह । अजस्य जन्म अकर्त्तुः कर्म । तत्रापि तिर्य्यगादिषु तत्र तत्र तव सर्व्वोत्कृष्टस्येश्वरस्यात्यन्तविडम्बनम् । तत्तज्जातियाथार्थ्येन आत्मनो न्यूनत्वांगीकारात् तथाहि वाराहे जन्मनि "घ्राणेन पृथ्व्याः पदवीं विजिघ्रन्" इत्यादिना सर्व्वज्ञत्वेऽपीश्वरत्वेऽपि वास्तवशूकर एवाभूदेवमवलोक्य अहास् ब्राहोयत गोचरो मृग इत्येवमतत्त्वज्ञास्त्वां कर्म्माधीनं जीवमेव मन्यन्ते इति भावः । अत्राजत्वाकर्तृत्वयोरेव सत्यत्वे जन्मकर्म्मलक्षणयोर्लीलयोर्म्मिथ्यात्वम् । तथात्वे च तया शुकदेवाद्यात्मारामगणचित्ताकर्षणस्यासंगतिः । "जन्म कर्म्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः इति" भगवदुक्तिश्च जन्मकर्म्मणोः सत्यत्वे अजत्वाकर्तृत्वयोरसङ्गतिरिति तस्मादचिन्त्यानन्तशक्तिमतो भगवतः को वेद तत्त्वमिति ॥ ३० ॥

केचिदाहुरजं जातं पुण्यश्लोकस्य कीर्त्तये ॥
यदोः प्रियस्यान्ववाये मलयस्येव चंदनम् ॥ ३२ ॥
अपरे वसुदेवस्य देवक्यां याचितोऽभ्यगात् ।
अजस्त्वमस्य क्षेमाय वधाय च सुरद्विषाम् ॥ ३३ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

तस्मात् तव लीलामेवास्वादयामीत्याह । गोपी यशोदा त्वयि कृतागसि दधिमन्थनीस्फोटनं कृतवति सति यावद्दाम रज्जुम् आदत्ते अत्राह तावत् तत्क्षणमेव ते तव या दशा अवस्था सा मां विमोहयति । किन्तु तस्य अश्रुभिः कलिलं व्यामिश्रम् अंजनं संभ्रम आवेगश्च यस्योयत्र तद्वक्त्रं निनीय अधः कृत्वा ताड़यिष्यतीति भयस्य भावनया स्थितस्य यतो यतस्त्वत्तः भीरपि स्वयं बिभेति तस्य ते दशा । तेन पूर्व्वोक्तानंदगोपादप्यतिप्रेमवती यशोदा धन्या यया तवैव तादृशो वशीकार इति सूचितम् । अत्र भीरपि यद्विभेति इत्युक्त्यैव कृत्या वैश्वर्य्यज्ञानं व्यक्तीभूतं भयभावनया स्थितस्येत्यन्तर्भयस्य च तया सत्यत्वमेवाभिमतम् अनुकरणमात्रत्वे ज्ञाते तस्या मोहो न संभवे दिति ज्ञेयम् । अतएव तवेहमानस्य नृणां विडम्बनमित्यादौ विडम्बनमनुकरणमिति व्याख्यान्तरं परास्तम् ॥ ३१ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

ननु देवराजः सम्राज्ञांमांहंतुयत्नंकृतवान् नृपतयोजरासंधचैद्यप्रभृतयोबहुशोममापकारंकृतवंतस्तदिदंसमंचरंतंसर्वंत्रेत्यादिभवत्यावचनंक थमर्थवत्स्यादत्राह नवेदेति हेभगवन् । षडैश्वर्यसंपन्ननृणांविडंबनमनुकरणमीहमानस्य तत्तत्कालानुरूपंचरितंकुर्वाणस्यतवचिकीर्षि तं तत्तत्कर्मानुसारेणाकर्तुंरपीर्ष्यंकश्चिदपिनवेद एवंस्वतोयस्मिन्प्रियाप्रियरहितेत्वयिविषमामतिर्नृणामज्ञानाद्भवति ॥ २९ ॥
अजस्यकर्मजन्मोत्पत्तिशून्यस्य स्वेच्छयाजन्म अकर्तुः सत्त्वादिगुणाहेतुककर्तृत्वशून्यस्यस्वेच्छकंकर्मेत्यत्यंतंविडंबनमनुकरणमतअतिर्यक्षुव राहादिरूपेणनृषुरामादिरूपेणऋषिषुभार्गवादिरूपेणयादःसुमत्स्यादिरूपेण ॥ ३० ॥
साक्षादवतारिणस्तवप्रादुर्भावेयच्चेष्टितंतदत्यंतंमांविमोहयतीत्याहएकदेशकथनेन गोपीतित्वयिकृतागसिदधिभांडस्फोटनंकृतवतिगोपी श्रीयशोदायावद्दामादरज्जुंजग्राहतावत्कालमेवतेतवयादशा ऽवस्थासामांविमोहयतिंदहगेहस्मृतिंतश्चालयति कीदृशस्य अश्रुकलिलांजन संभ्रमाक्षं अश्रुणामिश्रांजनेसंभ्रमेभयसूचकवैक्लव्ययुक्ते अक्षिणीयस्यतद्वक्त्रंभयभावनयानिनीयास्थितस्य यतोभीरपिविभेतितस्य ॥ ३१ ॥

भाषाटीका ।

हेभगवन् ! आप मनुष्य लीलाकी चेष्टा कर देतेहो, आप का चिकीर्षित कोई नहीं जानता है न आप का कोई प्रिय है न आप का कोई द्वेष्य है । तब भी आप में मनुष्यों की विषम बुद्धि होती है ॥ २९ ॥
हे विश्वात्मन् ! तिर्यक् (पशुपक्षी) ऋषि और जल जन्तुओं में जो अज आप का जन्म और अकर्ता आत्मा का कर्म यह अत्यन्त विडंवन है ॥ ३० ॥
(नर विडम्बन अति चमत्कार है) जब तुमने अपराध किया और गोपी (यशोदा) ने तुमें बांधने को दाम (रस्सी) ग्रहण की उस समय की तुम्हारी वह दशा 'जो तुम भय की भावना से. अश्रु युक्त संभ्रम नयन मुख नीचाकर खडे थे' मुझे बडा विमोहित करती है । भय भी तुम से भय खाता है तुमे भय क्या ! ॥ ३१ ॥

श्रीधरस्वामी ।

अतएव जगन्मोहनतया दुर्ज्ञेयत्वात् तव जन्मादि बहुधा वर्णयन्तीत्याह केचिदिति चतुर्भिः पुण्यश्लोकस्य प्रियस्य युधिष्ठिरस्य कीर्त्तये । यदोरेव कीर्त्तये इति वा । अन्ववाये वंशे । मलयस्य कीर्त्तये वंशे यथा चन्दनं यथा ॥ ३२ ॥
तथा वसुदेवस्य देवक्यां भार्य्यायाम् अज एव त्वमभ्यगात् पुत्रत्वमिति शेषः । प्रथमपुरुषस्त्वार्षः । अजस्त्वमिति पाठः सुगमः । ताभ्यामेव पूर्व्वं सुतपःपृश्निरूपाभ्यां याचितः सन् । अस्य जगतः क्षेमाय ॥ ३३ ॥

श्रीवीरराघवः ।

यतोविडंबनसाम्येनतुतात्त्विकमतएवत्वदवतारप्रयोजनानिमित्तंचेदमेवेतिनिश्चेतुमशक्यत्वातत्रनानातर्कयंतीत्याहकेचिदितिपंचभिः केचि-त्त्वदवतारप्रयोजननिर्णयप्रवृत्तानांमध्येअजमपित्वांप्रियस्यभक्तस्यपुण्यश्लोकस्ययदोः कीर्त्तयेतद्वंशेजातमाहुः यदुवंशकीर्त्तिजननायतत्रत्वां जातमाहुरित्यर्थः यथामलयस्यपर्वतस्यकीर्त्तयेचंदनंजातंवदंतितद्वत् ॥ ३२ ॥

श्रीवीरराघवः ।

अपरेत्वत्रसाधुलोकस्यक्षेमायसुरद्विषांवधायचजातस्त्वंवसुदेवस्यदेवक्यांताभ्यांपूर्वजन्मनियाचितःअभ्यगात् पुत्रत्वंप्राप्तइत्याहुः वसुदेवस्येत्यपादानस्यैवशेषत्वविवक्षयाषष्ठी ॥ ३३ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

इदानीमेवंविधस्यतवदेवक्यांजन्मानुकरणेनिमित्तंविद्वांसोऽनेकधावदंतीतिविज्ञापयति केचिदित्यादिना केचिद्विद्वांसः पुण्यकीर्त्तेर्भगवच्चक्रस्ययदोःराज्ञोऽन्ववायेतस्यकीर्त्तयेजातंत्वामाहुरित्यन्वयः नाम्नामलयस्यपर्वतस्यकीर्त्तयेचंदनमिव ॥ ३२ ॥

अपरेबुधाःदेवैर्याचितोऽजस्त्वमस्यसज्जनस्यक्षेमायसुरद्विषांवधायचवसुदेवस्यसकाशाद्देवक्यामभ्यगादाविर्भूतइतिब्रुवते ॥ ३३ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

केचिदिति चतुष्कम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

सुबोधिनी ।

एवंभगवतिविरुद्धधर्मत्वंतत्संबंधादन्यत्रापिविरुद्धधर्मत्वमिति लक्षणमुक्तंजन्मकारणनिर्द्धारमाहकेचिदाहुरितिचतुर्भिःनमनार्थजन्मनिर्द्धारःकर्त्तव्यः देहांतःकरणात्मनामुत्तरमुत्तरंश्रेयः ततोदेहत्वेनानमनीयत्वेऽपिभगवदवतारत्वेज्ञातेनमनीयत्वंसिद्ध्यतितत्रतादृशस्यकथमनमनीयदेह इतिशंकातत्रऋषिभेदेनस्वयोगजधर्मभेदात्परमार्थतोभगवदिच्छाज्ञानाच्चचतुर्विधाऋषयः स्वस्वबुद्धचनुसारेणदेहसंबंधप्रयोजनंकथयंति "वंशकर्त्तापिताचैवमुख्यौदेहनिरूपकौ दुःखाभावश्चमोक्षश्चद्वावर्थौ विहसंमतौ" अर्थद्वयेपिरंधे अर्थावलीयानितितदर्थमतभेदः अर्थस्यगुणभावेदेहे मुख्यतयामतद्वयम् अर्थप्राधान्येचमतद्वयमस्तितत्रवंशकर्त्तुर्मुख्यत्वात् महत्त्वाच्चतदीयत्वख्यापनेनतस्यकीर्त्तिर्भवतीतिधर्मप्राधान्येनयदुवंशेऽवतीर्णइत्याहकेचिदाहुरितिअजंजातमिति पूर्ववद्विरुद्धधर्माश्रयत्वम् पुण्यश्लोकस्ययदोः अतएवतत्वंशाख्यार्थोनिर्धारितइतितत्रांशेनावतीर्णस्येत्युक्तंप्रियस्येतिपुष्टिमार्गभक्तत्वात्मलयस्येवचंदनमिति यथाचंदामहेमलयसंबंधादिमलयस्ययशः एवंयदोरपितद्वंश्यानां भगवत्संनिधानेनभगवत्सारूप्यात् ॥३२॥

अपरेपुनर्दूरसंबंधमसहमानाः प्रसंगादपिकीर्त्तिसंभवात्कृतप्रयत्नत्वाच्चवसुदेवस्यनिर्दुष्टत्वाच्चअर्थपुरःसरंप्रवर्त्तमानाऋषयः वसुदेवस्य संबन्धिन्यां देवक्यां पुत्रत्वेन याचितः सन्नज एव जात इत्याहुस्तदाह अपरइति । सोऽजस्त्वमेवेति पृथग्योजना । "पित्रोः संपश्यतोः सद्य" इति प्राकृतरूपप्रदर्शनाद्भिन्नशंका स्यात् साऽप्यनेन निवारिता तत्र हेतुः अस्य क्षेमायेति । जगतः युधिष्ठिरस्य वा । अतएव "जातः कंसवधार्थाय" इत्यादिवाक्यानि । अनेन द्वयं प्रयोजनं भिन्नमिति ज्ञापितं देवानां भिन्नतया हितकरणात् । चकारात्तेषामपि कृतार्थत्वाय सुरद्वेषित्वेन स्वतो मुक्त्यभावात् । अनेन भगवतो दोषाभावो निरूपितः अतएवोभयोः कार्यता । अन्यथा वैषम्यं स्यात् ॥ ३३ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

एवंचत्वं न चेत् प्रादुरभाविष्यस्तदा जगन्मोहनी इयं लीला केन वास्वादयिष्यतेति प्रादुर्भावकारणमेव मतभेदेन बहुप्रकारमाह केचिदिति पुण्यश्लोकस्य युधिष्ठिरस्य "पुण्यश्लोको नलो राजा पुण्यश्लोको युधिष्ठिर" इति पुण्यश्लोकत्वेन तदानीं तस्यैव प्रसिद्धेःयदोरन्वाये वंशेयद्वा रेव कीर्त्तये इति वा । मलयस्य कीर्त्तये वंशे वा चन्दनं यथा ॥ ३२ ॥

अज एव त्वमभ्यगात् पुत्रत्वमिति शेषः । प्रथमपुरुषस्त्वार्षः । अभंत्वमिति पाठः सुगमः ताभ्यामेव पूर्वं सुतपः पृश्निरूपाभ्यां याचितः सन् । अस्य जगतः क्षेमाय ॥ ३३ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

भगवंतः स्वरूपगुणादेर्दुर्ज्ञेयत्वमुक्तं तत्प्रादुर्भावप्रयोजनमपि दुर्ज्ञेयमित्याह केचिदितिचतुर्भिः अन्ववायेवंशे ॥ ३२ ॥

वसुदेवस्यपत्न्यांदेवक्यागर्भत्वमभ्यगात्प्राप्तः याचितः ताभ्यांप्रार्थितः ॥ ३३ ॥

भाषाटीका ।

तुम्हारी लीला जगत् को मोहन करने वाली और दुर्ज्ञेय है इसी से तुम्हारे जन्मादिकों को भी बहुधा वर्णन करते हैं कोई कहते हैं पुण्य श्लोक (युधिष्ठिर) की कीर्त्ति विस्तार करने को प्रिय यदु के वंश में मलय में चन्दन के समान अज आप का जन्म हुआ है ॥ ३२ ॥

कोई कहते हैं वसुदेवजी की देवकी में उन्हीं दोनों से याचित होकर अज भी तुम इस विश्व के क्षेम के और देव द्वेषीओं के (दैत्यों) के वध के लिये उन के पुत्र हुए हो ॥ ३३ ॥

भारावतारणायान्ये भुवो नाव इवोदधौ ।
सीदंत्या भूरिभारेण जातोह्यात्म भुवार्थितः ॥ ३४ ॥
भवेऽस्मिन् क्लिश्यमानानाम् विद्याकाम कर्मभिः ।
श्रवण स्मरणा र्हाणि करिष्यन्निति केचन ॥ ३५ ॥
शृण्वंति गायंति गृणंत्य भीक्ष्णशः ।
स्मरंति नंदंति तवेहितं जनाः ॥
तएव पश्यंत्य चिरेण तावकं भवप्रवाहो परमं पदांबुजम् ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामी

आत्मभुवेति ब्रह्मप्रार्थनस्य प्राधान्यविवक्षया मतान्तरम् ॥ ३४ ॥

परमानंदस्वरूपाज्ञानमविद्या ततो ज्ञानाद्यभिमानाद् कामः ततः कर्माणि तैः क्लिश्यमानानां तन्निवृत्तये श्रवणाद्यर्हाणि कर्माणि करिष्यन् ॥ ३५ ॥

अस्य पक्षस्य सिद्धांततामभिप्रेत्य श्रवणादिफलमाह शृण्वन्तीति नन्दन्ति अन्यैः कीर्त्यमानमभिनन्दन्ति ये जनाः ईहितम् चरितं तावकम् त्वदीयं पदाम्बुजं त एव पश्यन्त्येव अचिरेणैवेति सर्व्वत्रावधारणम् । कीदृशं भवप्रवाहस्य जन्मपरम्परायाः उपरमो यस्मिन् तत् ॥ ३६ ॥

श्रीवीरराघवः ।

अन्येतूदधौअर्णवेनावइवभूरिभारेणसीदंत्याः क्लिश्यन्त्याभुवोभारापहारायात्मभुवाचतुर्मुखेनार्थितोभगवान्जातइत्याहुः ॥ ३४ ॥

केचनअस्मिन्लोकेअविद्यादिभिः क्लिश्यमानानांजनानांश्रवणस्मरणाद्यर्हाणिचेष्टितानिकरिष्यन्कर्तुंजातइत्याहुरित्यर्थः अविद्यादेहात्मभ्रमादेर्निमित्तमज्ञानं कामस्तन्मूलकशब्दादिविषयाभिलाषः कर्माणितदनुकूलव्यापारात्मकानि ॥ ३५ ॥

अविद्यादिभिःक्लिश्यमानानांजनानांश्रवणाद्यर्हाणिइत्यनेनभगवच्चेष्टितानां क्लेशापहत्वंसूचितंतच्चनसाक्षात्किंतुसंसृतिनिवर्तकभगवच्चरणारविंदसाक्षात्कारावहभक्तियोगनिष्पादनद्वारेत्यभिप्रायेणभगवच्चेष्टितश्रवणादिपराणामेतच्चरणांबुजसाक्षात्कारोनान्येषा मित्याह शृण्वंतीति येजनास्तवेहितंचेष्टितंशृण्वंतिवक्तृसांनिध्येगृणंतिश्रोतृसांनिध्येतदुभयासंनिधौचस्वयंगायंतिस्मरंतिनंदंति तएवभवप्रवाहस्य संसारप्रवाहस्योपरमोयस्मात्तत्तावकंत्वदीयपदांबुजमचिरेणपश्यंति ॥ ३६ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

अन्येप्राज्ञाउदधौहिरण्याक्षादिभूरिभारेणसीदंत्याआसन्नमज्जनायानाव इवदुः सहासुरजनभारेणपरिखिन्नायाभुवः आत्मभुवाप्रार्थितः भारावतारणायजातोऽसीत्याचक्षते ॥ ३४ ॥

केचनपंडिताअस्मिन्भवेसंसारेअविद्याकामकर्मभिः क्लिश्यमानानांदुःखेनपरिभूयमानानांश्रवणार्हाणिनामानिस्मरणार्हाणिरूपाणिकरिष्यन्नवातरदितिवदंति ॥ ३५ ॥

कर्मणांश्रवणस्मरणैःकिंफलमितितत्राह शृण्वंतीति येजनास्तवेहितंचेष्टितमभीक्ष्णशःशृण्वंतिगायंतिगृणंतिस्मरंतिनंदंतितएवाचिरेणाक्षिप्रंभवप्रवाहोपरमंसंसारप्रवाहस्यउपरमोनिवृत्तिःविनाशोयस्मिन्तत्तावकंपदांबुजंपश्यंतीत्येकान्वयः तस्मात्त्वत्कर्मश्रवणादिफलं मुक्तिरेवेतिभावः ॥ ३६ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

शृण्वन्तीति भवेऽस्मिन्नित्यस्य पूर्व्वपद्यस्यैवोपोद्बलकत्वेनोक्तम् । ननु अस्यैव स्वमतत्वेन श्रीयुधिष्ठिरादीनां परमभक्तानां सम्बन्धे नैव तत्तल्लीलाश्रवणादिकम् अन्येषां भवतीति प्रत्युत तत्र तत्रैव मुख्यत्वमवसीयते । तदेवं तत्तन्मतसमाहारेण समुदायस्य कारणत्वे ऽप्यवान्तरतारतम्यं विवेचनीयम् । मम तु गोप्याददे इति वर्णिता श्रीयशोदैव सर्व्वोत्तमतया भातीति श्रीकुंतीदेव्यभिप्रायः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

सुबोधिनी ।

अन्ये पुनः कालांतरीयत्वाद् वसुदेवस्यापि "अर्थो बलीयान्" इति न्यायं पुरस्कृत्य कामप्रधाना भूमिभारहरणार्थं भगवानागत इत्याहुः । तदाह भारेति । ननु भगवति सपरिकरे समागते परमाधिको भारो भवति न तु भारावतरणम् । भारकर्तृषु भूमौ वा बलत्वेन प्रविष्टे भारनाश एव न तु भारोत्तरणम् । भारकर्तृणामधः पातेन वैषम्यं मुक्तिदाने पूर्वोक्तपक्षाविशेषः स्वतंत्रफलता च स्यादिति चेन्न । अयं भारो न दैहिकः किं तु हृतचेष्टाहेतुको मानसः सोऽप्यतिभावनया दैहिक इव भवति । तत्र भूमौ भगवति समागते तत्र चित्ते जाते उद्वेजकाविस्मरणाद्भारोत्तारणम् । बुद्ध्या हि भार आरोपितः । शीघ्रं प्रतीकारकरणायाह नाव इवोदधाविति अनेन वैषम्यात्कालस्यापि

सुबोधिनी ।

भजनहेतुत्वं सूचितम् । यथा तरंगादिरधारदोषकतथा धर्मक्षयादिरपि कालदोषः । तस्मात्कालाधारायाः पृथिव्या आधाराधेयोभयदोष संभवाच्छीघ्रं प्रतीकारः कर्तव्य इत्यर्थः । अन्यथा पुनर्भूमेरुद्धारः कर्तव्यः पतति सृष्टिश्च अतएव ब्रह्मणः प्रार्थनेत्याह । आत्मभुवार्थित इति । आत्मभुवेति स्वस्यापि ब्रह्मजननं पततीति भावः । श्रीपुत्रार्थनया कृतमिति कामत्वाद्भगवतोऽनभिप्रेतत्वं सूचितम् । अवसादनेन विशीर्णतायां पुनर्निर्माणं कर्तव्यं स्यात् । तथा चेकदशनिर्माणासंभवात् नूतनब्रह्मांडनिर्माणमप्यापतेत् अतो भगवतैवं कृतमिति एकपक्षे इतरप्रयोजनं प्रासंगिकमिति द्रष्टव्यम् । अन्यथा अर्थभेदादवतारभेदो भवेत् ॥ ३४ ॥

एतेषां पक्षाणां पूर्वपक्षत्वाश्च पर्यवसानकथनम् । केचन पुनर्भगवद्विचारेण वैयागिकार्थस्य हीनत्वं विचार्य भगवत्क्रियमाणेनैव हेतुना सर्वमुक्त्यर्थं भगवदवतार इत्याहुः । तदाह भवेऽस्मिन्निति । स्वाभिप्रेतत्वं तु स्वरूपनिरूपणपर्यायकम् मुक्तिप्रकरणे श्रवणादीनां धर्मत्वेन भक्तित्वमिति विशेषः । भवइति । निरंतरोत्पत्तिमार्गात् गमनेन अस्मिन्निति अनेकदुःखदर्शनात् स्थित्यापि क्लेशरूपास्रावा निरूपिता अविद्या स्वरूपा ज्ञानं ततः कामः विषयेच्छा नहि परमानंदे स्फुरतिविषयेच्छाभवति ततस्तदर्थमविधानिकर्माणि श्रवणादिः कर्मणः अविद्याकामकर्मनिवर्तकत्वं पंचमाध्यायेनिरूपितं श्रवणस्मरणयोर्भगवद्धर्मे परत्वेप्राकृतबाह्याभ्यंतरसंगाभावात् नजन्मक्लेशः अर्थ विवक्षया च स्थितोसर्वस्यभगवत्त्वेन ज्ञानात् न दुःखदर्शनक्लेशोऽपि अन्यथा परमकारुणिको भगवान्कूपेपतनन्यायेन लोकानां वैराग्य कस्मिन्नवतरेत् दृढमूलत्वज्ञापनार्थमविद्यापदं परित्यज्य अविद्यादिपदप्रयोगः कृतः अहेतुककल्पप्रदर्शनं तुमिमूलकत्वात्स्वतएवदुःख नाशोभवेदिति श्रवणादीनांवैयर्थ्यंस्यात् अतोभगवान्मुक्त्यर्थंमवतीर्णइतिसिद्धम् अवतीर्णएवभगवत्यहंताभवतिश्रवणादिविषयस्य ३५

एवं जन्मकारणनिर्द्धारमुक्त्वाफलनिर्द्धारमाह शृण्वंतीतिद्वास्येहिफलनिर्णयः कर्त्तव्यः धर्मादिवद्व्यभिचारिफलत्वेपरंपराफलत्वे अन्यफलत्वंवास्वतः सेवां कःकुर्यात्यद्यपिस्वरूपनिरूपणेनतत्प्रसिद्ध्यति परब्रह्मत्वेभगवतः स्वस्यचजीवत्वेदासत्वाद्दास्यसिद्धिरिति तथापियोग्यतामात्रं सिद्ध्येत्तत्फलमुख्यतयाअतः श्रवणादिभिर्यदिपश्यंत् तदैवदास्यंकुर्यादितियुक्तं फलनिरूपणाय ईहितंचोश्रुतंम गवत्प्रयत्नमात्रनिष्पन्नमित्यर्थः तदंत्यवतीर्णस्ययथासर्वपदार्थाः अगतितत्रतत्रसिद्धाः तथासंतोभगवत्कथाच गंगाद्दृशाविशेषेनियता तथाचगंगायांस्नायादित्यत्रनगंगायामागतायांस्नायादिति । किंतु । स्वयमुद्यम्यतीर्थंमुख्यमहताप्रयत्नेनांतः प्रविश्यस्नायादितिएवमत्र पिवकारिसतिश्रुण्वंतीतिनकिंतुसतांस्थानेगत्वाश्रयायद्वितितथोपायंविधायसमनस्कोद्धैर्यैः सम्यक्छाक्तितात्पर्यं निर्णयः कर्तव्यइत्यर्थः कृतेचनिर्णयेतदाने देहद्यायिभूतेरसेनगार्थंति ततोरसपरवशाः संतःअन्याद्युरस्कृत्यगृणंतिउपदिशंति एतेषांहेतुहेतुः मद्भावोऽप्रचक्तव्यः ततःसर्वेषांपदार्थानां भगवत्संबंधित्वेनश्रुतत्वात् यंकंचनपदार्थंदृष्ट्वाईहितमेवस्मरंतिततः स्वतंत्रफलत्वात्आनंदहेतुत्वाच्च स्वतएवनंदंति अंतरानंदयुक्ताभवंतीत्यर्थः एवंश्रवणकीर्तनानिसावांतरफलानिनिरूपितानि अतोमहाफलनिरूपणायअवांतरफलवतामेव । महाफलमि तिनिरूपयतितएवपश्यंतीति अचिरेणेतिपदादेवअयोगोऽप्यव्यवच्छिन्नः कालस्याहेतुत्वादेवनकालविलंबोबाधकः यथाकश्चित् समुद्रेमज्जन्तृ तीरंपश्येत् तथाभवप्रवाहस्यउपरमोयत्रतादृशतीरभूतं पदांबुजंपश्येत् ॥ ३६ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

आत्मभुवेति ब्रह्मप्रार्थनस्य प्राधान्यविवक्षयेति सर्व्वं मतान्तरम् ॥ ३४ ॥

स्वमतमाह । अविद्या अज्ञानं ततः कामः ततः कर्म्माणि तैः क्लिश्यमानानां सांसारिकाणामपि प्रेमभक्तिसिद्ध्यर्थमेव कर्म्माणि करिष्यन् क्लेशनिवृत्तिस्त्वानुषङ्गिकी उत्तरश्लोके पदाम्बुजदर्शनस्यैव श्रवणादिफलत्वोक्तेः । तद्दर्शनन्तु प्रेमलभ्यमेव ॥ ३५ ॥

अस्य पक्षस्य सिद्धान्तत्वमभिप्रेत्याह शृण्वन्तीति । ते एव न त्वन्ये पश्यन्त्येव नतु न पश्यन्ति अचिरेणैव नतु चिरेण तावकमेव नतु त्वदंशस्य कस्यचित् भवप्रवाहोपरममेव नतु संसारानिवर्त्तकम् पदाम्बुजमेव नतु तव निर्व्विशेषं स्वरूपमिति अर्थसौन्दर्य्यलाभाय षडवधारणानि द्रष्टव्यानि ॥ ३६ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

आत्मभुवाब्रह्मणा ॥ ३४ ॥

अविद्याऽस्मानात्मपरमात्मज्ञानाभावस्ततः कामोविषयाभिलाषस्तत्प्रभृतिः कर्मभिः क्लिश्यमानानांजनानांक्लेशनिवृत्तयेश्रवणस्मर णाद्यर्हाणि चेष्टितानिकरिष्यन्जातः इतिकेचनमन्यंते ॥ ३५ ॥

स्वमतपक्षस्यसिद्धांतत्वंसूचयन्श्रवणादिफलंदर्शयति शृण्वंतीति तवेहितंचेष्टितंगुरोः सकाशात् शृण्वंतिशिष्यादीन् प्रतिगृणं ति कश्चिद्गायंतिस्मरंतिनंदंतिचते एवभवप्रवाहोपरमंसंसारनिवर्त्तकंपदांबुजमचिरेणपश्यंति ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

कोई कहते हैं समुद्र में नावके समान भूरिभार से दुःखित पृथिका भार उतारने को आत्मभू ब्रह्मा की प्रार्थना से तुम अव-तीर्ण हुए हो ॥ ३४ ॥

कोई कहते हैं इस संसार मे अविद्या और काम कर्मों से क्लेश भोगते जीवोंको सुख देने के उन लोगों के श्रवण स्मरण योग्य कर्म करने को तुम्हारा औतार है ॥ ३५ ॥

जो सुजन आप के ईंगितों (लीलाओं) को श्रवण करते हैं गान करते हैं निरन्तर (कीर्तन) करते हैं स्मरण करते हैं अभि नन्दन करते हैं वेही शीघ्र आप के पदाम्बुज दर्शन करते हैं । जिन पदाम्बुजों से भव प्रवाह का उपरम होता है ॥ ३६ ॥

अप्यद्यनस्त्वं स्वकृतेहित प्रभो जिहाससि स्वित्सुहृदोऽनुजीविनः ।
येषां न चान्यद्भवतः पदांबुजात् ।
परायणं राजसु योजितांहसाम् ॥ ३७ ॥

के वयं नामरूपाभ्यां यदुभिः सह पाण्डवाः ।
भवतोऽदर्शनं यर्हि हृषीकाणा मिवेशितुः ॥ ३८ ॥

नेयं शोभिष्यते तत्र यथे दानीं गदाधर ।
त्वत्पदे रंकिता भाति स्व लक्षण विलक्षितैः ॥ ३९ ॥

इमे जनपदाः स्वृद्धाः सुपक्कौषधिवीरुधः ॥
वनाद्रिनद्युदन्वंतो ह्येधंते तव वीक्षितैः ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामी ।

इदानीं तवास्मत् परित्यागोऽनुचित इत्याशयेनाह अपीति चतुर्भिः । हे प्रभो ! सुहृदोऽनुजीविनश्च नोऽद्य अपि स्वित् किं स्वित् त्वं जिहाससि । येषाम् अस्माकम् अन्यत् परायणं नैवास्ति । कुतः राजसु योजितमंहो दुःखं यैस्तेषाम् । स्वानां कृतमीहितम् अपेक्षितम् येन तस्य संबोधनम् स्वकृतेहित इति । विसर्गान्तपाठे त्वं पदविशेषणम् ॥ ३७ ॥

ननु तव बन्धवो यादवाः पुत्राश्च पांडवाः शूराः समर्थाश्च तव किं कार्पण्यं माषसे अत आह के वयमिति । यर्हि भवतोऽदर्शनं यदा त्वमस्मान् न पश्यसि तदा (नामरूपाभ्यां) नाम्ना विख्यात्या रूपेण समृद्ध्या च यदुभिः सहिताः पांडवानाम के वयं न केऽपि अतितुच्छा इत्यर्थः । हृषीकाणामीशितुः जीवस्यादर्शने यथा न किञ्चिन्नाम च रूपञ्च तद्वत् ॥ ३८ ॥

किञ्च यथेदानीमियमस्मत्पाल्या भूमिः स्वैरसाधारणैर्ध्वजवज्रांकुशादिभिर्लक्षणैर्विलक्षितै श्चिह्नितैस्त्वत्पदैरङ्किता सती भाति तत्र तदा त्वयि निर्गते सति न शोभिष्यते ॥ ३९ ॥

अपि च इमे जनपदा देशा स्वृद्धाः सुसमृद्धाः सन्तः ॥ ४० ॥

दीपनी ।

योजितमिति । राजानो ह्यस्मासु दुःखं प्रापिता अतस्त्वत्तो ह्यन्य आश्रयो नास्त्येवेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३९ ॥
(सुपक्वा ओषधयो व्रीह्याद्या वीरुधो लताश्च येषु ते एधन्ते वर्द्धन्ते ॥ ४० ॥ ४१ ॥)

श्रीवीरराघवः ।

तदेवंसंस्तुत्याधुनाप्रयाणमुपसंहरेतिसूचयितुंत्वत्पदांभोजैकशरणानस्मान्हातुंउत्सहसेकिमितिकाकाऽऽह अपीतिषड्भिः स्वकृतेस्वार्थे त्वमपीहितः किंप्रवृत्तः किमित्यर्थः यद्यस्माद्धेप्रभोसुहृदोऽनुजीविनोभृत्यांश्चनोऽस्मानधुनाजिहाससिहातुमिच्छासिहित्यागानर्हतांसूचयितुं आत्मनोविशिनष्टियेषांभगवतःपदांबुजादन्यत्परायणंश्रेयःप्रापकंप्राप्यंचनास्तिअतएवराजसुराज्ञांमध्येयोजितांहसांयोजितदुःखानांयेषामन्यत्परायणंनास्तितानस्मानित्यन्वयः ॥ ३७ ॥

सर्वमिदंनिर्हेतुकयात्वत्कृपयैवसंपन्नंनत्वस्मद्गतगुणानिरीक्षणेनेत्यभिप्रायेणाह कइति नामरूपाभ्यामुपलक्षितस्येतिशेषःमनुष्यसजातीयनामरूपाभ्यामुपलक्षितस्यतवदर्शनंहृषीकाणामिंद्रियाणामीशितुः करणाधिपस्यक्षेत्रज्ञस्यदर्शनमिवयर्हियदायेषोजातंते पांडवावयंयदुभिः सहकेनकेऽपिनकेनापित्वद्दर्शनहेतुनागुणेनयुक्ताः किंतुत्वत्कृपयैवेत्थंजातमितिभावः तेवयंनामरूपाभ्यांकइतिवान्वयः किंत्वद्दर्शनात्कृष्णादिनाम्नातापसादिरूपेणवान्विताइत्यर्थः ॥ ३८ ॥

हेगदाधराधुनाइयंभूमिः स्वैः स्वासाधारणैः लक्षणैश्चिह्नैः ध्वजवज्रांकुशादिरेखारूपैर्विलक्षिताभिन्नैस्त्वत्पदैरंकितासतीतिथातत्त्वद्गमनानंतरकालेनाशोभिष्यत ॥ ३९ ॥

तववीक्षितैरेवयेजनपदादेशाअधुनास्वृद्धाः सुसमृद्धाःस्वृद्धत्वमेवाहसुपक्वौषध्योवीरुधः गुल्मानिचयेषुतथावनानिचाद्रयश्चनद्यश्चोदन्वंतः कमलाकराश्चतद्वद्धंतेहि ॥ ४० ॥

श्रीविजयध्वजः ।

स्वाम्यादिभ्योऽप्यंतहितकरत्वात्त्वद्विरहोऽस्माकमतिदुःसहइत्यभिप्रेत्याह अप्यद्येति प्रभो राजसु युयोजितांहसां कृतापराधानां येषामस्माकं भवतः पदांबुजादन्यत्परायणं नास्ति त्वं तान् सुहृदोऽनुजीविनः किंकरान् त्वत्क्षुद्रकभोजनसिक्थसेविनो नोऽस्मान् जिहाससि अपि स्वित् द्वारकाग मनव्याजेनत्यक्तुमिच्छसि किं स्वित् । कीदृशस्त्वं स्वकृतेहितः स्वतंत्रचेष्टितः स्वार्थं भृत्यार्थेहितो वा भृत्यप्रयोजनाय कृतचेष्टो वा चशब्द एवार्थे ३७

तत्कुत इति तत्राह तइति यदा ईशितुरिंद्रियस्वामिनो दर्शनं तदेव हृषीकाणामिंद्रियाणां दर्शनादिशक्तिरन्यदा नास्तीति यथा तथा यदूनाम-स्माकं यर्हि यदा भवतो दर्शनं तदा तेतव सकाशाद्यदुभिः सह पांडवाः कथं नामरूपाभ्यां युधिष्ठिरादिनाम्ना शुक्लादिरूपेणा च युक्ता इति शेष इत्यन्वयः यदा येषां यदूनामस्माकं च भवतो दर्शनं तदा तेयादवाः वयं पांडवाश्च तेषयं नामरूपवंत इति वा कथमिति केचित्पठंति यर्हि भवतोऽदर्शनं तदा नाम्ना यशसा बलेन रूपेण बलकोशाद्यात्मना यदुभिः सह वयं के असत्कल्पा एवेति तस्मात्त्वद्विरहोऽस्माकं मरणकल्प इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

भोगदाधर इयं राजधानी इदानीं ध्वजादिलक्षणैर्विशेषैश्चिन्हितैस्त्वत्पदै रंकिता यथा भाति त्वयि द्वारकां गते तथा न शोभिष्यत इत्येकान्वयः । अथवा इयं भूः त्वत्पदे रंकिता यथा भाति त्वयि वैकुंठं गते तथा शोभिष्यत इति वा ॥ ३९ ॥

न केवलमस्माकमेव त्वद्गमनं दुःखकरं मेषां जनपदादीनामपीत्याह इमइति इमे जनपदादयः तव सन्निधानात् सुष्ठुऋद्धाः त्वत्कारुण्ययामृत दृष्ट्या वीक्षिताः एधंते हि यस्मादित्येकान्वयः ॥ ४० ॥

क्रमसन्दर्भः ।

पांडवाः पांडुसम्बन्धिनः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

सुबोधिनी ।

एवं फलं निरूप्य दैन्यं निरूपयति अप्यद्येति चतुर्भिः सख्ये हि दैन्यनिवृत्तिः दैन्यं ह्यंतःकरणधर्मः स यदा स्फुरति स दीनः स च त्वयि सति विष याभावे न स्फुरितः इदानीं पुनः प्राप्तिविषये त्वद्गमनं भावयत्येव स्फुरितस्तस्मादस्मान् दीनान् मा त्यजेति प्रार्थयते । अन्यदा हि भगवान् कार्यं सशेषं कृत्वा गच्छति । इदानीं कार्यस्य निःशेषत्वात् पुनर्नागमिष्यतीति अभिप्रायेणास्मान् त्यक्त्वा गच्छति । हे स्वकृतेहित ! स्वानामेव कृतं कार्यं तस्मिन्नेव ईहितं यस्य भक्तकार्यकर्त्तः इत्यर्थः । त्वदपरित्याग एवास्मत्कार्यं तत्रैव तवेहितं भवत्विति भावः । अपीति संभावना याम् । अद्येति किमस्मत्त्यागादिनमित्यर्थः । नोऽस्मानथवा नस्त्वमिति । परित्यागः सर्वथा भाव्य इति न वक्तव्यमन्यथाऽपि त्वया कर्तुं शक्य तइति प्रभो ! जिहाससि स्वित् । स्विदिति किमर्थे । एतावता कालेन वयं शुद्धहृदया जाताः परिग्रहदशायां च कथं त्यागः । किंच दासाश्च जाताः । अनु पश्चाज्जीवोऽस्यास्तीत्यनुजीवी दूरे गते जीवनमेव न भविष्यतीत्यर्थः । किंच येषामस्माकं तव पदांबुजव्यतिरेकेण नान्यत्पराय णमस्ति तत्र हेतुः राजसु सर्वेषु योजितांहसां योजितापराधानाम् इदानीं वयं सर्वविरोधिनो जाताः अतस्त्वद्रक्षाव्यतिरेकेण न जीवामः इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

न च वयं स्वभावत एव महांत इति शंकनीयं त्वद्दर्शनेनैव महत्त्वं नान्यथा के वयं नाम्ना रूपेण च विख्याताः यदुभिः सह पांडवाः यर्हि भवतः अदर्शनं नाम च रूपं च गमिष्यतीत्यर्थः यदुत्वं पांडवत्वं च तत्र हेतुभूतं दृष्टांतमाह । हृषीकाणामिंद्रियाणामीशितुः प्राणस्यादर्शने । एकैकेंद्रियव्यतिरेकेणांधबधिरा इव जीवंति प्राणोनुगते सर्वमेव गच्छेदित्यर्थः ॥ ३८ ॥

किंच अयं देशोऽपि न सुखदो भविष्यति । यथेदानीं त्वत्पदै रंकिताऽतिशोभायुक्ता भाति इयमेवाग्रे न शोभिष्यते । स्वानि असाधारणानि लक्षणानि ध्वजादीनि तैर्विशेषेण लक्षितैः । शोभा हि सर्वा त्वत्संबंधाधीना । गदाधरेति । भूमेः पादस्पर्शे सात्त्विकभावस्वेदोद्गमे कर्दमत्वं भवति कर्दमे च क्षेत्रे सर्वो हि साधारो गच्छतीति गदाधरत्वमुक्तमिदमलौकिकं मया दृश्यत इति तथा संबोधनम् ॥ ३९ ॥

किंच सर्वेऽपि शत्रुजयेन प्राप्ता देशा नास्माकं सुखकरा भविष्यंति अग्रे सस्याद्यभावादिदानीं तु सस्यादिसंपत्तिर्भगवद्दर्शनाधीनेत्याह । इमे जनपदा देशाः सुष्ठुऋद्धाः सुष्ठुपक्वाः ओषधयो व्रीह्याद्यो वीरुधो द्राक्षादयश्च येषाम् । वनानि अद्रयो नद्य उदन्वंतश्च तवैव वीक्षितै रेधंते तस्मात्त्वत्परित्यागे न किंचिद्भविष्यतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

अस्माकं सुखदुःखे त्वद्दर्शनादर्शने एव नान्ये तत्र सुखसमयो गतः संप्रति दुःखसमयोऽयमायातीत्याह अप्यद्येति । अद्य नोऽस्मान् अपि स्वित् त्वं जिहाससि यतोऽद्य त्वं द्वारकां यातुमिच्छसीति भावः ननु बहुदिनमत्रावसं संप्रति द्वारकां यास्येव तत्र ममावश्यं किंचिद् कृत्यमस्ति अनुज्ञां देहीत्यत आह स्वकृतेहितः स्वेनैव कृतं निष्पादितम् ईहितं चिकीर्षितं यस्य सः त्वं कृतकर्त्तव्योऽसीति भावः निर्विसर्गपाठे संबोधनान्तरम् राजसु योजितम् अंहस्तत्पित्रादिवधेन वैरं यैस्तेषाम् । अनुजीविनो मत्पुत्रान् अधुनापि रक्षन्नत्रैव तिष्ठेति भावः ॥ ३७ ॥

ननु भीमार्ज्जुनादयस्ते पुत्रा महाबलिष्ठा एव राजा तु साक्षाद्धर्म्म एव यादवाश्च बान्धवा इति न ते कापि चिंतेत्यत आह के वयमिति नाम्ना ख्यात्या रूपेण सामर्थ्येन च । ईशितुर्जीवस्यादर्शनहृषीकाणां यथा न किंचिन्नामरूपञ्च तद्वत् ॥ ३८ ॥

यदि त्वमितो यास्यसि तत्र तदा इयं भूमिः स्वलक्षणैर्ध्वजवज्रादिभिर्विलक्षितैर्वैलक्षण्यं प्राप्तेः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

अथ विश्वेश विश्वात्मन्विश्वमूर्ते स्वकेषु मे ॥
स्नेहपाशमिमंछिंधि दृढं पांडुषु वृष्णिषु ॥ ४१ ॥
त्वयि मेऽनन्यविषया मतिर्मधुपतेऽसकृत् ॥
रतिमुद्वहतादद्धा गंगेवौघमुदन्वति ॥ ४२ ॥

सिद्धांतप्रदीपः।

स्वकीयानांस्वकृतमवेक्षितं येनतस्यसंबोधनेहेस्वकृतेहित हेप्रभोत्वराजसुयोजिताहशायोजितदुःखानामतश्च येषामस्माकंभवतः पदाम्बुजादन्यत्परायणं श्रेयः प्रापकंनैवास्ति तान्सुहृदोदृढस्नेहाननुजीविनोनिजभृत्यान्नोऽस्मानघजिहासस्यपिस्वित् हातु मिच्छसिकिम् ॥३७॥
नन्वत्रागमनेयादवानांतत्रगमनेयुष्माकंदुःखोदयस्तत्राकिंकार्यमत्राह केइतिहृषीकाणामिन्द्रियाणामीशितुर्मुख्यस्य प्राणस्यादर्शन मिव भवतोयर्हि अदर्शनंतदायदुभिः सहपांडवाः नामरूपाभ्यासुपलक्षिताः नकेऽपिभवतिदीनायवेत्यर्थः ॥ ३८ ॥
इयमस्मत्परिरक्षिताभूमिः स्वैस्तदसाधारणैर्लक्षणैः ध्वजादिचिह्नैर्विलक्षितैर्भूम्यां चिह्नितैर्ययेदानींशोभतेतथात्वयिनिर्गतेसति न शोभिष्यते ॥ ३९ ॥
किंचेदानींस्वृद्धाः सुसमृद्धाः सुपक्वाः ओषध्योवीरुधश्चयेषुतेइमेजनपदाः देशाः वनादयश्चतववीक्षितैरेधंतेवर्द्धंतेत्वयिनिर्गतेतुनेति पूर्वेणान्वयः ॥ ४० ॥

भाषा टीका।

हे स्वकृते हित ! (भक्तों के निमित्तही आप सब चेष्टा लीला करतेहो) हे प्रभो। हम सब आप के सुहृद और अनुजीवी हैं आप के पदाम्बुज से अतिरिक्त हमारा और कोई परायण (आश्रय) नहीं है। समस्त राजाओं का युद्ध विग्रह द्वारा हमने अंहः (अपराध) किया है। अब क्या आप हमको त्यागकर जायंगे ? ॥ ३७ ॥
हम पांडव और हमारे बांधव यादव, हम सब बडे २ नाम रूप से प्रख्यात भी कुछ नहीं हैं यदि आप का दर्शन न हो। जैसे जीवके विना इन्द्रिय सब वृथा है ॥ ३८ ॥
हे गदाधर ! यह हमारी पालित भूमि जैसी अब तुम्हारे ध्वज वज्रादि चरण चिन्हों से अंकित होकर शोभित होती है। तब (आपके गमनके अनंतर) ऐसी शोभित नहोगी—॥ ३९ ॥
ये हमारे समस्त जन पद (नगर) सुंदर पकी औषधि वीरूध वन नदी पर्वत समुद्र तुम्हारी दृष्टि से वार्द्धत होते हैं ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामी।

गमने पांडवानामकुशलम् अगमने च यादवानाम् इत्युभयतो व्याकुलचित्ता सती तेषु स्नेहनिवृत्तिं प्रार्थयते अथेति। विश्वेशेत्यादि संबोधनानि स्नेहच्छेदे सामर्थ्यख्यापनाय दृढं सन्तम् ॥ ४१ ॥
ततः किम् अत आह त्वयीति अनन्यविषया सती मे मतिः रतिमुद्वहतात् अनवच्छिन्नां प्रीतिं करोत्वित्यर्थः। ओघं पूरम्, यथा गंगा प्रतिबंधं न गणयति एवं मतिरपि विघ्नान् न गणयत्विति भावः ॥ ४२ ॥

दीपनी।

पूरः प्रवाहस्तमित्यर्थः ॥ ४२ ॥

श्रीवीरराघवः।

मदभिप्रायंजानास्येवेत्यभिप्रायेणसंबोधयतीत्याह अथशब्दः प्रश्नद्योतकः हे विश्वेशसर्वोतः करणानियंतः हे विश्वात्मन्सर्वांतरात्मन् विश्वशरीरकस्त्वेपुपांडवेषुमेमर्थ्यविभक्तिव्यत्ययआर्षः वृष्णिषुयादवेषुचेमंदृढंस्नेहपाशः तंछिंधियद्वावृष्णिषुपांडवेषुचत्वत्स्नेहपाशः इत्यभिप्रायेणमित्युक्तम ॥ ४१ ॥
तदर्थंव्यंजयंतीप्रार्थयतेत्वयीति हे मधुपते यादवानामेवमाधवाद्यतिन्नामांतरंतवनवमेस्फुटीभविष्यति त्वय्यनन्येविषयावितराविषयाममसतिरसकृद्धाउदन्वतिसमुद्रेगंगाजलौघमिवउद्वहतात् यथागंगासमुद्रमप्राप्यैवस्वजलौघं वरोद्धुमक्षमासमुद्रंप्राप्यैवस्वजलौघं वहति एवंत्वामप्राप्य रंतुमक्षमामममतिस्त्वय्येवरतिमुद्वहतामित्यर्थः ॥ ४२ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

पांडवयादवेषुभागवतत्वेनस्नेहआवश्यकइतिआत्मस्यपिपुत्रमित्रादिस्नेहःसंसारहेतुत्वाच्छेद्यइतिज्ञापयितुमाह अथेति अथानंतरमेतदनु गृहाण किंतदिति हेविश्वेशविश्वात्मन्विश्वव्यापिन्विश्वमूर्त्ते अनंतविग्रहस्वजनेषु स्वीयत्वेनाभिमतेषुपांडवेषुपांडवसंबंधिषुयादवेषुचममगाढंपुत्रमित्रादिस्नेहपाशंछिंधीत्यन्वयः पुत्रादिस्नेहएवच्छेद्योनतुभागवतस्नेहः तस्यशास्त्रैकर्त्तव्यत्वेनविहितत्वादित्यभिप्रेत्योक्तमिममिति ॥ ४१ ॥

नकेवलंविषयविरक्त्याऽलंकिंतुत्वय्यनपायिनींरतिं त्वंवितरेत्याह त्वयीतिहेमधुपतेआनन्दनाथनान्य विषयारुद्रादिविषयाअनन्याविषया ओघंजलप्रवाहयेगंउदन्वतिसमुद्रे ॥ ४२ ॥

क्रमसंदर्भः ।

अथेति तैरवतारितम् । एवमप्युभयेषां तादृशतदैकाल्यमनादर्शनेन तेष्वधिकभगवत्प्रीत्याधारत्वं स्वस्याधिकस्नेहहेतुरिति तेषु स्नेहच्छेदव्याजेनोभयेषामपि त्वदविच्छेद एव क्रियतामिति च व्यज्यते । ततश्चोत्तरत्र सूतवाक्ये तां बाढमित्युपामन्त्र्येत्यत्र श्रीभगवदभ्युपगमोऽपि सर्व्वथैव सङ्गच्छते ॥ ४१ ॥

सम्बन्धवशादनन्यविषया त्वयि या मतिः सैवासकृदनवच्छेदेन रतिमुद्वहतात् । जातया रत्या प्रतिबन्धं निराकरोत्वित्यर्थः । तदेतद् दृष्टान्तेन स्पष्टयति गंगेवौघमिति । सा यथा महाप्रवाहद्वारा तथैवेत्यर्थः । उभयोरपि प्रतिबन्धे सत्यधिकोच्छलनकृतिसाम्यात् ॥ ४२ ॥

सुबोधिनी ।

एवं बहिर्मुखतया दैन्यं प्रतिपाद्य अंतर्मुखतया भिन्नप्रक्रमेण द्वयं प्रार्थ्यते अथेति द्वाभ्याम् द्वयमेव हि साध्यम् असंग आत्मव्यतिरिक्ते भगवति रतिश्च तत्र आत्मव्यतिरिक्तेऽसंगो विचार्यते किमात्मव्यतिरिक्तं किंचिदस्ति न वेति । अस्तित्वे भगवतः सर्वात्मत्वं भज्येत नास्तिचेत् केन सहासंगः । ननु प्रतीतेर्नेतिचेत्तत् प्रतीतं भगवानन्यो वा उभयथाऽपि पूर्वोक्त एव दोषः । अन्यथात्वेन प्रतीतेर्नेतिचेत् यद्यपि तथापि पूर्ववद्विकल्पः संभवति तथापि ज्ञानिनोऽसंगो न कर्तव्यः स्यात् तस्मात् एवमेकं रूपं वक्तव्यं यथा शास्त्रार्थपरित्यागौ संगतौ भवतः तदाह विश्वेशविश्वात्मन्निति । विश्वं कार्यं स्वयं सर्वकारणमत ईशः अनेन स्वार्थं सर्वं सृजतीति मुख्यसिद्धांतो ज्ञापितो भवति । ततो भगवदर्थे कृते जगति स्वस्याहंताममतायां भगवद्विरोधेन बंधः स्यात् "क्रीडार्थमात्मन" इति वाक्यात् अतो यथा अक्ष्णोरिंद्रियद्वारयोर्लक्ष्मीनारायणयो रमणार्थं निद्रा सृष्टा तथैव परित्यागः सृष्ट इत्यर्थः । इदानीं सर्वात्मत्वं साधयति विश्वात्मन्निति । विश्वस्यात्मा स्वरूपं यदेव आत्मत्वेन यदेव न स्फुरति तस्यैव परित्यागः । ननु वस्तुतः आत्मत्वे किं स्फुरणेनेतिचेत् न यतोऽयमात्मा । उद्देश्यविधेयभावस्योक्तत्वात् उद्देश्यस्फुरणे त्यागः । बोधतारतम्यमेव सर्वसाधनानामुपयोगात् । न च विश्वात्मत्वमौपचारिकं मद्रूसेनो ममात्मेतिवत्तत्राह विश्वमूर्त्तइति । विश्वं मूर्तौ यस्य विश्वस्मिन् वा मूर्त्तिर्यस्य विश्वं मूर्त्तिर्यस्य वेथाऽपि नोपचरितं सर्वात्मत्वमत उद्देश्यत्वेन पुत्रादेः स्फुरणात् त्वद्भक्त्या च स्नेह उत्पादितः विधेयदशायां स्नेहः क्रियते तद्विरुद्धशास्त्रैर्नाश्यते मायाकृतस्तु स्नेहो न भगवद्व्यतिरेकेण अन्यस्माद्पगच्छति "मामेव ये प्रपद्यंत" इति वाक्यात् छेदने पुनर्योजनाभावः । दृढमिति । दृढग्रंथित्वाद्विमोक्षः ॥ ४१ ॥

एवमुद्देश्ये वैराग्यमुक्त्वा विधेये भगवति साक्षाद्वर्त्तीर्णे स्नेहं प्रार्थयते त्वयि मेऽनन्यविषयेति । यद्यपि भ्रातृपुत्रत्वेन रक्षकत्वेन च स्नेहोऽस्त्येव तथापि स देहसंबंधेनान्यविषयकः । आत्मसंबंधी हि त्वनन्यविषयः । परमात्माऽयमात्माऽधिष्ठात्री देवतेति मतिः परमां प्रीतिमुद्वहतात् । ज्ञानेन भक्तिर्भवत्वित्यर्थः प्रतिबंधकागणनायां रतेर्भगवद्भेदे च दृष्टांतः परंपरासंबंधाभावे च ओघं प्रवाहमुद्न्वति समुद्रे ॥ ४२ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

गमने पांडवानामकुशलम् अगमने च यादवानामित्युभयतो व्याकुलचित्ता सती तेषु स्नेहनिवृत्तिं प्रार्थयते अथेति । यस्त्वं सर्वेषामेव विश्वेषाम् ईशो भवसि । आत्माचेतयिता । तद्रूपोऽपि स्वस्वानुवर्त्तिनां वृष्णिपाण्डूनां कल्याणाय कृपासिन्धुस्त्वमेव सावधानः सदैवासि अहं किन्तत्कुशलचिंतया वृथैव म्रिये इति भावः ॥ ४१ ॥

तर्हि किं ब्रह्मज्ञाने स्पृहावती भवसि वृष्णिषु स्नेहच्छेदं मय्यपि स्नेहच्छेदात् तत्र नेत्याह त्वयि मतिः रतिं प्रीतिम् उत्कर्षेण वहतात् अनवच्छिन्नतया दधातु । किन्त्वनन्यविषया त्वद्भक्तास्त्वदभिन्ना एव तेषु प्रीतिं विना त्वय्यपि प्रीतिर्न सिद्ध्येत् त्वं प्रसीदसीत्यपि नेत्यहं जानास्येव अतस्त्वत्तत्त्वद्भक्तेभ्यश्चान्यत्रममत्वशून्या । तदपि पांडवेषु यादवेषु त्वद्भक्तेष्वपि यत् स्नेहस्य छेदं प्रार्थयेतत् त्वदवतारात् पूर्वत एव देहसम्बन्धेन यो व्यवहारमयः स्नेहः प्रवृत्तस्तस्यैव नतु त्वत्प्रियत्वनिबन्धनस्य अतएव बंधकत्वेन स मया पाशरूपकेण प्रयुक्त इति भावः । अतएव गंगा यथा उदन्वत्यखिलनदनदीनामाश्रये ओघं पूरं वहति तथा मतिरपि सर्वभक्ताश्रयणीये त्वयि रतिम् । यथा च गंगा प्रतिबन्धम् न गणयति एवं मतिरपि विघ्नान् न गणयत्विति भावः ॥ ४२ ॥

श्री कृष्ण कृष्णसख वृष्ण्यृषभावनिध्रुग्राजन्यवंशदहनानपवर्गवीर्य ।
गोविंद गोद्विजसुरार्त्तिहरावतार योगेश्वराखिलगुरो भगवन्नमस्ते ॥ ४३ ॥

सूतउवाच ॥ पृथयेत्थं कलपदैः परिणूताखिलोदयः ॥
मंदं जहास वैकुंठो मोहयन्निव मायया ॥ ४४ ॥
तांबाढमित्युपामंत्र्य प्रविश्य गजसाह्वयम् ॥
स्त्रियश्चस्वपुरंयास्यन्प्रेम्णा राज्ञा निवारितः ॥ ४५ ॥
व्यासाद्यैरीश्वरेहाज्ञैः कृष्णेनाद्भुतकर्मणा ॥
प्रबोधितोऽपीतिहासैर्नाबुध्यत शुचार्पितः ॥ ४६ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

उभयकुलबंधूपलक्षितात्प्रपंचाद्वैराग्यंप्रार्थयते अथेति ॥ ४१ ॥

भगवतिभक्तिंप्रार्थयति त्वयीति हे मधुपते उदन्वतिसमुद्रेओघंपूरंगंगेवमेमतिः त्वयिअनन्यविषयाऽव्यभिचारिणीसतीरतिमनुरक्तिमसकृत्प्रतिक्षणमद्धासाक्षादुद्वहतात् ॥ ४२ ॥

भाषाटीका ।

(श्रीकृष्ण के गमन में पांडवों को कष्ट है, अगमन में यादवों को यह विचार कुंती प्रार्थना करती है) हे विश्वेश ! हे विश्वात्मन् विश्वमूर्ते ! यह जो अपने अपने कर पांडव और याद वों में मेरी दृढ लोह पासहै इसे आप काट दीजै ॥ ४१ ॥

हे मधुपते ! मेरी अनन्य विषयामति असकृत् (बार बार) आपमेंही रति उद्वहन करै जैसे गंगाजी का प्रवाह समुद्र में प्रवेश करता है ॥ ४२ ॥

श्रीधरस्वामी ।

एवमभ्यर्थ्य पुनः प्रणमति । हे श्रीकृष्ण ते नमः । उपकाराननुस्मरन्ती बहुधा संबोधयति कृष्णसख अर्जुनस्य सखे वृष्णीनाम् ऋषभ श्रेष्ठ । अवन्यै भूम्यै द्रुह्यन्ति ये राजन्याः तेषां वंशस्य दहन । एवमपि अनपवर्गवीर्य अक्षीणप्रभाव । गोविन्द प्राप्तकामधेन्वैश्वर्य्य गोद्विजसुराणाम् आर्त्तिहरोऽवतारो यस्य इति ॥ ४३ ॥

कलानि मधुराणि पदानि येषु तैर्वाक्यैः परिणुतोऽखिल उदयो महिमा यस्य सः । णुस्तुतावित्यस्मात् परिणुतेति वक्तव्ये दीर्घश्छन्दोऽनुरोधेन । मन्दमीषत् । तस्य हास एव माया । वक्ष्यति हि—हासो जनोन्मादकरी च मायेति ॥ ४४ ॥

त्वयि मेऽनन्यविषया मतिरिति यत् प्रार्थितं तद्बाढमित्यङ्गीकृत्य रथस्थानात् गजाह्वयमागत्य पश्चात्ताश्च अन्याश्च सुभद्राद्याः स्त्रिय उपामन्त्र्य अनुज्ञाप्य स्वपुरं यास्यन् राज्ञा युधिष्ठिरेण प्रेम्णा अत्रैव कश्चित् कालं निवसेति सम्प्रार्थ्य निवारितः ॥ ४५ ॥

अथ भीष्मनिर्याणोत्सवं वक्तुम् उपोद्घातकथां प्रस्तौति व्यासाद्यैः प्रबोधितोऽपि शुचा व्याप्तः सन् नाबुध्यत विवेकं न प्राप । कुत ईश्वरेहाया अज्ञैः स्वभक्तभीष्मनिर्याणमहोत्सवाय राज्ञा सह कुरुक्षेत्रं गन्तव्यं तन्मुखेनैवायं प्रबोधनीय इतीहीश्वराभिप्रायः कार्य्यंद्वय विज्ञायकः तमजानद्भिरित्यर्थः । श्रीकृष्णेनापि प्रबोधितो नाबुद्ध्यत । तत्र हेतुः अद्भुतकर्मणेति । यथा कुरुपांडवसंधानार्थं गतोऽपि यथोचितमेव यद्यपि विग्रहमेव दृढीकृतवान् एवमत्रापि प्रबोधयन्नबोधमेव दृढीचकारेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

दीपिनी ।

वंशस्येति । यथा वायुररण्ये वंशेषु परस्परसङ्घर्षेण वह्निमुत्पाद्य तेन तान् नाशयति एवं राजन्यवंशेषु परस्परकलहवशाद्वैरमुत्पाद्य तेन तन्नाशकस्त्वमिति वंशदहनपदेन सूचितम् ॥ ४३ ॥

हासइति द्वितीयस्कंधस्य प्रथमाध्यायीयैकत्रिंशश्लोकः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

उपोद्घातेति वक्ष्यमाणमर्थं मनसि निधाय तदर्थम् अर्थान्तरवर्णनम् उपोद्घातः । "चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्घातं विदुर्बुधा" इति तल्लक्षणात् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

श्रीवीरराघवः ।

स्वाभिप्रेतज्ञस्यमनुमता "पंजलिःपरमामुद्राक्षिप्रंदेवप्रसादिनी" त्युक्तविधांजलिरेवोपायोनततोऽन्योऽस्तीत्यभिप्रायेणकेवलमितरासाधारणगुणविशिष्टंसंबोध्यनमस्करोति श्रीकृष्णेति हे श्रीकृष्णसर्वलोकसुखकरकृष्णोऽर्जुनस्तस्यसखाकृष्णसखः तत्संबोधनमवृष्णीनामृषभश्रेष्ठ अवनिध्रुहामवन्युपलक्षितलोकोपद्रवकारिणां राजन्यानांवंशस्यदहनोयथा वेणूनांदहनोऽग्निर्नाशकः तद्वद्राजन्यकुलनाशकः अनपवर्गमनंतवीर्यंयस्यहेगोविंदगवांद्विजानांसुराणांचार्त्तिहरो ऽवतारोयस्ययोगेश्वरसूक्ष्मदर्शिन्नखिलगुरोहितोपदेष्टः ॥ ४३ ॥

इत्थं कलानिमधुराणिपदानिवचांसितैः पृथयाकुंत्याकर्णापरिणूतः परिगीतोऽखिलउदयोमहिमायस्यसवैकुण्ठः श्रीकृष्णः मायया हासात्मिकयाऽऽश्चर्यंशक्त्यालोकं मोहयन्निवमंदमीषज्जहासहसितवान्मंदमितिक्रियाविशेषणम् ॥ ४४ ॥

तावत्स्वपुरंयास्यामुष्युक्तोभगवांस्तांपृथामन्याः स्त्रीश्चयाद्यमीमित्युपामंत्र्यांगीकारपूर्वकमनुज्ञाप्य प्रेम्णाराज्ञायुधिष्ठिरेण च निवारितः गजाह्वयंहास्तिनपुरमेवपुनःप्राविशत् प्रविश्येतिपाठेप्रविश्यतत्रैवकंचित्कालमुवासेतिशेषः ॥ ४५ ॥

तदाईश्वरेहाबैरीश्वरचेष्टाभिज्ञैर्व्यासादिरद्भुतंकर्मचेष्टितंयस्यतेन श्रीकृष्णेनभगवता च इतिहासैः प्रतिबोधितोऽपिभ्रमंसुतः अतएव शुचार्पितःनावुध्यतकालस्यगतिरिहशीतिनविजज्ञे ॥ ४६ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

स्तुतिमुपसंहरतिश्रीकृष्णेति श्रियाअतसिकाकुसुमसदृशाया कृष्ण नीलवर्ण कृष्णसख अर्जुनसख वृष्णिऋषभ वृष्णिकुलश्रेष्ठ वृष्णिषु वत्समेघ वन्नक्ताभिमतवर्षणात् "वृष्णिःकुलविशेषेतुवर्षन्मेघेऽपिकथ्यते" इत्यभिधानम् अवनिद्रुहांभूकंटकानांराज्ञांवंशमन्वयंदहतीत्यवनिध्रुकराजन्यवंशदहनः अथवानिध्रुग्राजन्याख्यवेणुदाहकइतिवा तस्यसंबुद्धिरवनिध्रुग्राजन्यवंशदहन अमरयंथवीर्यदेवस्तुल्यपराक्रम गोविंदवेदवाणीलब्ध विभव गवांद्विजानांसुराणामार्त्तिहरोऽवतारोयस्यसतथोक्तःतस्यसंबुद्धिःगोद्विजसुरार्त्तिहरावतार योगेश्वर्ययुक्ताखिलगुरोयथार्थज्ञानोपदेशकर्त्तःतेतुभ्यंनमइत्यन्वयः ॥ ४३ ॥

विकुंठानामकाचिदपिपत्नीतस्पुत्रत्वेनजातः वैकुंठपुरनाथोऽपिवैकुंठइतिवा पृथयाकुंत्याकलपदैःश्रीत्वाव्यक्तवर्णमधुरपदैःयोगमायया स्वरूपशक्त्या ॥ ४४ ॥

यत्त्वदभीष्टंतथास्त्वितिबाढमितितामुक्त्वाद्रौपदीपूर्वाःस्त्रियश्चद्वारकांगमिष्यामीत्युपामंत्र्यगंगातीराद्गजसाह्वयंप्रविश्यस्वपुरंद्वारकांयास्यन्नगमिष्यन् प्रेम्णासंप्रतिनगंतव्यमितिराज्ञानिवारितःपांडववात्सल्यात्तत्रैवावात्सीदित्येकान्वयः ॥ ४५ ॥

इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधे विजयध्वजटीकायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

क्रमसंदर्भः ।

गोविन्देति नित्यप्राप्तपरमगोलोकाधिपत्येत्यर्थः ।यद्वा अथ विश्वेशेत्यादिपद्यत्रयस्यैवं योजना—तत्प्रियवर्गे स्वसम्बन्धहेतुकां प्रीतिं निषिध्य श्रीभगवत्येव तामभ्यर्थ्य पुनस्तत् प्रियवर्गे तदाधारत्वेनैव प्रीतिमङ्गीकरोति अथेति त्रिभिः । तत्र निषेधः प्रथमेन । अभ्यर्थना द्वितीयेन अङ्गीकारस्तृतीयेन । अत्र श्रीकृष्णसखेत्यादिसम्बोधनैस्तत् प्रीत्याधारत्वेनार्ज्जुनादिष्वपि प्रीतिरङ्गीकृता ॥ ४३ ॥

परिणूतेति तौदादिकणू शिस्तवन इत्यस्य रूपत्वेन दीर्घत्वम् । माययेव मोहयन्निति मोहनमात्रांशे दृष्टान्तः । "हासोजनोन्मादकरी च माये" ति तुंबिराङ्गतमेव । यदि वाक्यालंकार इव शब्दस्तदा मायाशब्दोऽपि कृपावाचक एवेति । "माया दम्भे कृपायाञ्चे"ति कोषकाराः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

व्यासाद्यैरिति । नाबुध्यत प्रत्युत शुचा व्याप्त एवासीदित्यर्थः । ईश्वरस्य तादृगिच्छयैव तेषां युक्तिः प्रतिहतशक्तिकाकृतेति स्वाम्यभिप्रायः।वस्तुतस्त्वेवं व्याख्येयम्—यद्यपि व्यासाद्याः राजाऽयं स्वोपदेशं नभंस्यत इति जानंत्येव तथाप्यद्भुतकर्म्मसम्य्या ईश्वरेहाया चिह्नैरपि सद्भिः सम्बोधित इति ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

सुबोधिनी ।

एवं नवधा भगवंतं स्तुत्वा शास्त्रार्थत्वेन नवविधभक्त्यनंतरं स्नेहे जाते माहात्म्ये च ज्ञाते पुनः पुनर्भगवदाविर्भावे किं कर्त्तव्यमित्याकांक्षायां माहात्म्यस्मरणपूर्वकं नमनं कर्त्तव्यमिति सिद्धांतः तदत्र सर्वं स्तुत्वा उपसंहारे माहात्म्यस्मरणाय बहुधा संबोधयन्नमस्यति श्रीकृष्णेति नव विशेषणानि भगवन्निति विशेष्यं तत्र श्रीकृष्णेति स्वरूपं "कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः । तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते । साकारत्वात्तु सौंदर्य्यं श्रीशब्देनाभिधीयते" कृष्णसखेति गुणाः कृष्णोऽर्जुनस्तस्य सखा समानशीलत्वे व्यसनकथनात् गांभीर्यादयो गुणाः सूचिताः।लीलामाह वृष्णिवृषेति कपटमानुषलीलासूचिता।दुष्टदुर्जयत्वमाह अवनिध्रुग्राजन्यवंशदहनेति । न हि भगवज्ज्ञाने इयमवस्था भवेत् । असाधारणं धर्म्ममाह अनपवर्गवीर्येति । न विद्यते अपवर्गो यस्य तादृशं वीर्यं यस्य ईदृग्हि पुरुषोत्तमस्यासाधारणं चिन्हम् । जन्मकारणनिर्द्धारमाह गोविंदेति सद्रक्षाऽवतारप्रयोजनम् । फलमाह गोद्विजसुरार्त्तिहरावतारेति ।

सुबोधिनी ।

गावोद्विजाः सुराश्च तेषामार्त्तिहरोऽवतारो यस्य अनेन धर्मस्थापनमिद्धूत्तिरुक्ता भवति । देवतोद्देशेन मंत्रकरणको हविस्त्याग इति अयाग्यां निरूपणं धर्म्ममूलत्वादन्येषां न पृथक् निरूपणम् । दैन्यानिवृत्त्यर्थमाह योगेश्वरेति एतदपि दैन्यं यद्योगेनसर्वक्रियते न स्वतइति निजवस्तुदुपर्शाक्षितमिति" नमस्कारः ॥ ४३ ॥

एवं स्तुते भगवत्कर्त्तव्यमाह । विषयभोगार्थमेव क्षेत्रावरुद्धं न तु वैराग्यभक्त्यर्थमन्यथाऽवश्यादेव तथा कुर्यात तस्माद्यः कश्चित् यत्किंचित्प्रार्थयतां नाम भगवांस्तु प्रक्रांत स्वविचारितमेव प्रयच्छति यतोऽद्भुतकर्म्मनिरूपणं मोहकत्वानिरुच्यते । कलपदैर्गद्गदकंठेनोच्चारितैः अव्यक्तमधुरैः पदैः परिणूताः परितः स्फुरिताः सर्वे उदया दस्य गुणामामन्योऽन्यमिश्रणाद्यथा तदभावपक्षेति "एकधा दशधा चैव दृश्यते जलचंद्रवदिति" श्रुतिरप्येवमभिप्राया तथा लीलाश्च । णु स्तुताविति धातुरुकारांतः कविकल्पद्रुमे निरूपितः अतो न दीर्घश्छांदसः । मंदं जहास मोहनस्याप्यज्ञानार्थं वैकुंठइति सांप्रतं रक्षायां स्थितः जयविजयपातनाद्वा मोहयन्निवेति । अद्भुतकर्म्मत्वादिति "स्वरूपेण कृतार्थत्वं मायया न विमोहनम्" ॥ ४४ ॥

अंतःकृतिमुक्त्वा बहिः कृतिमाह तां बाढमिति । तां कुंतीं प्रार्थितां वा बाढमित्यंगीकारे वचनम् । यत्त्वया कर्त्तव्यं वक्तव्यं वा तन्ममापि संमतं न तु मया अपूर्वं किंचित्कर्त्तव्यमिति ज्ञापितम् । इत्येवंप्रकारेणोपामंत्र्य पूर्वगमने शकुनाभावमिव लक्षयित्वा पुनर्हास्तिनपुरं प्रविश्य तत्रत्याः स्त्रिय आमंत्र्य चकारादन्यान् द्वारकां यास्यन् भगवदिच्छया प्राकृतप्रेमोद्गमात् विस्मृत्यमाहात्म्यं संबंधकोहं युधिष्ठिरेण गमनान्निवारितः ॥ ४५ ॥

इयं ह्यद्भुतलीला भगवतो मुक्तस्य येथां बद्धस्य मोह इति अतो युधिष्ठिरस्यमोहं प्रपंचयति सप्तभिः व्यसनानां तथात्वात् "स्वस्मिन्न्यदेवकल्याणमुत्तमस्याधमस्य वा । तदेव मोहः कृष्णे तु ज्ञानमित्येष निश्चयः" । व्यासाद्यैरिति । ननुमोहोऽधिकारिणः प्रमाणान्निवर्त्ततेतत्र युधिष्ठिरोऽधिकारी अन्यथाभ्रमेविज्ञानानुदयः स्यात्प्रमाणं वेदाः तत्कर्त्तारोव्यासनारदादयः तैर्बोध्यमानस्यापिज्ञानंनोदेति भीष्ममुखादेवावबोधनीयइति भगवदिच्छातः योगजधर्मेणज्ञानशक्त्याच्छादयति यतइच्छाजिज्ञासायांतु चित्तस्यभगवत्परत्वेविषयविस्मरणात्तन्निष्पत्तिः भावेजिज्ञासानश्येत् अतः सर्वज्ञा अपिसत्त्व व्यवधानभगवदवताराश्चभगवदिच्छांनजानंतीत्याह ईश्वरेहाधीरिति भगवताऽपिबोधितोनाद्भुतंतत्रहेतुः अद्भुतकर्मणेति यथास्थ्यर्थगतः सर्वस्वरूपाविग्रहकृत्याअागतः एवंबोधनार्थवाक्यानि यद्यद्बोधसंपादितवानित्यर्थः इतिहासैः पुरावृत्तकथनैः तचतेषांवाक्यानामबोधकत्वंतत्राह प्रबोधितोऽपीतिप्रबोधो दूरेप्रत्युतशोके नार्पितः समर्पितोभक्षित इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

स्तवान्ते सर्वसुखदत्वेन स्मरन्ती प्रणमति । कृष्णस्य अर्ज्जुनस्य सखा । अवन्यै द्रुह्यन्ति ये राजन्यास्तेषां वंशा एव वंशास्तेषां दहन अनपवर्गवीर्य हे अक्षीणपराक्रम । हे गोविंद प्राप्तकामधेन्वैश्वर्य ॥ ४३ ॥

परिणूतेति तौदादिकणू शि * स्तवन इत्ययं दीर्घान्त एव । माययैव मोहयन् न तु मायया किन्तु प्रेमणेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

त्वयि मे अनन्यविषया मतिरिति यत् प्रार्थितं तत् बाढमित्यङ्गी कृत्य रथस्थानात् गजसाह्वयं प्रत्यागत्य पश्चात् ताश्च अन्याश्च सुभद्राप्रमुखाः स्त्रिय उपामन्त्र्य अनुज्ञाप्य स्वपुरं यास्यन् राज्ञा युधिष्ठिरेण प्रेमणा अत्रैव कांश्चित् कालं निवसेति सम्प्रार्थ्य निवारितः । तेन च राज्ञः प्रेमणः सर्वतोऽपि वशीकरणत्वातिशयो व्यञ्जितः ॥ ४५ ॥

यदहमिदानीमिहैव स्थितोऽभूवं तदास्वमृत्युकालं मद्दर्शनं विना मत्तुमनिच्छन्तं भीष्मं स्वभक्तमात्मानं सपरिकरमेव सन्दर्श्य सुखयामि लोके तदुत्कर्षं ख्यापयितुं तन्मुखेनैव राजानंच प्रबोधयामीति भगवदभिप्रायं व्यंजयन्नाह ईश्वरस्य कृष्णस्य ईहाया उक्तलक्षणस्य अभिप्रायस्य अधीर्विज्ञैः । अद्भुतकर्म्मणेति इदमस्याद्भुतं कर्म्म यत् स्वयमेवास्य हृदि प्रविश्य अविवेकम् उत्थापितवान् यद्दिश्च स्वकर्तृकेण व्यासादिकर्तृकेणापि प्रबोधेनाबोधमेव ददीचकार तेन च भीष्ममुखोदितेन तत्त्वेन तं प्रबोध्य व्यासादिभ्योऽपि मत्तोऽपि मदेकान्तभक्तो भीष्मोऽतिशयेन धर्म्मज्ञानतत्त्वज्ञ इति लोके विख्यापयामास किंच युधिष्ठिरस्य तु ततोऽपि प्रेमाधिक्याद्दाधिक्यं यत् तदनुरोधेनैव द्वारकां गच्छंस्तत्र स्थितः तत एव तन्निकटं गत्वा तथा चक्रे इति विवेचनीयम् ॥ ४६ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

संसारेविरक्तिप्रार्थयनुरक्तिमभ्यर्थ्यतद्दाढ्यार्थंपुनः प्रणमति श्रीकृष्णेति हे श्रीकृष्णाहेश्रीयुक्तसदानंदस्वरूपतेनमः अनपवर्गमपगमनातर्ऽस्वाभाविकंवीर्ययस्यसतथातत्संबोधनंअनपवर्गवीर्य ॥ ४३ ॥

कलपदैर्मधुरपदैर्वाक्यैः पृथयापरिणूतः परिगीतोऽखिलोदयोनिखिलमहिमायस्यसः दीर्घोकारश्छांदसः मंदंयथास्यात्तथामायवाक्रूपशाअहासहसितवान् ॥ ४४ ॥

---

* णूशिइतिपाठो मुग्धबोधानुरोधेन ।

श्रीवीरराघवः ।

किंतु हे विप्राः बंधुपुत्स्नेहमोहयोर्वशंप्राप्तः अतएवप्राकृतेनदेहेनतद्गुवंध्वादिश्ववर्त्तनमनसासुहृदांवधमेवचिंतयन् धर्मसुतोराजायुधिष्ठिरःअब्रवीत् ॥ ४७ ॥

तदेवाहयावत्समाप्ति अहो दुरात्मनोममहृदिरूढमज्ञानंपश्यततदेवदर्शयतिपारक्यस्यश्वशृगालादि भक्ष्यस्यदेहस्यैवदेहसुखार्थमेवमेमयावह्यः अक्षौहिणीरक्षौहिण्यः हताः ॥ ४८ ॥

बालाद्विद्रुहः बालादिहंतुर्ममवर्षायुतानामयुतैरपिनिरयान्मोक्षोनहि भवेत् ॥ ४९ ॥

ननु "शौर्यंतेजोधृतिर्दाक्ष्यंयुद्धेचाप्यपलायनं धर्म्याद्धियुद्धाच्छ्रेयोन्यत्क्षत्रियस्यनविद्यत" इत्यादि शास्त्रैर्धर्म्ययुद्धस्यधर्मत्वावबोधनात्त्वंहतान्प्रति किंशोचसइत्यतआह नेतिप्रजा भर्तुः पोषणाधिकृतस्यराज्ञो युद्धेद्विषांवधोधर्मादनपेतः नैनः नपापंकिंतुधर्मएवेतियदनुशासनात्मकं वचोभगवद्वचः तन्ममबोधायविवेकायनकल्पतेविवेकं जनयितुमसमर्थमित्यर्थः धर्मयुद्धस्यधर्मत्वेऽपितदनुबंधितयामहतः पापस्यैवप्राप्तत्वादितिभावः ॥ ५० ॥

क्रमसन्दर्भः ।

नैन इति । राज्ञो धर्म्मयुद्धे द्विषां बधः एनः पापं न भवतीति यत् शासनं वचः तत्तु न मे बोधाय कल्पते । यतः तद्वचः प्रजाः पालयंतमेव राजानं प्रति न तु लुब्धं प्रतीति वाक्यार्थः । भावार्थस्तु टीकावदेव ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवतप्रथमस्कन्धस्य श्रीजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

सुबोधिनी ।

अतएवशोकव्याप्तस्यवाक्यमाह । आहेति । राजारजोगुणव्याप्तः धर्मसुतः प्रार्थनयाधर्माज्जातः बहिर्मुखधर्ममुररीकृतवान् अतएव सुहृद्वधं चिंतयन्पूर्वकृतंशोचति अंतःकरणमपिसमीचीनं भगवताकृतमित्यभिप्रायेणाह देहादिबुद्ध्याविग्राहतिसंबोधनं भगवतोऽद्भुतकर्मत्वभावनार्थस्नेहोमृतेषुमोहोजीवत्सु ॥ ४७ ॥

विपरीतबुद्धिं विस्तारयति अहो इति । देहोपभोगार्थं महतोऽन्यायस्य करणमज्ञानजन्यं हृदि प्ररूढं नास्यप्रतीघातः शक्यो जातः तत्र हेतुः अंतःकरणाशुद्धिः । तदेवाज्ञानमाह पारक्यस्येति । श्वसृगालादिभक्ष्यस्य । अक्षौहिणीः अक्षौहिण्यः मे मदीया हता इत्यज्ञानं वस्तुतस्तु भगवताभूभारहरणार्थं लीलया वा हताः ॥ ४८ ॥

अनेन इह लोको गतइत्युक्तं परलोकोऽपि नास्तीत्याह बालेति । बाला अभिमन्युप्रभृतयः द्विजाः द्रोणादयः सुहृदः शल्यादयः मित्राणि कर्णादयः पितरो भीष्मादयः भ्रातरो दुर्योधनादयः एतएव वा गुरव. अन्ये च । एकस्यापि महापातकस्य बुद्धिपूर्वकं कृतस्यन प्रायश्चित्तं तस्मान्नरके वासो यावदाभूतसंप्लवमित्यर्थः ॥ ४९ ॥

ननु युध्यमानानां वधः को वा दोषाय सत्यं "श्रेयः प्रजापालनमेव राज्ञामिति" प्रजारक्षार्थं शत्रुवधश्चेत्तदा न दोषः प्रकृते तु दुर्योधने प्रजापालने क्रियमाणएव मया स्वलोभार्थमेव सर्वे हताः अतो राज्ञो धर्म्मयुद्धे द्विषां वधः प्रजाभर्त्तुर्नैनः न दोष इति नीतिवचनं मांबोधयितुं न शक्नोतीत्यर्थः ॥ ५० ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

अबोधमेव प्रपञ्चयति । प्राकृतेनात्मना चित्तेन वस्तुतस्तु तस्यात्मा ह्यप्राकृत एवेति । तदपि प्राकृतत्वारोपो भगवदिच्छयैवोक्तप्रयोजनायेति ज्ञेयम् ॥ ४७ ॥

पारक्यस्य श्वशृगालाद्याहारस्य देहस्यार्थे अक्षौहिणीरक्षौहिण्यो हताः । अक्षौहिणीप्रमाणं व्यासेनोक्तम्—अक्षौहिणी प्रसंख्याता रथानां द्विजसत्तमाः । संख्यागणनतत्त्वज्ञैः सहस्राण्येकविंशतिः । शतान्युपरिचाष्टौ च तथा भूयश्च सप्ततिः । गजानाञ्च प्रसंख्यानमेतदेव प्रकीर्त्तितम् । ज्ञेयं शतसहस्रन्तु सहस्राणि नवैव तु । नराणामपि पञ्चाशत् शतानि त्रीणि चैव च । पञ्चषष्टिसहस्राणि तथाश्वानां शतानि च । दशोत्तराणि षट् प्राहुः संख्यातत्त्वविदोजनाः । एतामक्षौहिणीं प्राहुर्यथावदिह संख्ययेति ॥ ४८ ॥

सुहृदः सम्बन्धिनः । मित्राणि सखायः । पितरः पितृव्याः ॥ ४९ ॥

द्विषां वधः एनः पापं न भवतीति यत् शासनं शिक्षारूपं वचः । कुतो न कल्पते यतस्तद्वचः प्रजाभर्त्तुरेव । अयं भावः—स्वप्रजानामन्यतो बाधे प्रसक्ते तद्वधोऽनुज्ञातः दुर्योधनेन तु प्रजायां पाल्यमानायां मया केवलं राज्यलोभेन हतत्वात् पापमेवेदम् मम जातमिति ॥५०॥

स्त्रीणां मद्धतबंधूनां द्रोहो योऽसाविहोत्थितः ॥
कर्मभिर्गृहमेधीयैर्नाहं कल्पो व्यपोहितुम् ॥ ५१ ॥
यथा पंकेन पंकांभः सुरया वा सुराकृतम् ॥
भूतहत्यां तथैवैकां न यज्ञैर्मार्ष्टुमर्हति ॥ ५२ ॥

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणेप्रथमस्कंधे युधिष्ठिरानुतापोनामाष्टमोऽध्यायः ८

सिद्धांतप्रदीपः ।

पारक्यस्यशृगालादिभक्ष्यस्यार्थेमया ॥ ४८ । ४९ ॥
धर्मयुद्धेद्विषांवधः राज्ञः एनः पापंनेतिशास्त्रंशिक्षाभूतंवचोमेवोधायनकल्पतेयतस्ताद्दशंवचः प्रजासर्गुरेवप्रजापालकस्याधर्मयुद्धे द्विष द्वधएनोनभवति धृतराष्ट्रेप्रजाभर्तरिविद्यमानेममप्रजाभर्तृत्वाभावात् द्विषद्वधएतएवेत्याशयः ॥ ५० ॥

भाषाटीका ।

अहो मेरे दुरात्मा के हृदय रूढ अज्ञान को देखो कि इस पारक्य देह के निमित्त मैंने बहुतसी अक्षौहिणियों का वध किया ॥ ४७ ॥
राजा मन मे यह सोचते थे (अहो मैं कैसा दुरात्मा हूं मेरे हृदयमें कैसा दुरंत अज्ञान आरूढ होरहाहै जो मैंने इस पराये देह के निमित्त बहुतसी अक्षौहिणीओं का वधकिया ॥ ४८ ॥
बालक ब्राह्मण सुहृत मित्र पितृ भ्रातृ और गुरु ओंसे मैंने द्रोह कियाहै अयुता युत वर्षों मे भी मेरा नरकसे उद्धार नहोगा ॥४९॥
"प्रजा पोषणके निमित्त धर्म युद्ध मे राजा को पाप नहीहोता है" यह शास्त्र वचन भी मेरे बोध को नहीं है ॥ ५० ॥

श्रीधरस्वामी

किञ्च युद्धे पुंसां वधोभवतु नाम धर्म्मः स्त्रीणां तु मया हता बन्धवो यासां तासां योऽसौ द्रोहोऽबुद्धितोऽप्युत्थितः तं व्यपोहितुम् अपाकर्तुं कल्पः समर्थो नाहम् । गृहमेधीयैः गृहाश्रमविहितैः ॥ ५१ ॥
ननु च "सर्वं पाप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते" इति श्रुतेः पापमश्वमेधेन नश्येदेवंत्याशंक्य अविवेकविजृम्भितं हेतुवाद् माश्रित्य निराकरोति ! यथा पंकेन पंकाम्भो न शुज्यते यथा सुरालेशकृतमपावित्र्यं बह्व्या सुरया न शुज्यते तथैव भूतहत्यामेकां प्रमादतो जातां बुद्धिपूर्वकहिंसाप्रायैर्यज्ञैर्मार्ष्टुम् शोधयितुं नार्हतीति ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकायां प्रथमस्कन्धे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीवीरराघवः ।

ननुधर्मोर्थे यतमानस्याधर्जनीयतयाप्रसक्तमपिपापंवर्णाश्रमधर्मैरपोहितुमशक्यमेव "धर्मेणपापमपनुदती"तिशास्त्रादित्यतआह स्त्रीणा मितिमयाहताबंधवः पतयोयासांतासांस्त्रियांयोसौद्रोहः पापात्मकः इहधर्मयुद्धेप्रवृत्तेमय्युत्थितः तमहंगृहमेधीयैर्गृहाश्रमिणः कर्तव्यै स्तैर्व्यपोहितुंनकल्पः नप्रभुः बहुकालानुभाव्यफलोविपुलोद्रोहोऽल्पकालनिवर्त्यैर्गृहमेधीयैः कर्मभिर्नापोहितुंकल्पः कर्मणाकर्मनिर्हार आयुक्तइतिभावः ॥ ५१ ॥
एतदेवसदृष्टांतमुपपादयतियथेति पंकांभःपंकमंगंपंकेनैवयथामार्ष्टुंशोधयितुंनार्हतिलोके यथाचसुराकृतंसुराकृतदोषदूषितंभांडंयतः सुरयैवमार्ष्टुंनार्हति तथायज्ञैरेकामपिभूतहत्यांनमार्ष्टुमर्हति पंकांकइतिपाठेपंकांकितपादाद्यवयवः पुमान्पंकेनैवात्मानंमार्ष्टुंनार्हतितद्वदित्यर्थः पंकांकमितिद्वितीयांतपाठेपंकस्यांकोयस्मिंस्तदंगंपंकेनमार्ष्टुंनार्हतितद्वत् ॥ ५२ ॥

इतिश्रीवीरराघवटीकायां प्रथमेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

सुबोधिनी ।

ननु प्रायश्चित्तं क्रियतां किंशोकेन तत्राह स्त्रीणामिति । पापस्य हि रोगवत्प्रतीकारः स च प्रत्यग्रोत्पन्नस्य प्रथमं कर्तव्यः पश्चात्पुरातनानाम् । प्रत्यहं च सहस्रं स्त्रियः मद्धतान् भर्तॄन् गृहीत्वा शोचंत्यो म्रियंते स द्रोह इहैव महाननुपस्थितः । नन्वस्यैव तर्हि प्रायश्चित्तं क्रियतां तत्राह कर्मभिरिति । अस्त्यत्र प्रायश्चित्तं सर्वपरित्यागः शरीरपरित्यागो वा न तु गृहमेधीयैः कर्मभिः द्रव्यमयैर्भूतहिंसात्मकैः यद्यपि प्रायश्चित्तत्वेन वेदेन बोध्यते तथापि मम नाधिकारः तथाविधसाधनाभावात् ॥ ५१ ॥

सुबोधिनी ।

अयथाविधसाधनैस्तु अजीर्णे भोजनवत् सर्वनाशक इति न तादृशयज्ञेन निस्तार इति सदृष्टांतमाह यथेति । कर्दमजलक्षालनार्थं यथा पंकलेपः भित्त्यादिलेपनवत् अधिकमृत्संपादको भवति । अस्य दृष्टांतस्य न परलोकनाशकत्वमित्याशंक्य दृष्टांतांतरमाह सुरया वेति । यथा सुराबिंदुस्पर्शे महत्या सुरया प्रक्षालनं परलोकनाशकं भवति एवमेवैकामपि ब्रह्महत्यां बहुभिरपि यज्ञैः पशुमारकैः दूरीकर्त्तुं कोऽपि नार्हतीत्यर्थः । वस्तुतः पूर्वकांडविचारकैर्निर्णीयितं ज्ञानं मोहज्ञानमिति निरूपितम् । एवं भगवताऽद्भुतकर्मत्वं सिद्धम् ॥ ५२ ॥

इति श्रीभागवत सुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मज श्रीमद्वल्लभदीक्षित विरचितायां प्रथमस्कंध विवरणे अष्टमाध्यायविवरणम् ॥ ८ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

मया हता बन्धवो यासां तासाम् । कल्पः समर्थः ॥ ५१ ॥

ननु च "सर्वं पाप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते" इति श्रुतेः पापमश्वमेधेन नश्येदिति चेत् तत्राह । यथा घनपङ्केन पंकाम्भो न मृज्यते यथा वा सुरालेशकृतमपावित्र्यं बह्व्या सुरया न मृज्यते । यज्ञैः बुद्धिपूर्वकहिंसाप्रायैर्बहुभिर्यज्ञैः ॥ ५२ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । अष्टमः प्रथमेऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ८ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

किंच धर्मयुद्धेऽपिबन्धुवधः पापमास्तु इदंपापं तु "धर्मेणपापमपनुदती"तिश्रुत्याश्वमेधगृहाश्रमोचितेनकर्मणाऽपिनिराकर्तुमशक्यमित्याह स्त्रीणामिति मयाहताबंधवः पतिपुत्रादयोयासांतासांयोऽसौद्रोह उत्थितस्तंगृहमेधीयैर्गृहाश्रमिसाध्यैर्व्यपोहितुमपाकर्तुमहंकल्पः समर्थोनास्मि ॥ ५१ ॥

किंच "सर्वपाप्मानंतरतितिब्रह्महत्यांयोश्वमेधेनयजतेयउचैनमेवंवेदे"तिश्रुत्युक्तमपिकर्मज्ञानपूर्वकंगुर्वादिस्वरूपातिघोरतरपापमयाविष्टो धर्मराजोममत्राणायनेत्याशयेनाह यथेति यथापंकेनपंकांभः यथावासुरयासुराकृतमपावित्र्यंनमृज्यते तथाभूतहत्याद्रोणादिरूपप्राणिवधजन्यामतिघोरामेकामपिबहुभिर्यज्ञैर्यद्विधोमार्ष्टुंनार्हति"आचार्यंदधीसंवे"त्यादिवदोक्तधर्ममतिलंघ्यातितुच्छैर्हिकसुखसिद्धयर्थंगुर्वादिघातजंयदोकमपिकर्मकथंपवित्रीकुर्यादितिभावः ॥ ५२ ॥

इतिप्रथमस्कंधीये सिद्धांतप्रदीपेऽष्टमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

जिन के पति पुत्रादि बंधु मेरे हेतु मारे गये हैं उनस्त्रियों का जोयह ओर द्रोह उपस्थितहुआहै इस को गृहमेधीय कर्मोसे मैं नहीं क्षमा करसक (दूर) कर सकाहीं ॥ ५१ ॥

जैसे कीच से कीच नहीं धोई जासकी है सुरापान की माद कता फिर सुरापान से नहीं निवृत्त होसकती है ऐसीही प्रमाद से हुई इस युद्ध की हिंसा को अब ज्ञानपूर्वक फिर यज्ञों में हिंसा कर किसतरह मार्जन कर सकता है ॥ ५२ ॥

प्रथमस्कंध का अष्टम अध्याय समाप्त

———:*:———